

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Kovács Sándor Unitárius peregrinus a Frimley Campben. Kiss Elek angol hadifogsága (1915. május 17. – június 28.).....	279
Hevesi Andrea 17. századi, csak unitárius forrásból ismert gyülekezeti énekek (Kiegészítések és megfigyelések)	348
Rezi Elek Az európai bevándorlás vagy menekültügy dilemmáinak társadalometikai aspektusai	375

MŰHELY

Selinger Sándor Az egykori Külső-Szolnok–Kővár vidéki Unitárius Egyházkör településeinek térinformatikai alapú adatbázisa	389
---	-----

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Jakabházi Béla Botond Húsvéti úton	397
Solymosi Alpár Örökélet – dióhéjban	403
Szabó Előd Tábortűz.	408

KÖNYVSZEMLE

Lówy Dániel: <i>Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története.</i> Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Budapest, 2015 (Gaal György)	412
Kivonatok	421
Halottaink	424

TANULMÁNYOK

Kovács Sándor

Unitárius peregrinus a Frimley Campben. Kiss Elek angol hadifogsága (1915. május 17. – június 28.)

Kiss Elek neve alig ismert az unitárius egyházon kívül,¹ és ez érthető is, hiszen a medeséri származású Kisst elsősorban az unitáriusok 27. püspökeként tartják számon. 1888 márciusában született ötödik gyermekként földműves családban. Nyolcan voltak testvérek. A székelykeresztúri, majd a Kolozsvári Unitárius Főgimnáziumban tanult, és itt érettségizett 1908-ban. Ugyanebben az évben beiratkozott a Kolozsvári Tudományegyetem Bölcsélet-, Nyelv- és Történettudományi Karára. Teológiai tanulmányait 1909-ben, rendkívüli hallgatóként kezdte az Unitárius Teológiai Intézetben. Egyetemi tanulmányait 1913-ban fejezte be, az egyetemen neveléstudományból bölcsészdoktori diplomát, a Teológián lelkészi oklevelet szerzett. Egész életében Schneller István, Böhm Károly és Pauler Ákos tanítványának vallotta magát. Teológiai tanárai nem gyakoroltak rá különösebb hatást, Boros György dékánra kifejezetten neheztelt.² A lelkészi oklevél megszerzése után 1913 őszén az Egyházi Képviselő Tanács az oxfordi Manchester College-ba küldte tanulmányai folytatására. Az angol lelkészképesítő főiskola 1861-től Londonban, majd 1889-től Oxfordban fogadta az erdélyi unitárius hallgatókat. A két egyház közötti intézményes kapcsolat 1821-ben vette kezdetét, a 19. század második évtizedétől rendszeressé váltak az addig alkalmoszerű an-

¹ Rövid életrajzi adatait Mikó Imre állította össze, lásd: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Szerk. Dávid Gyula, III. Kh–M, Bukarest, 1994, Kriterion Könyvkiadó. 43–44.

² Egymás iránt érzett ellenszenvük az évek során egyre mélyült, lásd: *Borsos György unitárius püspök naplója (1926–1941)*, a kötetet sajtó alá rendezte és bev. tanulmánnyal ellátta Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2001.

gol–magyar unitárius érintkezések, az 1860-as évektől kezdődően pedig az Angol Unitárius Társulat ösztöndíjat ajánlott fel az erdélyi unitárius lelkészeknek, Kiss Elek a College 18. magyar diákja volt. A második világháború kitöréséig 28 unitárius pap tanult a Manchester College-ban. Kiss Elek tanulmányútja azért is rendhagyó, mert az első világháború kitörése következtében az Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia szembekerültek egymással. A fegyverek zajában a műsák elhallgattak, és 1914 késő őszen elkezdődött a szigetországban is Németország és szövetségesei civil polgárainak internálása. Az oxfordi Manchester College magyar unitárius diákját 1915. május 17-én idézték be, és 19-én zárták a Frith Hillnek vagy Frimley Campnek nevezett táborba. A nagyszabású civil internálásokra és az Angliában lakó „németek” elleni atrocitásokra azután került sor, hogy 1915. május 7-én Írország közelében a németek elsüllyesztették a Cunard Steamship Lines hajózási vállalat utasszállítóját, a Lusitaniát.

A Hampshire megyében rögtönzött nyári tábor Oxfordtól délre mintegy 50, Londontól kb. 40 mérföldnyire terült el, jelenleg az egykori fogolytábor egy részén golfpálya van. Az Aldershot melletti Frith Hill vagy Frimley Camp egyike volt az első fogolytáboroknak. A mintegy tizenhat hektárnyi homokos területen kialakított táborút szelte ketté. Az út egyik oldalán a civilek, a másikon a fogságba esett katonák kaptak helyet. Mindkét táborot szögesdrót övezte, a foglyok pedig sátrakban laktak.

Óriási kuriózum volt a létesítmény, a londoniak úgy sereglettek oda, mint a lóversenyre vagy éppen az állatkertbe, a látványosságot pedig a császári csapatok foglyai, a lovaglónadrágot és csúcsos sisakot viselő ulánusok, a kék-fehérbe öltözött haditengerészek, a kék-szürke egyenruhás tüzérek szolgáltatták. Egyformán bámulták a civileket és katonákat, hallgatták a civil zenekarok hazafias produkcióit, csodálták a hadifoglyokat, amint sportolnak, kártyáznak.³ A Frith Hill-i tábor legnagyobb létszáma 8000 internált/fogoly volt.

A hadifoglyok és civilek részére kialakított táborról és az itt folyó életről két egykorú forrás is tájékoztat. Az egyik szerzője Kiss Elek, másiké George Kenner. Utóbbi neves festőművész, akit május 12-én internáltak Frith Hill Campbe. Kenner 1929-ben egy pályázati felhívásra (True Story Manuscript Contest) írta meg fogsága történetét, és küldte el egy New York-i kiadónak azzal, hogy publikálás esetén írását a fogolytáborban készült rajzaival és festményeivel illusztrál-

³ Jones, Heather: *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914–1920*. Cambridge Press, 2011. 49.

hatják. Tudomásom szerint nyomtatásban nem jelent meg Kenner írása.⁴ Festményeiből Angliában több tárlatot is rendeztek.⁵

Függelékben közzétett magyar forrásunkat Kiss Elek menyasszonyának írott, de a háborús körülmények miatt el nem küldött levelei alkotják. Az angolok által internált civilek visszaemlékezéseiről tudomásom szerint nem jelent meg egyetlen magyar nyelvű kiadvány sem. Kiss Elek függelékben most közreadott írását műfajilag nem egyszerű besorolni, valahol a napló-levél, a hadifogoly-narratíva és emlékirat között helyezném el. Napló-leveleit, úgy gondolom, csak jegyesének szánta, és nem állt szándékában regénnyé szervezni ezeket. Remélem, hasznos adalékul szolgálnak az első világháború és az erdélyi memoárirodalom kutatóinak.

Hadd szóljak néhány szót a kézirat hányatott sorsáról. Kiss Elek püspök még életében egyházára hagyta teljes könyvtárát, kézirateit és képtárát. Az Oxfordban írott levelei valószínűleg özvegyénél maradhattak, és halála után kerültek el az örökösöktől. Szerencsés véletlen, hogy 1996-ban egy ismeretlen személy megvéltre ajánlotta, és az Unitárius Egyház megvásárolta a kéziratot. A ceruzával írott lapok (24,5×19,5) egy részét – 32 lapot – szemináriumi dolgozatként íratam át 1998-ban.⁶ Miután tüzetesebben átnéztem a dolgozatot, kiderült, hogy az átírás során nem állt rendelkezésre a teljes korpusz, szerencsére a püspöki irodában megtaláltuk a hetven lapnyi hiányzó szöveget, így pótolhattam a hiányzó részeket.

A világháború kitörése után Kiss Elek András Emíliához címzett el nem küldött leveleit nem csak gondosan datálta, de meg is őrizte azokat. Internálása előtt hat levelet írt, az első Londonból 1914. október 1-jén, az utolsót Oxfordból december 10-én. Internálása után összesen 38-at, 1915. május 23-án datálta első, június 28-án pedig utolsó levelét. Azt gondolom, hogy az internálás előtt és után írottak szoros egységet alkotnak, ezért együtt tárgyalandók. Az Angliában tanuló magyar peregrinusokról viszonylag keveset ír, csupán megemlíti azokat, akiket Hankinson Friedrich londoni unitárius lelkész pártfogolt. Boros Rózáról, a püspök lányáról és Veress Jenőről név szerint is megemlékezett, mindkettőjükkel

⁴ Naplóját lásd: *Sketches of a German Interned Civilian Prisoner in England (1914–1919)*. George Kenner. <http://www.knockaloe.org.uk/george-kenner-journal>; [Megnyitva 2015. december 3-án]

⁵ <https://www.flickr.com/photos/20783398@N05/2027078162/in/photostream/lightbox/>; <http://www.exploringsurreyspast.org.uk/themes/people/artists/kenner/kenner-gallery/>; [Megnyitva 2015. december 3-án]

⁶ Itt mondok köszönetet Solymosi Zsoltnak a szöveg lelkiismeretes átírásáért.

találkozott. Létay Balázs régész is Londonban tanult, majd hazatérte után az első csatákban esett el – őt azonban nem említik a levelek.

Kiss Elek 1914 őszén, nyári szünidő után tért vissza néhány napra Londonba. A nevelés erejében rendületlenül bízó ember a háború értelmetlenségét az első pillanattól látja, lelkében nehezen tudja feloldani a háború okozta barát-elenség dichotómiát. 1914. október 1-jén egyebek mellett ezeket írja: „Istenem, ha azt a borzasztó kizárólagos faji irigységet látom itt s mindenütt, fölsír a lelkem: hol van a mi kereszténységünk? Hová lett emberi voltunk? Állatabb az ember az állatnál!” Az ember jóra valószínűségében vetett hitét Kiss ennek ellenére sem változtatta meg: „Idegen világ – írja – idegen népek, kik a legszívesebbek, kik mindent megtesznek szeretetükből kifolyólag, kik szeretnek és szánnak engemet, de kiknek érdeke összeütközik az enyéimmal. (...) jók ők nagyon egyénileg, de elvégre is harcolnak fajuk és nemzetük fennmaradásáért. Eközben azt gondolják, hogy ők harcolnak az igazságért s senki más, de minden ország ezzel körülbelül hasonlóképpen van. Mily kicsiny az ember, milyen alacsonyak érdekei. Nem tudunk még oda felemelkedni, hol megértjük egymást, s hol létesítjük az Istennek országát. Hiába, balgák az emberek, s még nagyon fejletlen az emberi nem minden fejlettsége ellenére is!”

Egészen lírai sorokat is papírra vet, a fogolytáborban a naplemente, napfelkelte többször is megihlette: „Óh, a nap gyönyörű, csak éppen most. Elkecseregett vörös színben úgy tűnik fel, mint egy hatalmas gyilkos, mely borzasztó tette után elsompolyog a színtérről, de még messziről is villámló tekinteteket vet vissza, mintegy biztosítva arról, hogy nem távozik örökre, hanem vissza fog térni a saját idejében, munkája teljesítésére.” Egy másik bejegyzés: „A napnak nincsen annyi ereje még, hogy teljes diadalt arasson a rongyos felhők, a felhőfoszlányok felett, melyek úgy veszik körül a napot mint a londoni tüntető és pusztító rongyos és éhes tömeg az angol kormányt.”

A háború borzalmai, az otthoniak iránti aggodalom, a megbízhatatlan újsághírek az elkecsereedés mélyére taszítják. Egy alkalommal így fakad ki: „Istenem, édes jó istenem, tán eddig el is estek testvéreim, s családom kétségbe van esve, és nekem ki kell tartanom itt, idegen világban, messze az anyaföldtől!” Kiss kétségbeesése és szomorú megérzései nem voltak alaptalanok, két fiútestvérét sorozták be. Kiss Dénest az orosz harctéren lőtték le, hazájától távol halt meg. Kiss József rokkantként tért haza a világháborúból, feleségét 1916-ban a román betöréskor az udvaron agyonlőtték. Három árvájukat Kiss Elekék vették magukhoz, és gondoskodtak neveltetésükről.

A Frith Hill-i fogolytáborban tízen laktak egyetlen kényelmetlen sátorban: „... nyomorult sátor, csak egy szikra s tízen vagyunk benne s szerencsétlenség-

güinkre mind magas férfiak, s éjjel alig férünk benne. Mégis jó időben jó, de esőben nagyon-nagyon rossz.” Kiss „lakótársai” közül két nevet emelnék ki: Jakob Wilhelm Hauerét, a német indológusét, majd a náci Deutsche Glaubensbewegung megalapítóját, illetve Paul Joachimét, a magyar származású Joseph Joachim hegedűművész és zeneszerző fiát. A civil internáltak soraiban minden rendű és rangú fogoly helyet kapott, gazdag és szegény, ateista és millennarista, zsidó és keresztény. Kiss rendszerint azok felé fordult, akiken segíteni tudott. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a zsidók voltak legközelebbi ismerősei, bajtársai. A vallási előírások étkezési szabályait betartó zsidóknak valóban nehéz volt a sorsuk, a foglyok nagy többsége azonban nem éhezett, ellátásukról megfelelő módon gondoskodtak. Reggelire zabpehely, cukor, margarin, kenyér, lekvár volt. A lekvárt az ügyesebbek tartalékolták, majd később eladták. Délben leves és hús, estére kenyér, margarin és tea. Kiss Elek meg is jegyezte: „Valójában nem dolgozunk semmit s enni háromszor eszünk egy nap és így föltétlenül meg kell, hogy hízzunk, ha egészségesek leszünk. Én természetesen nagyon napsütött állapotban vagyok, de arcom nem sápadt így és érzem, hogy vastagodni, hízni kezdettem.” A napi rutin viszonylag hamar kialakult, délelőtt és este megszámlálták a foglyokat, napközben meg mindenki azzal töltötte az időt, amivel akarta. A 200 sátorból álló civil tábor 2000 embert fogadott be. Minden sátor megválasztotta parancsnokát, majd a mindenki fölött álló civil parancsnokot, a vezetők piros karszalagot viseltek, és különváltak a többiektől, amiből kisebb lázadás is lett. A saját költségükön külön sátrat és szakácsot fogadó „gazdagok” a táboron belül szögesdróttal akarták elkeríteni felségterületüket, a katonai parancsnoknak kellett beavatkozni, hogy az „osztályellentét” ne torkolljon tettelegességbe. A foglyok, hogy hamarabb teljen az idő, színtársulatot szerveztek, lapot indítottak, különféle előadásokat tartottak. Citeraegyüttesük, vonós és fúvós zenekaruk, egyszóval kiváló muzsikusaik voltak. Hirdetőtablán közzétették a napi híreket, kedden és pénteken 20 percre látogatókat fogadhattak.

A táborban volt kórház, posta, cipész, szabó és borbély, kázinó, táborigénykocsi, fürdő helyiség és mosóház folyóvízzel. Egy nagy sátorban minden vasárnap katolikus (angol) vagy evangélikus pap prédikált. A szögesdrótkerítésen kívül laktak az angol tisztek családjakkal.

A foglyok életét szabadságvesztésük mellett a hetekig tartó homokviharok is megkeserítették. „Én természetesen el voltam készülve arra, hogy itt meglehetősen gyenge állapotokkal találkozom, de mégis ilyen rossz körülményeket nem is áhítottam, azaz nem is sejtettem. Tanulmányozni nem lehet, leülni nem lehet, olvasni nem lehet, jól megmosdani nem lehet s hiábavaló munka; enni alig lehet, a nagy szél s a finom fűvény az embert megöli.” „Elég jó idő van, de a szél ismét

megindult. A tegnap egyszerűen borzasztó volt a szél s a por. Majdnem megfulasztott, s mind olyan feketék voltunk, mint a kormos cigányok. Akárcsak a Szahara sivatag! Én soha se láttam a Szaharát!” A táj nem volt valami lenyűgöző: „Semmi, csak az üres lég, állandóan szürke ég egy-egy repülőgéppel; no meg por, por és por. Itt, ahol vagyunk, valami finom fvényes por uralja a vidéket, s a ropant sok nép meg a játszó, meg a szél állandóan traktál a porral.”

Az internáltakat a szabadulás gondolata foglalkoztatta, volt, aki beleőszült, más beleőrült szabadsága elvesztésébe. Kiss joggal bízott abban, hogy lelkesz volta segít a szabadulásban. Angol barátai és ismerősei mindent megtettek kiszabadítása érdekében, a bürokrácia útjait azonban végig kellett járni. Azon szerencsések közé tartozott, akiket hazabocsátott az angol kormány, 1915 nyarán szerencsésen megérkezett Kolozsvárra. A püspök Kissolyosba helyezte ki lelkesznek, itt érte meg a világháború végét. Angliai fogságáról az Unitárius Egyház című folyóirat 1915. évi augusztusi számában számolt be, eléggé szűkszavúan.⁷ 1916-ban családját Kolozsvárra menekítette, ő maga visszatért falujába. A világháború befejezése után 1919 őszén a román hatóságok letartóztatták, és hat hónapra internálták. Nagyszebenben és Fogarason volt, 1920 februárjában szabadult. 1921-től a Teológiai Akadémián volt előbb óraadó, majd rendes tanár.

⁷ Kiss Elek: *Két kirándulásom Angliában*. Unitárius Egyház, 1915. augusztus 15., 122–124.

Függelék

Kiss Elek menyasszonyához, Andrási Emíliahoz küldött levelei (1914)

London, 1914. október 1.

Szeptember 21-e óta vagyok Londonban, s megint itt lakom a régi helyemen (29. Gloucester Crescent, Regents Park, N.W.), tulajdonképpen Mr. Hankinson¹ sokszori hívására jöttem ide Oxfordból kétheti vakációra. Sok tapasztalatot szereztem, de azokról most hallgatok. Annyi bizonyos, hogy mindenki igen szíves volt hozzám, annak ellenére, hogy az „ellenséget” rettentő módon gyűlölik; de aki velem egyszer tárgyalt, tudja, hogy én aligse vagyok ellenség, mivel azon bigott állásponton felülemelkedtem mindamellet is, hogy hazámat inkább szeretem (munkával is), mint bárki. Az a borzasztó küzdelem, mely foglalkoztatja most a világot, megrendítő, de van benne valami fölemelő is, s ez annak a tudata, hogy a faj- és hazaszeretet nem halt ki az emberekből; bár az szomorú, hogy sokszor borzasztó formában nyilatkozik meg. Azonban mindenki úgy cselekszik és gondolkodik, ahogyan tud.

Az bámulatos, hogy az emberek mennyire megfélelkeznek arról, hogy „emberek”, de egészen megértem őket, mert a legszükségesebbért küzdenek, s ekkor a legértékesebb dolgok nem szoktak tekintetbe jönni. Tán majd, ha kielégítő és megnyugtató békét élvezhetünk, ismét ideáljaink felé fordulunk, s újraépítjük, amit most lerontunk. Hétfőn (ma csütörtök) megyek vissza Oxfordba, hol egy új évnek fogunk neki 10-én. Mr. Bowie-vel² és Miss Borossal³ is találkoztam és elég jól telt az idő, de kiemelendő esemény az volt, hogy kaptam egy levelet 2 nappal ezelőtt Magyarországból, mely levél augusztus 8-án volt postára téve. Majdnem két hónapig jött. Péter István posta-altiszt írta, de Milikém⁴ is írt benne egy pár

¹ Frederick, Hankinson (1875–1960) angol unitárius lelkész, Kiss Elek jó barátja, többször volt Erdélyben is. Az 1930-as években egy ideig Pesten lakott.

² Bowie, William Copeland (1855–1936) angol unitárius lelkész, 1892-től a British and Foreign Unitarian Assotiation titkára.

³ Boros Róza (1896–?) Boros György püspök lánya. Hazatérése után Ótordai Weress Jenő (1893–1971, New York) felesége lett, kivándoroltak Amerikába, valószínűleg ő is New Yorkban halt meg.

⁴ Andrási Emília (1896. április 12.–1973. május 3.) Kiss Elek jegyese, majd hazatérése után felesége. Emília édesanyja Györbíró Emília, édesapja Andrási Ferenc, Háromszékről

sort. Jelenleg többet nem írok, csak annyit, hogy ma még felkeresem Miss Borost, ki bár jól van a Channing House Schoolban, mégis megkönnyebbülve érzi magát, ha egy földivel beszélhet.

Magamról s törődéseimről minek írjak?

u. a. d. u. 5 óra. (ez elenyészik jó barátaim jó tettje mellett!)

Csak most jöttem haza az állatkertből, hol egy gondtalan délutánt töltöttem, s hol feledtem egy kissé a háború borzalmait. Az ember inkább szeretne állat lenni, ha erre a borzasztó háborúra gondol, s valahol ott az állatkertben mulattatni a közönséget gondtalanul. Azonban a jövőre is gondolnunk kell, s a jövő művelődhetésért s emberi nemünk sajátos jó tulajdonainak visszaszerezhetéséért és továbbfejlesztéséért embernek kell maradnunk, s ha túléljük a világ eddigi legnagyobb és legszörnyűbb háborúját, ez irányban, e célért, ez ideál megvalósításáért kell küzdenünk. Istenem, ha azt a borzasztó kizárólagos faji irigységet látom itt s mindenütt, fölsír a lelkem: hol van a mi kereszténységünk? Hová lett emberi voltunk? Állatabb az ember az állatnál! Most jut eszembe a következő szomorú eset. Meghívtak egy angol házhoz (u. m. püspök! Hát, hát!), s ott, miután kikérték véleményemet a háborút illetőleg, s miután biztosított a házigazda „internacionális” [fölte ceruzával kozmopolita] álláspontjáról, bejött a háziaszszony (angol nő!), s azon kijelentésemre, hogy a lapok nem mondanak igazat (ezt különben egy angol barátomtól is hallottam, ki pap, s később egy újságírótól is) e nő hazafiúi hevétől elragadtatva rendreutasított, s a legcudarabbul megsértette a házigazda jogát s hallgatólagosan kiutasított a házából. Nem csodálkoztam rajta, hiszen két (2) perzsa macskája van, s azokkal szokott társalogni, na meg nem is volt magyar vendéglátó háziasszony, hanem a „suffragette” mozgalom hazájának volt horribilis tagja. Ebben áll a hazafisága sok „embernek”! Ej, édes jó Istenem, szabadíts meg e gonosztól s ne vígy a kísértetbe (sic!). Természetesen bocsánatot kértem a kifejezésemért s később, mikor hazamentem, levélben is ezt megisméltetem. A cudar azt hitte még válaszában is, hogy nobelül járt el.

Nem baj, no! Lesz otthon még másképpen is, s itt is vannak igen finom lelkű ismerőseim, kik úgy szeretnek, mint fiukat vagy testvérüket.

került Kolozsvárra. Az édesapa az Unitárius Kollégiumban kapott lakást és állást. A központi fűtés gépészeként dolgozott, Emília az állami polgári leányiskolába járt. Kiss Elek ifjú lelkészjelölt, a Ferenc József Tudományegyetem doktora, mielőtt külföldi tanulmányúttjára indult volna, 1913 júliusában jegyezte el Emíliát. Hazatérése után, 1915-ben kötöttek házasságot. Két lányuk született, dr. Szász Tiborné Viola (1916) és dr. Bikfalvi Andrásné Éva (1918).

1914. október 7., Oxford, Manchester College

A tegnap volt október 6-a, a mi nemzeti gyászünnepe, s akkor írták az angol lapok, hogy az oroszok masíroznak Budapest felé, s csak 150 km-re vannak attól. Kb. ez is egy hazugság volt, mint annyi más, de mindenesetre a szívembe nyilalott a hír hallatára, s elgondoltam, hogy ennél szomorúbb október 6-át aligha érhetnék. Ma október 7., s ma azt olvasom már, hogy Budapestről írják, hogy az oroszok mennek egyesülni a szerbekkel, s a szerbek is Semlintől [Zimony] arrafelé tartanak. Ez ismét esti hír, de, bár tudom, hazugság, mégis aggaszt a dolog.

Mikor tegnap a plakátokon mindenféle ezt láttam: „Russians marching on Budapest” szinte büszke voltam az itteni csöcselék láttára, hogy az én hazám fővárosa van e lapok szerint veszedelemben. Ma már nem írnak erről, hanem azt írják, hogy a német császárt a nyavalya kitorpte, miközben konferenciát tartott embereivel stb.

Elég az hozzá, hogy az újságok mindenütt újságok. Igen, Londonban voltam a Westminster-Hospitálba, hol ismerőseim körülvezettek, s különösen a sister mutatott nagy előzékenységet. Teáztam is ott Mrs Appleby jelenlétében, s ott a Londonban megsebzett embert is láttam, de már jobban volt, szegény szomorúan nézett ki.

Október 4-én (vasárnap) egy hazafias „brotherhood”-ünnepélyen is voltam, hol különösen katonák voltak nagy számmal s nők. Ott énekelték a francia Marseillaise-t, az orosz és belga himnuszt, valamint az angolt is, melyben egy magyar templomi himnusza ismertem újonnan rá! (Istent az ég urát, világ megtartóját, és mint legjobb Atyát magasztaljuk.) Ez azonban tán: God save our native land.

Bámulatos, hogy az ún. bárány mennyire megbarátkozik a farkassal, s itt most minden, ami orosz, tökéletes, jó stb. Én Istenem, hova jutottunk! Hogyan veszi el a nagy veszély az embereknek az eszét! Különben hagyjuk e sajnálatra méltó témát.

Szegény hazám, szegény magyar hazám; Te küzdesz és fiaid meghalnak, de én sem tétlenkedem itt, hanem eszemmel harcolok, hogy a jövőben Neked szentelhessem a fölépítésen életemet. Istenem, édes jó Istenem, tán eddig el is estek testvéreim, s családom kétségbe van esve, és nekem ki kell tartanom itt, idegen világban, messze az anyaföldtől!

Igen, az este voltam egy előadáson, hol a háborúval foglalkozott egy professzor, s hova annyi nő gyűlt össze (Manchester College Chapel), hogy a Chapelben (templom) sem fértünk. Az előadás a háború gazdasági okaival és feltételeivel foglalkozott, de nem volt valami fényes. Egy professzor is beszélt Louvainból, de én nem érttem. Fialat, francia kinézésű volt, s kis alak nagyon.

Itt már két napot töltöttem el, mióta visszatértem, de dolgoztam is egy kicsit, mert London erre nem volt alkalmas.

London, óh London: a világnak egyik legnagyobb bűne és sebe. Kb. egy jó pár százezer, ha nem millió teljesen züllött, agyonkínózott és éhezett, mocskos szegény ember, de különösen asszony nép van ott. Állandóan kocsmáznak. Óh, az nem élet! Nagyobb bűn alig lehetséges, minthogy ilyen állapotokat tűr egy ország.

De London másképpen sem jó. Ott találkoztam egy magyar zongoraművésszel, ki feleségével (lengyel) van, s ki itt rekedt a háború miatt. Egy darabig volt állása, de az angolok minden idegent kidobtak minden foglalkozásból, s így ez az ember arra volt utalva, hogy éhen haljon feleségével, de Mr. Hankinson unitárius pap kíségeti lassan a bajból. Istenem, Londonban, hol minden olyan drága, ez a fiatalember feleségétől naponta 10 pennyt (1 koron) költ el, s ebből élnek. Honnan ez is? Titokban, családnál koncertet ad, s a barátok segítik így. Szegény jó Hankinson mennyit fáradt mindenfelé! Egy koncerten én is voltam s 28 shilling (kb. 34 k) gyűlt össze. Mesésen játszik szegény! Egy fiatal szabóval is találkoztam Csík megyéből. Szegény ő is; Hankinson gyámolítja.

Veress Jenő is Hankinsonnál van. Boros Rózsika, szegény, visszament a Channing House Schoolba s ott elég jól van.

Magamról mit írok? Egy ifjú nagy reményekkel, erős hittel, vérző szívvel hazájáért, övéiért és fiatal jegyeséért, meg az emberi általános erkölcsökért, melynek védelmét sokan hangoztatják, de cudarul visszaélnék vele itt is, ott is.

Sokat dolgozom? Kötelességem s szeretettel végzem a hivatást. Pénzzavarban vagyok? Valahogy csak lesz; sindem [sínylem] a fogaim megjavíttatásáért adott 140 koronát.

Istenem, segítsd meg hazámat igaz érdekében és érdekekben, segítsd győzni az igazságot, s nekem adj erőt, hogy itt egyedül is megálljam helyem, s tudjam elviselni a csapásokat, és tudjam viszontlátni még a magyar hazát, melynek sajátos hivatása van a nemzetek életében, s mely megbűnhődte a múltat és a jövődőt is. Most és mindörökké Ámen.

1914. november 6., Oxford

Szerelmes Kicsikém!

Ebéd (vacsora) előtt még egy pár perccel rendelkezem, s ezt az időt hadd használjam föl a Neked való írásra. Egy nappal ismét közelebb jutottunk a háború végéhez, s egy nappal ismét öregebb vagyok. Ma is csak gyarapodtam a türelemben és szenvedésekben, de erősödtem is egyszersmind a megpróbáltatásokban, azok árán.

Én természetesen tanulmányaimat folytattam délelőtt, s du. ismét teát adtam angol barátaimnak és hallgatótársaimnak. Nagyobb megrázkódtatáson nem mentem keresztül, de ma is megvoltak napi tapasztalataim. Rád is gyakorta gon-

doltam s a többiekre is mind, de különösen hazám és jövője hazámnak tartotta figyelmemet lekötve. Óh, mit csinálhat a kicsiny sereg otthon, s mit különösen az én Egyházam, az Unitárius Egyház? Mit csinálnak papjaink, elöljáróink s híveink, ha jelenleg nem részesülhetnek az állam segédelmében? Ezért voltam én mindég ellene az állami segélyre való kizárólagos támaszkodásnak. A társadalom semmit sem tesz, mindet felad, s ha az állam bajba kerül, megáll a tudomány. Azonban a nagy veszedelemben is azt gondolom, megtalálják a legbölcsebb utat nemzetem és egyházam fiai a bajok igazításában!

Szép dolog az és okos dolog, ha az ország s annak hivatalos intézményei jól vannak szervezve, de ha ezen körön belül a társadalom nem egy élő organizmus, akkor nagy baj van ott; ha a társadalom tagjai minden felelősséget áthárítanak az államra, állami veszély esetén csak fejetlenség állhat be a legtermészetesebben. Én azonban meg vagyok győződve, hogy a helyzet megszűli a maga nagyjait, s valahogy csak keresztülgázolunk a sekélyes és veszélyes jelenen.

Minden érzeményemet, minden nemesebb törekvésemet szeretném valamikor föláldozni a haza oltárán s Egyházam fölvirágzásán, ha Isten megsegít, s csekély energiámmal valami jót tehetek.

Tudom, szerelmes kicsikém, hogy nem csak én egyedül vagyok, ki hasonló vágyakat és elhatározást táplálok lelkem mélyén s a tudat, hogy százezrek éreznek hasonlóan, fölemel engemet.

Ti is, Te is, mindannyian kiveszitek részeteket a közjólét emelésén és előhaladásán, mert egy nemzet fiai és leányai (egy nemzet, mely mindég csak küzdött), nem lehetnek hűtlenek enhazájukhoz és övéikhez.

Abban a reményben, hogy Te is hasonlóan gondolkozol, s abban a tudatban, hogy nem csüggedek a harcban, én addig itt éljek hivatásomnak, s készüljek elő arra a nagy munkára, melyet a jövőben egy haza felépítésére kell szentelnie minden törekvő, igaz embernek.

Óh, én érzem magamban, nekem nem szabad elcsüggednem, s nem szabad elvakulnom az ellenségeskedés közepette, hanem, megőrizve józan ítélőképességemet, tovább kell folytatnom az emberi nem egésze érdekében megkezdett és eddig is végzett tanulmányaimat. Én jól tudom, hogy nekem megvan a magam helye nemzetem keretein belül, s így az emberi nem egészében az én szerény működési munkaköröm.

Akármi jöhet, Kicsikém, leigázhatnak hatalmasabb, erősebb nemzetek, de a magyar szabadságra törekvő szellemet kiölni nem lehet, ha mindannyiunkat előbb el nem pusztítanak.

Tönkretehetik vérrel áztatott és sokat rongált földeinket, fölkoncolhatják fiainkat, testvéreinket és szüleinket, de a szellemet fölkoncolni nem lehet.

Nem búsulunk, ugyebár [...]; ne is búsulj, mert a ledöntött romokon, a kioltott élet nyomán új élet fog támadni, s virágok fognak nyílni újból a magyar rónákon még a mi számunkra. Nemzetünk még ma is rendelkezik saját hivatásával, s ha e hivatásban megakadályozzák is, újból és újból küzdeni fogunk az isteni szózat teljesítéséért.

Ne csüggedj, soha se csüggedj, lelkem Milikém; tudd, hogy a Te egyetlen hűségeseid sohasem csügged, s bár egyedül van itt idegen világban, „ellenség” földén, hitét el nem veszíti, s remél. Ő tudja, hogy a helyzet szomorú a „babyloni vizeknél”, de afelől is meg van győződve, hogy lesz még idő és alkalom, mikor otthonát szabadon újból építheti övéi számára. Csak egy a vigasza neki akkor, mikor minden épkézláb ember [a] nemzeti zászlót védi otthon, s ez az, hogy ő is küzd s nem kevesebb erővel hazájáért, küzd a jövő érdekében a tudományok mezején; küzd azért, hogy valamikor egy nemzet nevelésében kivehesse szerény helyét és részét, és így az emberi szellem fejlesztéséhez hozzájárulhasson a nagy Istennek jóvoltából.

Kicsikém, add át szívbeli üdvözlésem s csókomat mind a mieinknek, s érezd ajkaidon az ezer csókokat, melyeket a Te egyetlened küld neked: Elek

[egy ív hiányzik]

...bezárom rövid leveletemet, s mindenkit csókolva, Téged természetesen ezerszer, maradok mindig a Tiéd: Elek.

1914. november 25., Oxford, Manchester College

Drága, egyetlen Milikém!

Remegve fogom kezembe a tollat, hogy Neked ismét írjak; írok, habár nem tudom elküldeni a levelem sem, de remélhetőleg valamikor szeretettel fogod elolvasni.

Tudod, borzasztó rossz híreket hoznak ismét az újságok, s ha rájok hallgatók, szinte rá vagyok utalva, hogy eltemessem minden reményemet, s kiirtsam lelkem mélyéről magasabb vágyaimat és kétségbeessem. Ezen újságok érthetően nagyon, de nagyon idegesek, s minden kedvező orosz győzelmi hírt annyira felűjnek, hogy szerintük szegény Magyarország, szegény Erdély, az én hazám s az én népem már rég nem is létezhetik. Szörnyű, nyomasztó itt lenni egyedül, távol az enyéimtől, tőletek, kikkel szívesen tudnék meghalni is, s kik jól tudjátok, hogy szegény hazánk mindenképpen igazán tragikus életre van elhívva. Úgy szenvedek, lelkem hite, szívem reménye alá van aknázva, de érzem, tudom, hogy engem megtörni semmi-semmi sem tud!

Talán elvesztek máris testvéreim, talán családom éhen halni, elsorvadni készül, talán Te és Ti is szenvedtek a legsajnálatosabb módon, talán hazánk szabadsága századokra sírba fog szállani, talán gyönyörű völgyeinket, bérceinket saját vérünkkel fogják pirosra festeni, talán megölik mindenünket, s sárba tiporják a legszentebb kincseinket, s reményeinket sötét bányák vagy börtönök mélyén fojtják meg lassú halállal vagy bitófára kötik – egyszóval talán az ördög műve didalmaskodik szegény magyarok fölött, talán az istent is kiütik trónjából, s cárral fogják helyettesíteni: mind meglehet, mindent megtehetnek, de egyre nem képesek, s ez az, hogy az én reményemet nemzetem jövőjét illetően, s az én hitemet és bizalmamat a magyar nemzet nagyszerű hivatását illetően meg nem ölhetik, el nem pusztíthatják, ki nem irthatják, még akkor sem, ha engem megölnék! Én akarom, hogy az én nemzetem megélje hivatását még ez ádáz küzdelmek után is, s az akaratnak ellent állni nem lehet. Én kívánom, hogy az én akaratom megtestesüljön márványban, mely márvány jellemzi a mi nemzeti akaratunkat, s példázza a tiszta szabad akaratot és magasabb életre való föltétlen vágyat meg áhítatot.

Kicsikém, görnyedek idegen honban, népek között, kik teljességgel nem értik a mi hazánkat s nem gondolják, hogy a mi hazánknak is van egy nagyszerű hivatása ezen a világon.

Idegen népek között vagyok, kik más érzeményeket táplálnak lelkükben, kik aligha tudnák fölfogni és megérteni azt a forró szeretetet, melyet én táplálok lelkem mélyén hazám iránt. Onnan nőttem ki, ott nyugszanak elődeink, ott pihen anyám, ott testvéreim, rokonaim, ott él családom, ott küzdöttek s tán még ma is küzdenek hős testvéreim, ott él a Te családod s mindenek felett ott vagy Te magad. Szülőföldem, házunk, kevés javam, ismerőseim, anyanyelvem, szokásaink, erényeink és bűneink; minden, minden ott van, s velük van az én lelkem szüntelen.

Óh, ha tudnád, hogy naponta százezerszer halok meg a megölt katonákkal, s százszor támadok föl lelkemben a kezdő küzdőkkel; ha éreznéd, hogy szívem ott dobog minden küzdelemben, s harcol Istenért és hazáért, tán akkor el tudnád azt is képzelni, hogy mit kell nekem elszenvednem itt, ez idegen világban.

Idegen világ, idegen népek, kik a legszívesebbek, kik mindent megtesznek szeretetükből kifolyólag, kik szeretnek és szánnak engemet, de kiknek érdeke összeütközik az enyéimmal.

Óh, Te, jók ők nagyon egyénileg, de elvégre is harcolnak fajuk és nemzetük fennmaradásáért. Eközben azt gondolják, hogy ők harcolnak az igazságért s senki más, de minden ország ezzel körülbelül hasonló képpen van. Mily kicsiny az ember, milyen alacsonyak érdekei. Nem tudunk még oda felemelkedni, hol meg-

értjük egymást, s hol létesítjük az Istennek országát. Hiába, balgák az emberek, s még nagyon fejletlen az emberi nem minden fejlettsége ellenére is!

És a titáni küzdelem közepette én harcolom az egyik legnagyobb harcot, ki mindet le kell, hogy győzzek, s ki amellet tanulmányaimnak kell, hogy szenteljem magamat a jövő felépítése érdekében.

Isten veled, csókol: Eleked

1914. december 6., Manchester College, Oxford

Óh te kicsi szerelmes Milikém!

Tegnap befejeztük az első szorgalmi időszakot, s a hallgatók nagy része haza is ment a College-ből. Mi e College-ben természetesen sokat vizsgázunk, s így a múlt héten két vizsgánk is volt (szerda du. 2–4 unitárius egyháztörténet, péntek du. 2–5 Apostolok cselekedete), s én kb. igen jó eredménnyel, minden esetre egészen nyugodt lelkiismerettel távoztam a vizsgáló teremből. Egyik barátom s családjuk (Mr. Scott!)⁵ meghívott volt saját házukhoz Dentonba (közel Manchesterhez), s úgy volt, hogy ott töltöm nagyobb részét 6 heti vakációmnak, és így a karácsonyt is, de elvégre is, utoljára is a rendőrség beleszólt a dologba, s így nem mehetek. Mr. Lawrence Scott írta levelében, hogy fiát, illetőleg fiait ide fogja küldeni, hogy ne legyek egyedül a College-ban, s nem tudom, el fognak-e jönni, de megírtam, hogy én magam egészen jól vagyok, s ha ők el lesznek foglalva, csak maradjanak otthon. Nagyon szíves, aranyos emberek! Mr. Philipson (Ralph)⁶ minden esetre azon volt, hogy itt töltse idejét velem, hogy ne legyek egyedül, s a családja is azt akarta, bár ő a nyáron is igen keveset lehetett otthon (én ott voltam két hétig Newcastle upon Tyne-ban), de én hazaküldtem legalábbis három heti vakációra, s ő így karácsony után fog visszajönni, hogy enyhítse szenvedéseimet, s megossa velem a magány keserveit.

Most az első héten Mr. K. Dunbar⁷ van itt, ki Kanttal foglalkozik, de ki különösen azért maradt itt péntekig, mert kedvese (jegyese?) akkor megy haza vele Írországba a Channing House Schoolból, Londonból, amint én gyanítom a dol-

⁵ Scott, Charles Prestwich (1890–1951) 1911–1914 között volt a Manchester College hallgatója, édesapja a Dentonban szolgáló Scott Lawrence (1844–1930). Ők látták vendégül Kiss Eleket. Később Charles jóvoltából tanulhatnak a Kiss lányai külföldön: Viola 1937–1938-ban a Channing Schoolban, Londonban, Éva pedig Svájcban (tkp. egy nevelőintézetben dolgozott, ott tanult franciául.)

⁶ Philipson, Ralph (1887–1955) Kiss Elek évfolyamtársa és jó barátja, angol unitárius lelkész 1916–1955 között.

⁷ Dunbar, Kenneth (?) 1913–1916 volt a Manchester College hallgatója, valószínűleg később nem vállalt lelkészi állást.

got. Mr. Macrae [Lachlan], a felügyelőnk még itt lesz szerdáig, akkor ő is megy haza Skóciába.

Itt természetesen mindent megtesznek, hogy napjaimat kellemessé, legalábbis tűrhetővé tegyék, s én magam is azon vagyok, hogy ne unatkozzam. Én természetesen nem is unatkozom, hiszen újból könyvem megírására szentelhetem időmet (Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonya!)⁸. Már írtam 235 oldalt, s még a történeti részt nem fejeztem be. Egy nagy könyv lesz belőle, remélhetőleg kb. 600 oldal.

Tudod, édes Milikém, jelenleg jól érzem magamat, mert érzem, hogy hivatásomnak élhetek megint, miután a College-hoz tartozó munkát félretettem egy kevés ideig.

A múltkori hír, hogy az oroszok teljesen legyőzték a németeket s mindenkit – úgy látszik – nem volt igaz, s amennyire a lapokból kivehető, a németek kapták a jobbik felit.

Istenem, mikor lesz vége ennek a titáni küzdelemnek, s vajon győz-e az igazság, vagy van-e ott igazság egyáltalán, ahol annyi vér foly?

Ne csüggedjetek, lelkem; Isten velünk lesz, csak mi legyünk Istennel.

Ezerszer csókol a te Eleked, ki megy jelenleg vacsorázni, s vacsora után dolgozni fog...

A te mindig hű Eleked

1914. december 10., Oxford, Manchester College

Drága, kicsi Milikém!

Ma kaptam meg a múlt hónap 23-án írt leveledet, melyből tán azt olvashatom ki, hogy még mind éltek, s hogy szegény apám most is gyomorfájásával kínlódik, mint rendesen. Józsi bátyám⁹, Ida férje s Anna jegyese biztos helyen vannak, s csak Dénes és Gyula¹⁰ vannak veszélyeztetve. Ti is megvagytok, bár roppant drá-

⁸ A Magyar Tudományos Akadémia pályázatára készült mű ugyan nem nyert pályadíjat, de a szerző két kötetben kiadta Kolozsváron. (Dr. Kiss Elek: Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonya. Nyomtatott Stief Jenő és társa könyvnyomdájában Kolozsvárt. 1916. I. k. Uo. 1917. II. k.)

⁹ Rokkantként tér haza a háborúból, feleségét a menekülés során saját udvarukon lötték agyon.

¹⁰ Kiss Dénes az orosz harctéren halálos fejlövést kapott, árváinak neveltetéséről Kiss Elek gondoskodott. Ilona szabó-varró szakmát tanult, majd kikerült Angliába és egy aggmeház vezetője lett. Családot nem alapított. Dénes kovácmesterséget tanult, majd Kolozsváron a Renner börgyárban dolgozott. Árpád Kolozsvárott telepedett le, és jó nevű kárpitos lett. András Gyula, Emília bátyja francia hadifogságba került, túlélte a világháborút.

gaság van. Hát csak éppen hogy meglegyetek, az a fő. Valamikor ennek a háborúnak is talán csak vége lesz, s valamikor tán eljön a mi időnk is, mikor a fölépítéshez foghatunk, amit most kénytelenek lerontani. Ez is hozzátartozik a kultúrához? Úgy látszik! Nem baj, no! Küszködünk mindannyian valamiért, s ők a legdrágábbat, a hazát védik az ellenségtől, míg én gondolkozásmódunkat akarom némi tekintetben gyarapítani és sajátossá tenni.

Ferenczi Júlia hát férjhez ment, s Asztalos Ferencnek mégis a felesége. Megérdemlik egymást, szegények, hiszen annyit epedtek egymásért. Isten áldja meg frigyüket, hogy élhessenek jól, ha Feri haza kerülhet a háborúból valamikor.

Óh, édes kicsikém, ha a magam és a Te jövőd felől gondolkozom, ha arra gondolok, hogy valamikor tán mi is egymáséi lehetünk, a könnyem kiesik, mert bizony Isten, nem merem e nagy boldogságot remélni sem.

Mégis, kicsikém, ugye, úgy lesz; egymáséi leszünk, s felfogadjuk és meg is tartjuk, hogy minden erőnket a haza felvirágzása érdekében fogjuk foglalkoztatni?!

Igen, Dr. Carpenter¹¹ és neje egy hétre meghívtak házukhoz, s vasárnap oda fogok menni, hol előreláthatólag jól fog telni időm. Ők is nagyon szeretnek, valamint egyéb más barátaim is.

Ma itt rossz híreket hallottam a háború felől, különösen a szerbek megverték a mi seregünk jobbszárnyát, s a németek elveszítették három hajót Dél-Amerika partjain.

No de, ez nem tartozik énhozzám; hiszen én nem kezdtem a háborút, nem is folytathatom és be sem is fejezhetem. Nekem a világon egy más feladat jutott osztályrészül, s én hivatásom teljesítésének szentelem hát életemet. Végezze az a háborút, kinek osztályrésze az. Az én harcom és küzdelmem nem kevésbé dicső, mint az.

Nemsokára aludni megyek, hogy felőled álmodhassam, s azzal a tudattal teszem le tollamat, hogy Isten és lelkem előtt lelkiismeretem nyugodt lehet, és hogy Te is éppen oly gondolatokkal hajtod fejedet párnádra, mint én teszem azt itt.

Az Isten áldjon meg, lelkem – aludjatok csendesen. Szerelmesed csókol Téged: Elek.

¹¹ Carpenter, Joseph Estlin dr. (1844–1927) unitárius lelkész, az összehasonlító vallástudomány professzora, 1906-tól 1915-ig a Manchester College principálisa, Kiss Elek mentora.

Kiss Elek fogságban írt levelei András Emíliához (1915)

1915. május 23., Frimley
Near Aldershot
Surrey, England

Pünkösöd piros napja vagy piros pünkösöd napja.

E hónap 17-én elfogtak Oxfordban,¹² azaz letartóztattak mint hadifoglyot, ellenére annak, hogy én lelkész vagyok, s így hazai törvényeink szerint nem tartozom a hadkötelesek közé. Két év előtt mint Egyházam kiküldöttje ideutaztam nagy reményekkel s nagy akaraterővel és erős elhatározással. Munkám kb. nagyjában el is végeztem s szerencsére befejeztem neveléstani tanulmányomat, Az értelmi és erkölcsi nevelés viszonyáról és a Dr. Carpenter kis könyvének lefordítását is („The Place of Christianity etc.”)¹³. Ezek verseimmel, kisebb elbeszéléseimmel s drámai művemmel együtt most Dr. Carpenter birtokában vannak Oxfordban a Manchester College-ban.

Három vizsgát tettem ez évben (egyháztörténelem; újtestamentum és filozófia), s két évi értekezésemet is befejeztem (ószövetség és filozófia), s ezek a professzorok kezeinél is vannak, de az újtestamentumit nem írhattam meg, mert ezen dolgozva tartóztattak le s szállítottak ide e „concentration camp”-be, vagy hadifoglyoknak összeütemített börtönbe. Itt természetesen nincs alkalmam a nyugodt tanulmányozásra, s bár Erasmus nevelési gondolataival foglalkozom néha, mégis ezt alig se lehet egészen kényelmes és komoly munkának nevezni, amilyen komoly munkát én szoktam végezni! Természetesen sok mindenféle nép van itt Ausztria-Magyarországból és Németországból, s velük sokat tárgyalok angolul, mert magyarul beszélő embert itt nem találtam s németül beszélni még aligse tudok. Valami csak ragad rám a németből is, ha sokáig kell itt maradnom, de elmémet aligse vagyok képes összpontosítani egy nyelvnek beszélni való tanulására jelenleg.

¹² Május 17-én idézték be a rendőrségre, de nem találták otthon, így tulajdonképpen internálására május 19-én, hétfőn került sor.

¹³ A fordítást az Unitárius Irodalmi Társaság adta ki 1923-ban. Teljes címe: A kereszténység helye a világ vallásai között. Írta dr. Carpenter Estlin J., London 1911. A második kiadásból fordította dr. Kiss Elek teol. tanár. Az Unitárius Irodalmi Társaság Kiadványa (I.) Szabó Kálmán nyomdája, Cristur (Székelykeresztúr).

[2]¹⁴ 1915. május 23., *Frimley Camp*

Egy olyan német pappal vagyok egy sátorban (nyomorult sátor, csak egy szikra, s tízen vagyunk benne, s szerencsétlenségünkre mind magas férfiak, s éjjel alig férünk benne. Mégis jó időben jó, de esőben nagyon-nagyon rossz.), ki 3 évig volt misszionárius Indiában s ki Angliában is sok időt töltött el, s ki közel a mi College-unckhoz, a Mansfield College-hoz tartozott Oxfordban (neve: Hauer¹⁵). Találkozom, s sokat tárgyalok vallási szektákhoz s szociális egyesületekhez tartozó különböző emberekkel is, kik igen érdekesek valójában. Ezekről még lesz alkalmam írni, és így jelenleg a piros pünkösöd napjáról fogok szólni.

Gyönyörű idő van (már amilyen Angliában lehet), s abból a néhány ezer emberből, kik hasonlóan foglyok (mintegy 50 lépésnyire német katona-foglyok is vannak, mintegy 1500) sokan itt heverésznek körülöttem s különböző beszélgetéssel és játékkal, időtöltővel vannak elfoglalva. Én a cipőimet levetettem s föl-kuporodva egy sátordeszka negyedrézére, írom e sorokat. Egy ember mellettem jólesően alszik, s tán övéi felől álmodik, mint én szoktam éjjelente.

Nem messze tőlem két fiatal legény birkózik, s mások bokszolnak, és ismét mások szabadgyakorlatokat végeznek. Az út kb. 68–70 m-re van tőlünk, s ott (vasárnap lévén) a népek lézengenek s bámulnak ránk, kiket gyermekgyilkosoknak s véres németeknek hívnak általában. A camp négy sarkában négy szuronyos angol katona őrködik, hogy nehogy megszökjünk a szúrós drótokon keresztül. Én visszaidézem előbbi pünkösdjeimet, s a mait tartom a legpirosabbnak. Fogolynak soha sincsen jó dolga, s szemei mindig kápráznak; különösen igen nekem, ki annyit és annyi mindent elveszítettem a háború alkalmából.

[3] Az este gyönyörű naplementében volt részünk, s én részemről azon alkalmából gyönyörködtem a természet szépségében. A hazaiak felől álmodtam, s ma reggel szép napra ébredtem fel. Ha most körütekintek itt, ahol üldögélek, látom a zöld erdőfélét, s úgy érzem, hogy Tantaloszt újból meg kell élnem.

Hogy milyen itten a szabadság, azt csak a fogoly tudja megítélni és átérezni. Fogoly, ki idegen országban bűn nélkül azért szenved, hogy magyarnak született, s hogy hazáját szerette, szereti és nem mutatkozott hűtlennek hazájához, mint azok, akik megtagadták a hazát a kényelmes életért s a szabadon (való) maradáhatásért. Én szerencsétlenségemre ilyent is ismerek s a lengyel dr. Ektlich ilyen Oxfordban.

¹⁴ Az oldalszámokat []-lél jelöltem, a helyesíráson nem javítottam.

¹⁵ Hauer, Jakob Wilhelm (1881–1952) német indológus, a német „újjogány” mozgalom megalapítója, amely a nemzetszocializmus ideológiáját hirdette (Deutsche Glaubensbewegung).

Piros pünkösd napja! Enyéim halál megvetéssel küzdenek a haza szabadságáért s engem tanulmányaim közepette bebörtönzött az angol. Ó Istenem, mivé lettek az eddigi „nagy” nemzetek! A babiloni vizeknél kesereghetünk mi is itt, s bár e nemzetet nem lehet Babilonhoz hasonlítani, az erő és a hatalom tekintetében, mégis a hasonlatot megkockáztathatjuk, s bár mi sem vagyunk zsidók Jeruzsálemből, mégis sírhatunk a vizek mellett. Meghalt testvérem, sebesült bátyám, szegény családom, jegyesem (óh lelkem!) s az ő családja, ismerőseim s a haza felidéződnek lelkemben, s remélve egy jobb jövőt, fogolyként töltöm el piros pünkösd napját itt.

Isten veletek enyéim, tiétek örökké,

Elek

[4] 1915 május 24., Frimley Camp

Az idő ma is, mint tegnap, meglehetősen szeles, de gyönyörű, s ha nem esik az eső, minden rendben van. Csak most jut eszembe, hogy az első éjjel kufferemben mindenem átázott, könyveim is alig tudtam megszárítani újból. Tegnap vasárnap lévén, sokan jöttek az útra kocsival, biciklivel s sétálni (gyalog) és bámultak minket, kik úgy spacérozunk itt bezárva, mint az oroszoknak a ketrecben.

Szél fújt, meglehetősen erős szél, s amint de. heverészttem, csaknem megtelt a két szemem finom fővennyel s a füleim valójában tele voltak, de azon is átestem. Labdázunk, gyakorlatoztunk, ami nem tetszik az angoloknak, kik önkénytelenül is arra gondolnak, hogy itt sokan kiképzik magukat a jövőbeli harcra. Mintha mi részt vehetnénk bármi fajta küzdelemben?! Én pap lévén sokat gondolok arra, hogy haza kellene mennem, mivel én nem tartozom a küzdőkhöz, de minden az angol előljárókon, hivatalosokon függ. Tegnap kaptam Philipson barátomtól levelet, ki tudatott afelől, hogy megpróbálják megszabadításomat, de az angol szervezés oly gyöngye, hogy itt hivatalosan eljárni rettenetesen nehéz. Egy „ajánló v. javasló testület”-et fognak tán alakítani s oda lehet majd fellebbezni érdekünkben, de mikor lesz ez? Ilyen fejetlenséget soha se láttam életemben, de nekem természetesen nem lehet beleszólásom semmibe, mivel engemet idegen ellenségnek bélyegeztek, és tartanak itt. Szegények, ha tudnák, hogy én sok jót tehetnék még érdekükben hazámban, nem volnának ilyen ostobák. De bocsáss meg ellenségeidnek, mert ők valóban nem tudják, mit cselekszenek!

[5] Én egész ártatlanul tanulmányaimmal foglalkoztam Oxfordban Collegeunkban, s akkor jöttek a liverpooli és londoni lázongások,¹⁶ mely lázongások az

¹⁶ Liverpoolban május 7-én, a Lusitania elsüllyesztése után kezdődtek a lázongások, Londonban pedig szeptemberben.

idegenek ellen irányultak, különösen a németek ellen. Sok szemtanúval beszéltem itt, kik mindenüket elveszítették, mert e nagy nemzetnek drága fiai összerontottak mindent, s ellopták az értékes dolgokat a szegény idegen népek házaiból és boltjaiból. Erre természetesen a lapok is lábat kaptak, s jött a bebörtönzésünk nyakra-főre, minden okos meggondolás nélkül. Én is idekerültem. Miért tartanám magamat jobbnak mint mások? De nem ez a fő. A fő dolog az, hogy itt a vezetők elveszítették a fejüket s a felséges népnek akarata előtt meg kellett hajolniuk. Tették pedig ezt szívesen. Azóta egy hét is alig telt el, s a liberális kormány már meg is bukott. Most egy koalíciós kormány létesítésén fáradozik az öreg miniszterelnök. E korban meglehetősen sok baj van mert itt a „szabadság” eszméje olyanforma, mint a francia forradalom idejében a francia szabadság eszméje volt. Valami jó csak ebben is van, s eljön még az idő, midőn ismét normális állapotoknak fogunk örüdni, s mikor e nemzet is megtanulja az ideáloknak való hódolást, s a szent célokért való küzdést, mikor a nemzet értékelése a hasznossági értéket nem fogja végcélnak tartani, s mikor egy kissé magasabb szellem fogja áthatni a nemzetet, mint nemzetet. Sokat fognak ezek tanulni a német szellemtől, mely oly hatalmas organizáció teremtésére volt képes, s még amellet az egyéni sajátosságról sem feledkezett meg, mint célról. Természetesen mi is tanulhatunk az angoltól az egyén megbecsülését illetőleg.

[6] Elég az hozzá, hogy ismét e deszkadarabon ülök, s írom e sorokat. Dr. Carpenter levelében megígérte, hogy később, a jövő hónapban meglátogat, de jelenleg nem teheti, mert rettenetesen el van foglalva egyetemi vizsgákkal és a College-ban is saját dolgaival. Én részemről akkor szeretnék hazamenni, amikor ő idejönni szándékozik, de természetesen lehetetlent én sem tehetek.

Jó idő lévén jól érzem magam, s bár újságot még nem olvastam, levelet sem kaptam ma, és pakkom Oxfordból még nem érkezett, mégis vidám hangulatom van. Nemsokára 11 óra, s nekünk ki kell rukkolnunk napi vizsga [vizsgálat] végett, és így félbeszakítom írásomat. Sokat gondolok haza, és különösen kicsi Milikém sokat foglalkoztat. Remélem, hogy Itália még nem izent háborút. Alacsony politikát követ ő, de Isten csak megsegíti az igazat. Ha az ország (Itália) nem bolondozna jelenleg, akkor egészen biztos volna máris győzelmünk, de ha ő háborút izen mint a 9-dik ellenség, sokat kell még küzdenünk Isten nevében hazánk megmentése érdekében. A haza mindenek előtt!

Lelkem Milikém, szeretettel csókol Eleked

[7] 1915. május 25., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Ismét új napra ébredtem, s mikor ma reggel fölnyitottam szememeimet, olyan rossz szul esett, hogy fogolyként ébredtem fel, holott álomban szabad voltam, s is-

merőseimmel találkoztam, különösen Medeséren, s ott is a szélmalom mellett fekvő földünkön. Az az egy vigasztalásom tehát megvan még, hogy álmaimat nem sikerült az angol kormánynak leigázni, rabságra kárhozatni. S ez is jobb, mint semmi, mert én – amint te jól tudod – sokat, mindig álmodom.

A tegnapi nap ismét eltűnt s – így egy nappal közelebb léptünk sírunkhoz. Igen, sírról beszélek, mert mikor újabb ellenségek támadnak fel a láthatáron, elfog a bánat, s szomorúság vesz egy percig erőt rajtam, de csak azért, hogy gondolataimat újra rendezzem, s megszokjam azt az eszmét is, hogy most már Olaszország ellen is küzdenünk kell, ha oly hűtlenül elhagyta és megtagadta a szövetséget, sőt háborút is izent ellenünk.¹⁷ Szegény hazám és szegény népem! Mennyit is kell szenvednetek a félbarbárság és hűtlen barátok közepette! A történet megtagadva áll ott, s ezek az országok a koncot lesik a múlt hírnév és becsület sárba tiporása árán is. De ennyi elég efelől. A dolog valóban nem méltó, nem érdemes főlemlítésre sem, hiszen az aljasságot jobb elfeledni és megbocsátani, ha lehet. Annyi talán bizonyos, hogy az említett ország hűtlenül elhagyott, s szövetségesei ellen fordult kapzsián, de a mi népeink sokszorozott erővel kell, hogy védjék a hazát, melytől én szerencsétlenségemre oly távol, itt idegenben – hova tudomány szomja hozott s hol ellenségnek tekintenek – bezárva szenvedek naponként, s százszor szenvedek azért, mert semmit sem tehetek hazámért. Mégis, a tapasztalat igen jól fog, jó lesz a jövőben is.

[8] Tegnap du. elszavaltam német barátaimnak Eötvös József A megfagyott gyermekét, a Himnuszt (Kölcsey F.) s Petőfi Talpra magyarját (Nemzeti Dal) és ők, bár nem értettek egy szót se magyarul, mégis élvezték a kifejezést és az érzelmet, mellyel kifejezésre juttatni törekedtem a tartalmat. Mikor a Talpra magyart szavaltam a sátorban, sokan összesereglettek kívül s megrökönyödve hallgatták a hangos recitációt s szemlélték a kézhadonászt, a gesztikulációt. Bizonyára gondolták, hogy a magyar nagyon véres és vérmes lehet, és kell, hogy legyen, mert még mint fogoly is úgy tüzel, olyan tűzzel szaval, mintha a csatatéren az utolsó támadásra készítené elő a legénységet.

Különben egy idő óta, mióta megismerték erőmet s szívósságomat és testi ügyességemet; mióta tudják, hogy én dobok a legtovább, s hogy jól tudok ugrani, játszani bármit, s buta sem vagyok, és kézen járni is tudok, egyszóval, mióta tudják, hogy ezermesterek közé tartozom, s hozzá még unitárius lelkész is vagyok, s uramfia még doktor is, igen nagy a respektusom, tiszteletben tartanak. Nevelés,

¹⁷ Kiss Elek meglepően jól tájékozódott, Olaszország alig két nappal korábban, május 23-án üzent hadat a Monarchiának. Valószínűleg az angol lapok meglehetősen rendszerességgel az internáltak kezébe kerültek.

szociális mozgalmak, filozófia, irodalom, történet, s egyszóval minden elképzelhető tárgy kezem ügyében lévén és meglehetősen otthonosan érezvén magam itt is, ott is, és politikához, a háború mozgalmaihoz, földrajzhoz is jól értvén, egy tekintély vagyok sokak szemében. Általában hindunak vagy töröknek gondoltak és gondolnak, de mikor megtudják, hogy magyar vagyok, elbámulnak rajtam. Rendesen nem tudják a németek sem kiejteni a „magyar” szót, természetesen az angolok egyáltalában nem képesek erre. Az idő ismét gyönyörű s én ua. a deszkán kuporogva írom e sorokat.

[9] Most az a kétezernyi fogoly, kik itt vannak, egy kissé csendesebb, mint előbb volt, s ez arra vall, hogy kezdenek lecsillapodni valamennyire. Tegnap nem kaptunk újabb foglyokat, de mikor újak jönnek, az egész népesség fut ehhez a kerítéshez és ahhoz is, és hazafias dalokat énekelve fogadják a csak belépőket. „Deutschland, Deutschland über alles...” mindig ott van, s borzasztóan meglepő lelkesedéssel éneklük a németek ezen nemzeti énekét.

Nálunk az „Isten, áldd meg a magyart!”, a „Hazádnak rendületlenül...” s a „Kossuth Lajos azt izente...” részesül hasonló elbánásban, de valahogy van, nekem a mi énekeink igen-igen szenteknek tűnnek fel, mivel azokban elvégre is a szent értékek megvédéséről van szó, s nem a világ megszerzéséről, ami megvan eszmeként mind a németben, mind az angolban (England rules the waves). Egy páran tárgyaltunk afelől, hogy „football” labdát fogunk vásárolni s játszani fogunk mi öregekül is (én 27 éves vagyok!), mert a fiataloktól – kik nem játszanak valami jól – jó példát kaptunk.

Kívülről ma levelet várok, s még kaphatok is (tán csomagot is) de természetesen itt benn is megtalálom azt az eledelt, ami elég arra, hogy éljek, s még jónak is nevezhető akkor, ha a falunkban levő disznópásztor kosztjával hasonlítom össze. (Reggel 9 órakor kenyér margarinnal s tea, délután fél 3-kor leves hússal s kenyér, este 6 órakor kenyér margarinnal s tea, mi kell ennél több?!)

Igen, naponta sok repülőgépet látunk itt, mert sok gyakorlatozó katona lakván a környéken, óvatosoknak kell lenniük a katonai hatóságoknak.

[10] A helyzetünk egyáltalában nem irigyelhető itten, s mégis egy tekintetben jobb, mint a kényelmes és tobzódó Oxfordban. Jobb pedig azért, mert itt csak olyan emberekkel találkozom, kiknek eszmei közössége az enyémmel harmóniában van, s így nem kell mérgelednem azon ostobaságok miatt, melyek Oxfordban oly nagyon sértették belső érzelmeimet, s melyeket az előadásokon némely professzoroktól, s előadásokon kívül a hallgatóktól s másoktól kellett hallanom.

Csak most látom, mennyire fontos az, amit kedves professzorom, dr. Schneller István annyit hangsúlyozott: az eszmei közösség, a közös ideál s így kö-

zös célok. Minden egyéb eltörpül ezek mellett, még az anyagi föltételek = material conditions (vö. Marx történeti materializmus) is melyeket pedig egyik szabó barátom oly sokat és nagyon hangsúlyozott, mint legfőbb és csaknem egyetlen tényezőt az életben, míg én meg nem győztem őt egyoldalú és téves felfogásáról.

Szó esett a magyarok eredetéről is, a magyar nyelvről is itt a tegnap, s ezen alkalomból szavaltam magyar költeményeket. A magyar nyelv általában jó hangzású lévén, igen jó behatást gyakorolt barátaimra.

És most, édes kicsi lelkem, levelem bevégezem, mert még ma újságot se olvastam, s másfelől nemsokára a napi gyülekező ideje van.

Tegnapi levelemben említettem, hogy Philipson barátom biztosított arról, hogy megszabadításom érdekében a lépéseket megkezdték. Dr. Carpenter fog a vezető lenni e téren.

Kicsi, tudom, hogy otthon is szomorúság honol, mert sok az ellenség, de azt is tudom, hogy minden lehetőet megtesznek. Csókomat add át a Tieidnek, s Téged ezerszer csókol Eleked.

[11] Egy pár felleg veszi körül az erejét vesztett napot, s mégis ellenére annak, hogy du. hét (7) óra van, nem egészen hűvös, sőt kellemesen üde az idő. Csak most lépte át börtönünk küszöbét egy pár száz fogoly, kiket ártatlanul börtönzött be a nemzet mint hadifoglyokat. A napi híreket szorongva hallgattuk végig egy pár „szegény” újságból, s ismét visszatért közénk az egyhangú, magányos élet tudata. Sátrunkban egy szegény férfi citerán játszik, s engem is kértek, hogy hallgassam őt, de én 20 fillért hagyva hátra számára, ide jöttem, idehozott a lelkem s különösen a szomorú nap, a lehanyaglani készülő nap bánatos szemlélete. Magamhoz vettem tehát papírom, s ismét itt üldögélek e deszkán, és írom e sorokat.

Minden felhő nyugat felé vonul, avagy mutat, s ott körülveszik a napot, de általában csendes idő honol. Olyan rongyosak ezek a szegény felhők, s úgy seregenek a nap köré, mint félmeztelen pásztorok az esti tüzet körülveszik, s egy ideig botjukra támaszkodva szemlélődnek, fűtöződnek, s majd közelebb kerülve a meleg középpontjához, nekiheverednek a tűznek. S van valami szomorúság mindebben. Bizonyos nomád szellem és gondolat hatja át a lelkemet itt a tétlenség tanyáján, s bizonyos el nem érhető báj teszi oly csábossá előttem e csendes alkonyatot. Ott fenn minden a lepihenésre mutat, s itt lenn forranak a lelkek, s keserűséggel meg vegyes érzelmekkel vannak tele.

Nem messze tőlem, kívül a válaszfalon, a tövises, szúrós drótokon két kislányka játszadozik (8-10 évesek) s anyjuk meg hol olvas, hol a foglyokat, hol pedig a szomszéd fiatal főhadnagyt szemlélgeti látócsövével.

[12] A lánykák kék lenge ruhában vannak, s egészen önfeledten, ártatlanul játszadoznak jelenleg, de sokszor akaratlanul is a foglyok által végzett szabad-

gyakorlatokat utánozzák. Anyjuk egy meglehetősen kövér, középkorú asszony, és elég magas, hatalmas nő. Az apjuk kapitány, a parancsnok itt. Egy kis család, itt közel hozzánk egy meglehetősen kényelmes sátorban (hogyne adnának kényelmet a saját emberüknek s pláne a parancsnokuknak?!). Sokszor gondolkodok rád, édes kicsi Milikém, amikor a nőt látom, s sokszor felébred bennem a család-alapítás vágya, melyet különben a nagy aggodalom közepette, mint fogoly, rendszeren elfeledek. Mégis nem tudok elcsüggedni, s nem tudom magamat beleélni a szürke életbe, hisz lelkem fel-felsír, s kéri egyéni sajátosságának, hivatásának megbecsülését, még itt a börtönben is.

Az előttem szabadgyakorlatokat végző foglyok éppen a lemenő nap alá esnek, s érdekes érzelmeket keltenek lelkemben, mialatt a langyos északi szél alkonyati érzelmekkel telt el. Gyönyörű kép; fogoly bebörtönözve gyönyörűbben nem részesülhetne. A kis fekete kutya a fölül leírt nőnek lába előtt feküdve, ásítva, s figyelmesen néz az asszonya szemei közé néha-néha. Nagyon ünnepélyes tekintete van, s fölötte komoly, mint minden Aberdeen terrier, komoly és méltóságos esetlensége ellenére is. Az asszony könnyű székibe huppant, s egy divatlap-félét lapozgat félszemével, míg figyelme és másik szeme leánykáin meg a foglyok gyakorlatain van.

Úgy ül ott, mint egy nagy kövér pulyka, s messziről (30-40 méter) felfuvalkodottnak is látszik valójában. Férje csak most tart feléje, most tér vissza elfoglaltságából.

[13] Fogolytársaim el vannak foglalva, s mint rendszeren történni szokott, akadnak olyanok is, kik akaratlanul is megzavarnak engemet írásomban, mellém kuporodva és vitatkozva a háború külső eseményeit illetőleg. Óh, a nap gyönyörű, csak éppen most. Elkeseredett vörös színben úgy tűnik fel, mint egy hatalmas gyilkos, mely borzasztó tette után elsompolyog a színtérről, de még messziről is villámzó tekinteteket vet vissza, mintegy biztosítva arról, hogy nem távozik örökre, hanem vissza fog térni a saját idejében, munkája teljesítésére.

A lelkemre ránehezedik az örök szegénység tudata a rongyos felhőfoszlányok látásán, s úgy érzem, hogy valamint őket elhagyja a nap, éppen úgy én is, mi is távolabb és távolabb maradunk a gazdag lélektől, mely áthatja az Atya gyermekeit mint testvéreket. Az eszme elröppen, az ideál eltűnik, s mi szétesve a világban üzzük kicsinyes érdekeinket, s raboljuk egymást azért, hogy a jövőben a jövő nemzedékek ismét küzdés nélkül, tétlenségbe süllyedjenek, s szibaritákká¹⁸ aljasodjanak. Borzasztó e háború az én lelkemnek, ha a testvériség és Egy Atya

¹⁸ Szibarita = csak az élvezeteknek, pompában élő elpuhult ember (Sybaris ókori város lakóiról).

szempontjából nézem, de fölemelő, ha a nemzet színvonalát el nem törölöm, ki nem ölöm lelkem tudatából.

Erre képtelen is vagyok, s mellé állok, nemzetem mellé. A lehányatló nap el-tűnik nemsokára, s mi is sátrunkba kell, hogy menjünk, de nem távozhatom e gyönyörű alkonytól anélkül, hogy hazámra áldást ne kérjek, s Titeket ne csókoljalak, ezer csók neked Milikém; aludj és álmodj velem; én is arra törekszem, szeretettel csókol: Eleked.

[14] 1915. május 26., Frimley Camp

Édes kicsi Milikém!

Ismét a deszkán kuporgom, s lábaimra téve naplómat, írom e sorokat. Legelőször is álmomról egy pár sort. Különösen két álom van az eszemben az éjjelről, s ezek a következők. Te jól ismered Móricz Zsuzsikát, ki szerelmes volt belém valójában, s ki férjhez ment a múlt esztendőben (vagy tán ez évben?) egy postatiszthez, és ki tanítónő volt. Az éjjel őt láttam álmomban, s vele kapcsolatban Keresztesi Dénes kedves barátomat. Valahol egy gazdag család létezett, s Zsuzskó ott lakott és ő volt a mindenes, a házi leány. Álmomban szerettem volna találkozni vele, s sokat kerestem, de a sok szobában nem találtam meg, két éjjelen keresztül. Már azt hittem elveszett, s akkor jött K. Dénes és ő azt mondta, hogy Zsuzskó jó leánynak és ártatlannak mutatja magát, de valójában nem az, mert amint beszürköl, azonnal elszökik hazulról s egész éjjeleken át fiatal emberekkel mulat (iszik és táncol), s reggel állít haza. Ő (K. Dénes) tanúkra is hivatkozott. Ez engemet borzasztóan érintett, s mikor elvégeztük e beszédet, benyitottunk egy szobába, melyet addig nem láttunk (ez nagyon hasonlított a Bálint János bácsi ebédlőjéhez), s hát Zsuzskó ott volt és azt a benyomást tette, hogy otthon áll. Mikor kérdeztem őtet a dolog felől, mindent tagadott, s azt állította, hogy ő állandóan otthon van. Én egy darabig hittem szavának, de K. Dénes meggyőződött arról, hogy Zs. hazudott. Ezen álommal kapcsolatban láttam medeséri nagyanyámat, s láttam János bácsi házát és Tégedet is, de te nem sokat törődöttél velem.

A más álom Mártonunkkal, házával a Csere-tetőn és dr. Schneller professzor úrral, sok hallgatóval van összekötetésben.

[15] Márton egy gyönyörű kerttel, házzal rendelkezett, de a ház nagyon kicsi volt. Az egyetemi hallgatók ott gyülekeztek össze, s Schneller professzor úr előadást tartott a „szőlőoldalban”, hova én egy duszát (szalmazsák) vittem ki neki, s ő azon ült, mert az idő egy kissé erős természetű volt. Schneller először a Márton házába ment, s ott az ágyon fennállva akart előadást tartani, de a „ház” (a szoba) kicsinek bizonyult. A vége az lett az egésznek, hogy a hallgatók szétoszlottak a 10 perces előadásról (a többi időt a professzor úr játékkal töltötte el), s én magam

valami egyebet álmodtam. Látod, Kicsi, Téged óhajtottalak látni, s csak éppen egy kevés ideig láttalak, s akkor se törődteél velem. Mégis, így is jó.

Gyönyörű idő van ismét, sőt valósággal forróság ellenére annak, hogy még csak kilenc (9) óra. Új napra virradtunk ismét, de a mi életünkben alig van újabb esemény. Az este lefekvés előtt sokat tárgyaltam (vitakoztam) egy emberrel, ki a világ végét látja a jelen háborús eseményekben, s a közelgő millenniumon (1000 év) legelteti lelki szemeit, s mikor sarokba szorítottam saját szavaival, lefeküdni hívtak.

Sok mindenféle néppel találkozik itt az ember. No, meg egy új dolog is történt az estve velem. Egy meglehetősen jól bokszoló bokszolni hívtott, s én először életemben fel is húztam a kesztyűket s kiállottam. Természetesen én bokszolni nem tudok, de azért egy párszor borzasztóan sújtottam őt a földre s utójára arról panaszkodott, hogy rettenetesen súlyosan ütök bal kezemmel.

Istenem, mit értem meg! Én, aki lelkemből utálok ezt a brutális sportot, én kiállottam a porondra egy professzionális bokszolóval, s miként a falu hőse leütötte a cirkuszi birkózót, én is földre terítettem azt a bokszmestert.

[16] De ha meggondolom, hogy a tömeg élvezett, s újabb bátorságot is nyert némelyik ereje és ügyessége használatára, fejlesztésére, nem tűnik olyan borzasztónak fel az én bokszolásom.

Elvégre is annyit hallanak ezek az emberek olyan dolgokról, melyek a lemondásra buzdítják, hogy jó, ha erejük tudatára ébresztjük. Viszont némelyek erejüket brutális módon használják fel, s tán ez is indított arra, hogy sújtsak egy párat arra vagy azokra, akik ágálnak erejükkel itt. Ennyi elég erről is. Háborús hírekről semmit nem tudunk még ma, s éppen Mr. Hankinson leveléről, meg R. Philipson leveléről gondolkozhatom, mint új dolgokról. A hazulról küldött levél a Collegéba megérkezett, s onnan a szerencsétlenek ideküldték, és kb. el is vezett a levél, így dr. Carpenter említi levelében “registered” levelemet s az elküldését is. Pedig megkértem volt különösen Mr. Soundy-t, hogy magyar levelet ide ne küldjön, mert itt senki se tudja lefordítani, és következőleg leghamarabb eltépik.

A meleg nap úgy megsütötte hátamat, hogy jobbnak látom az írást félbeszakítani, s du.-ra hagyni a még följegyezni valókat. Sátrunk úgy-ahogy ki van takarítva, de ott ülni nem tudok, mert 7-8 ember mindig ott játszik sakkot vagy kártyát vagy dominót, s mindig szivarozik, s következőleg nekem ott ülnöm lehetetlen. Sétálok, füttyölök, énekelek, olvasok, gondolkodom, de arra ügyelek, hogy el ne mélyedjek gondolataimban, mert meg tudnék bolondulni. Mindeniket csókolja, s Téged ölel, és ezerszer csókol: Eleked.

[17] 1915. május 27., Frimley Camp

Kedves kicsi Milikém!

Tegnap du. nem írhattam, mert a sátrunkat költöztettük tovább vagy tíz lépéssel újabb tervek és parancsolatok értelmében. Ha meggondolod, hogy a sátor meglehetősen kicsiny, s mi 10-en (tíz) vagyunk benne, azt gondolod, hogy az hamar megesik; de ha tudod azt, hogy köztünk egy öreg német százados van, s kettőt kivéve (kik közül az egyik szobafestő s a másik pincér, s kik a rendes napi dolgot végzik egy schilling fizetése ellenében: minden héten mindenki 60 kr-t fizet nekik) a többiek vagy egyetemet végezettek, vagy pedig egyetemi hallgatók: nem véled azt olyan könnyű és serény dolognak. Restek ezen ifjak, mint a dög, ha munkáról van szó, s midőn minden készen van, ők az elsők, kik helyet foglalnak. Paraziták bíz ők szegények, de étvágyuk kitűnő van.

Így én sokat kellett, hogy dolgozzam, s nagyon is el voltam foglalva. Természetesen – amint te jól tudod – én nem húzódozom semmiféle munkától s Istennek hála, alkalmas is vagyok a dolog elvégzésére. Utóvégre is a sátrat felütöttük s később kijöttem e helyre: hol egy kis kabin áll (őrszoba, őrkabin) s innen bámultam a gyönyörű estét a nagyon is halovány holddal, mely telésnek indult, s így esőt ígér az itteni időjárás szerint.

A hatalmas villanylámpák a börtönünk körül olyan halovány színben tűntek fel, mint a hold, de valamivel mégis világosabbak voltak, s néha-néha látni engedték az alattuk elsétáló katonát, ki véletlenül ott járkált le s fel. Kettőzni kell az őrt a jelszó itt éjjel, s azért, hogy nehogy megszökjünk, minden éjjel sok őrt kapunk, míg nappal csak négy szuronyt szegző puskás katona örködik kívül a börtön-tábor négy sarkán.

[18] Az este még azt gondoltam, hogy esőt kapunk, mert például a tegnap nagy forróságunk volt, s a hold is nemsokára megtelik, de az éjjel megváltozott az idő. Hatalmas keleti szél fúj s az éjjel nagyon hűvös volt, minek következtében néha-néha egy kicsit fáztam is. Most is fúj a szél, s amint itt kuporgok e deszkán, papíromat, ruhámat, kezemet, szememet, megtölti igen finom porral. Gyilkos por s hideg szél, de mit törődjem velük, hiszen csak elmúlnak. Különben e szél igen jó arra, hogy megszáritja hamar általunk kimosott ruháinkat, „tisztánkat” (ami nem nagyon tiszta a megmosás után sem).

Tegnap sem kaptunk újságot s így a háborús eseményekről semmi újat nem tudunk, és nem is írok azokról következőleg. Itt különböző elméletek vannak forgalomban azt illetőleg, hogy miért tiltották el az újságolvasást, de ezekre nincs miért kitérnem. Csak éppen mellettem egy ember nyikizálja a szakállát egy rossz borotvával, egy ósdi tükör előtt, melyet egy cövekre kötött fel s szegény kínos grimaszokat vág orcájával, mert a borotva nem vág jól s különösen nem a szakállat.

Én magam még nem borotválkoztam meg, s olyan vagyok, mint egy valóságos vadember, fekete is: a nap borzasztóan elsütött, s mocskos is, mert bár sokszor mindegyre megmosdom, itt a por mindig vastagon áll rajtunk. És ez így van különösen szeles időben; de szép időben is, mert amint régebb írtam, az angol levegő és ájer mocskos, piszkos nagyon. Még ugyan távol vagyunk attól az időtől, de tizenegy (11) óra lassanként közeleg, mikor kirukkolunk, s csaknem egy óráig állunk csoportban; addig, míg a parancsnoknak tetszik.

[19] Itt természetesen nincs akarat az ő akaratuk ellen, s ki is jelentette a főhadnagy, hogy akármit parancsolnak, bármikor, legyen az jó vagy rossz, azonnal engedelmeskednünk kell a parancsnoknak, s ha nem, katonai szigorral járnak el velünk szemben. Természetesen én, mint rendesen, türelmes vagyok, s nem sokat búskodom szabadságom elvesztése miatt, mivel nem mélyedek el a helyzet rossz voltán való szemlélődésben. Csak éppen jelenleg a nap sütni kezdett jobban, s így nem fázom, bár a szél hatalmasan működik. A többiek is el vannak egyet-mással foglalva, s meglehetősen sokan sétálnak és vitatkoznak. Megdöbbenő, hogy általában az átlag emberek mennyire járatlanok minden tekintetben, s mennyire hiszékenyek olyan dolgokban, amik rájuk nézve jók. Ez különben együtt jár az életszeretettel s a fennmaradásba vetett bizalommal és erős hittel. Míg e sorokat írom, megzavar egy zsidó, s hadd írok egy pár sort felőle is. Ő 10 napja, hogy itt van, s szegény ortodox zsidó lévén csak éppen él, de nem eszi meg ezt a kosztot. Kenyeret, hagymát s mit egyebet talál, s azon rágódik. Halálíg ragaszkodik vallásához, s mivel kér engemet, jövő kedden írok Oxfordba érdekében. Itt természetesen nem törődnek az ilyen vallási kérdésekkel s nekie küzdenie kell valóban az étellel. Mit csináltak otthon, küzdő Enyém?

[20] 1915. május 28., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Tegnap du. ismét nem írhattam naplómbe semmit, mert ki voltam írva, hogy csomagot és ajánlott levelet kaptam s azoknak kézhez kapásával telt el az időm jórészt. A csomagot Oxfordból, nőhallgatóktól (Miss Crook)¹⁹ és fiútestvérétől kaptam, s csokoládé és némi gyermekjáték (léggömb, hólyagok) volt benne, melyekből kettőt már ki is fokasztottunk játék közben. Szegény lány kb. azt gondol-

¹⁹ Crook, Margaret Brackenbury (1886–1972) angol unitárius lelkész nő Norwichben szolgált, majd az Egyesült Államokba ment, de itt nem kapott lelkészi állást. Crook életéről lásd: Claudia Elferdink: „Amit az utolsó fejezet mond a vallásról, megdöbbenő lesz!” Margaret Brackenbury Crook tiszteletes élete és teológiai tanításai. *Keresztény Magvető* 2013 (119. évf.) 49–69.

ta, hogy itt kényelmesen játszhatunk velük, de a mi sátrunk nem jó egyébre, csak arra, hogy egymáson keresztül-kasul essünk, ha egyszerre mind a tízen megmozdulunk. Sokat élveztem a türelmes tülekedésen, míg egy pár száz csomagot egyenként kiosztottak (mindegyiket felbontották, s ha levél is volt bennük először elolvasták s csak azután adták ki). Én csak nem a legutolsó voltam. Mikor a csomagot egy pár óra várakozás után kézhez kaptam, s felkutattam tartalmát és megkínáltam a híveket csokoládéval, ott volt az idő, hogy a „registered” (ajánlott) levélért kellett mennem. Ezt is megkaptam szerencsésen, s tegnap du. kaptam 7 (hét) levelet, melyek egyikén csak e cím állott: Dr. Kish, prisoner of war. Semmi egyéb, s mégis kézhez kaptam valahogy. Londonból kaptam egy levelet Mr. Bowie titkártól, ki értesített, hogyha a harmadik évre is itt maradok, azon esetben a „Comittee” 50 fontot (1200k) ad nekem ismét, s azt ajánlják, hogy míg a háború tart, ne menjek haza. A püspök úrtól pedig megkaptam a dr. Carpenterhez címzett bizonyítványt – mely szerint engemet legalább is augusztusban hazavár, mivel otthon állás vár rám, s pap lévén, semmi közöm a katonasággal.

[21] Azt nagyon szeretném, ha ez sikerülne, mert itt tán csak fogolyként kellene, hogy az időt eltöltsem, holott otthon valamit csak segíthetnék népemen mint lelkész. Természetesen ma semmi sem biztos, s én egyáltalában nem táplállok vérmes reményeket visszatérhetésem felől. Majd kitűnik a dolog. Most azon leszek, hogy holnap küldjem el a bizonyítványt dr. Carpenternek, s hogy ezt megtehessem előbb egy levélben a Commandant (parancsnok) beleegyezését és engedélyét kell kikérnem. „Rend a lelke mindennek” s én megfelelek ennek. Ennyit ezen dolgok felől, s most arról is, hogy másfelől kaptam angol barátaimtól leveleket, melyekben azon téves gondolatban élnek, hogy én itt meglehetősen kényelmesen élek. Szegények úgy el vannak vakulva nagyságuktól, hogy azt képzelek, hogy velünk itt kitűnően bánnak el, s különösen azok, akik tanult emberek, normális kényelemben részesülnek. Természetesen nem ismerik saját magukat, de az Isten csak megsegíti őket is, hogy saját lelkükbe tekintsenek lassanként. Én természetesen el voltam készülve arra, hogy itt meglehetősen gyenge állapotokkal találkozom, de mégis ilyen rossz körülményeket nem is áhítottam, azaz nem is sejtettem. Tanulmányozni nem lehet, leülni nem lehet, olvasni nem lehet, jól megmosdani nem lehet s hiábavaló munka; enni alig lehet, a nagy szél s a finom fővény az embert megöli. Mégis, mégis csak lesz valahogy. Szegény dr. Carpenter, ki szintén nem ismeri saját népét és saját nemzetét, abban a hitben volt, hogy ha könyveket küld be, én itt tanulmányozhatok, de az teljességgel lehetetlen. Szegények úgy bámulják saját nagyságukat, hogy az csak jó, ha kényszerítve vannak jobban saját lelkükbe tekinteni.

[22] És most egyebekről. Tudod, Lelkem, megraboltak attól a deszkadarabtól, melyen annyit kuporogtam s most elszakítva tőle, egy rab-padon kuporgok, mely aligse olyan kellemes dolog, mint a deszkán való kuporgás. Jó pajtásomat nem tudom, hova vitték, s így itt kell írnom soraimat. A szél még mindig tart, de korántsem olyan rossz, mint tegnap volt. A napnak nincsen annyi ereje még, hogy teljes diadalt arasson a rongyos felhők, a felhőfoszlányok felett, melyek úgy veszik körül a napot mint a londoni tüntető és pusztító, rongyos és éhes tömeg az angol kormányt. De erről jobb hallgatnom jelenleg, mert ha még lefordítják e sorokat angolra, azt gondolnák, hogy én politikai dolgokkal is foglalkozom soraiban, pedig én azokkal egyáltalán nem törődöm jelenleg. Te, enyéim, s hazám annyira lefoglalja figyelmemet, hogy idegen politikai események fölött nem töprenkedhetem, bár értem jól azokat is. Itt maradok tehát csakis a börtön határai közt, s ha egy ártatlan hasonlatban az angol kormányra céloztam is, az megbocsátható, hiszen nekem sokkal magasabb eszméim vannak a nemzetem jövőjéről, semhogy ilyen kicsinységekkel foglalkoznám, s azokat bírálgatnám e jelen szegény és ostoba viszonyok között.

Itt mindenki abban jár, hogy tisztítsa, takarítsa magát, míg én rég elvégezvén azt kétszer is ma, irdogálok. Igen, most jut eszembe, hogy tegnapelőtt egy 50-60 év közti ember megbolondult s tegnap úgy rácsújozott kereken, mint egy paripa, avagy mint egy kergeteges juh. Szegény ember különben nagyon jól érzi magát, s neki nincsenek többé gondjai a világ felől. Sokszor elgondolom, hogy boldog, aki nem látja emberi nemzetünk mai állapotát, mégis el nem csüggedek, mert e mai állapotnak is meglesz a maga hatása az egész emberiséget illetőleg.

Kicsi, hideg van, s én bemegyek a sátorba, vagy pl. sétálni kezdek, [23] mert ellenére annak, hogy galléromat magamra öltöttem, melyben aludtam is a múlt éjjel – s sálamat is felkötöttem, mégis fázom.

Szervusz, Isten velünk, csókol: Eleked

[24] Most délután ismét egy kissé leülök, s írok egy pár sort a dolgok felől. Most 1/2 8 óra van, s a nap éppen lemenőben. Szélcsend uralkodik, s így – bár náthát kaptam – mégis nyugodtan üldöghélhetek e padon. A mai nap is ide s tova eltelt, s nemsokára álomra kell hajtanunk fejeinket. Ma egy pap istentiszteletet végzett itt egy jó pár száz hallgató jelenlétében németül, s én is a hallgatók között foglaltam helyet. Jól beszélt, s különösen Mózesrel és a fogságból való megszabadítással (Egyiptomi) foglalkozott, meg Jézus Krisztus személyiségével is, s mindent egy isteni tervbe – mint háttérbe állította be. Hathatósan beszélt s hivatkozott a személyi hivatásra, ami nekem különösen tetszett. Én – Uramfia! – egészen jól megértettem beszédjét, s ez arra vall, hogy a 10 nap alatt (amit máris eltöltöttem itt) mégiscsak tanultam valamit németül, illetőleg a fülem szokott valamit a né-

met beszédhez. Ez egy jó hír és jó jel. Egyébként a hallgatók nagy figyelemmel hallgatták a beszédet, s lelkesedéssel énekelték az énekeket, melyek a haza fogalmát szépen állították be és domborították ki. Némely érdekes tapasztalatot is szereztem. Egy pl. a többek közül: istentisztelet előtt beszélgettem egy, a világvége közelségében hívő emberrel, ki igen nagy erénynek tartja, hogy a bibliában vakon hisz, s jól tud citálni belőle lépten nyomon – s ez ember, mikor meglátta a papot, nemtetszését nyilvánította s ő volt az, aki akarata ellenére is a legtüzesebben énekelt s hallgatta a beszédet, és hit ragyogott az arcán.

[25] Itt van egy bankigazgató ki török (pasa!) amint mondják, s még egy pár török van itt rajta kívül, kiket nagyon megbámulnak a németek. Többen jöttek hozzám, és kérdezték, hogy én török vagyok-e, de én feleltem: O no, I am a Hungárián. (Ő nem, én magyar vagyok). E név hallatára is nevetésre nyitják szájukat s örülnek, hogy egy élő magyart láthatnak. Különben a többség már ismer mint Dr. Alexis Kisst.

Általában jó napom volt ma, s sok érdekes benyomással gazdagítottam lelkivilágomat, melyeket nem írok le, de melyek hozzájárulnak lelkivilágom alakításához. Éppen csak az imént beszéltem egy intelligensebb emberrel, ki sokat került, míg megszólított, s ki töröknek gondolt, és mikor megtudta, hogy magyar unitárius lelkész vagyok, megjegyezte, hogy itt jó alkalmam akad némely dolgok megfigyelésére. Hogy egyet-mást megfigyelek, afelől biztosítottam, ami jól esett neki.

Éppen most a hátam mögött egy pár száz férfi gyakorlatozik, s a többiek nézik. Igen, esténként hallunk szép muzsikát s meglehetősen éneket is, ami jó hatással van ránk természetesen. A jó kedély azért, hogy foglyok vagyunk el nem hagy, s bár vérzik szívünk hazánkért, s nekem különösen azon ideál megtépázásáért, melyet általában az emberi nembe vettem volt: mégis megvigasztalódunk valahogy és remélünk egy jobb jövőt. Milyen jó, hogy a jövőt tőlünk el nem rabolhatják, s hogy az ideált (eszményt) és reményt meg nem ölhetik! Csak most tudom igazán, mit jelent a Jézus mondása: a testet megölhetik, de a lelket megölni nem lehet.

[26] Mivel mindenki megbámul s írásomba kukkant kíváncsiságból, befejezem e sorokat, s azon reménységgel térek sétámra, hogy majd felőled álmodhatom. Tudod, én a hazatérhetésemet illetőleg pesszimiztikus vagyok, de néha látom lelki szemeimmel a szabadulás óráját, mikor újból megláthatom hazámat, enyéimet és különösen Tégedet.

Mit csinál – Édes Istenem – az én Apám, s mit testvéreim otthon? Csókold meg az öregeket: Tátit és Marikát helyettem, s érezd ajkaidon vágyódó csókjaimat, melyeket szeretettel küld: Eleked

[27] 1915. május 29., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Eltelt az éjszaka, mely borzasztó volt rám nézve. Szinte megfagytam, nagyon-nagyon fáztam, s a szó szoros értelmében átkínlódtam az éjszakát. Elvégre is megvirradt, s immár itt ülök e padon, melyen sokan ülnek, s vitatkoznak, ami természetesen zavar engemet nagyon, s így sokat nem írhatok. A szél alábbhagyott, s meglehetősen jó időnk van, s tűrhető meleg is.

Az este kaptam Dr. Carpentertől egy levelet, melyben arra kér, hogy kérjek Londonból egy hivatalos formát, melynek kitöltése után ő beszélni (írni) fog valamelyik unitárius országos képviselőnek, s tán sikerülni fog megszabadításom. Most reggel beszélni fogok, ha fogad, a Commandanttal (parancsnok) s kikérem tanácsát, mert itt van dr. Carpenter levele s a püspökünk bizonyítása is, melyek elseje az innen való megszabadításra vonatkozik, s az utóbbi pedig a Magyarországba való hazatérésemre. Ez természetesen „business” tárgya, de azért lejegyzem. Megpróbáltam magam mosni a szennyesemet, de ma reggel mégis odaadtam egy fiatalnak, ki valamivel jobban ért hozzá s rászorul a pénzkeresésre is. Különösen az utóbbi az oka, hogy én is a többi barátaimmal neki adtam megmosandó szennyesemet.

Ennyit hivatalosan!

Én, Lelkem, elég jól vagyok s annál is inkább, mert csak most találkoztam a zsidómmal (kinek tegnap reggel 2 frt. 40 kr.-t adtam, hogy bőven vásárolhasson hagymát s egyebet, mivel szegény csak kóser étellel él, s itt róla nem gondoskodnak. Zsidóm valami jó hírt hallott, s hiszi, hogy hamar megszabadulhat, és öröme nekem is jól esett.

[28] Ismét fújni kezdett a szél, és pedig ellenkező irányban, mert London fele fúj, s így hátban talál. Mindazonáltal hamar befejezem leveletemet, mert náthámnak nem jó, ha huzamosabban ülök mozdulatlanul. Ilyen reggelen, mikor körülöttem mind háborúról s egyéb dolgokról beszélnek, természetesen nem sokat írhatok. Különösen most arról beszélnek mellettem egy páran, hogy ők nem hazafiak, s oly sületlenségeket beszélnek, hogy háborog a lelkem. Egyébként rendben van a dolog, s jól vagyok. Isten veletek, szeretettel csókol Elek.

[29] 1915, május 30., *Frimley Camp*

Édes drága kicsi Milikém!

A tegnap keveset írhattam, mert az idő nem volt du. valami kedvező, és egész nap sok bajom is volt hivatalos dolgaimmal. Mégis addig fáradtam, amíg sikerült azokat több-kevesebb sikerrel elintéznem. Ezen eljárásokról s tapasztalatokról érdemes megemlékezni e helyen. Egy (ellen)nyugtát kellett Londonba küldeni

nem, mivel a megelőző nap kaptam meg cheque-met száz (100) koronáról a British and Foreign Unitarian Association-tól. A püspök úrtól kapott bizonyítványt kellett dr. Carpenternek kiküldennem innen a börtönből, s emellett valahogyan Londonba is írnom kellett egy hivatalos formáért, melynek segítségével megszabadulhatnék innen. Szóval sok tennivalóm volt és sok tanácsot kaptam sokfelől. Az volt a szándékom, hogy a parancsnokkal beszélek, s tőle kérek tanácsot, s azt reméltem, hogy ő megengedi a bizonyítvány kiküldését. Eljött 11 óra s ekkor kirukkoltunk mind, de a parancsnok nem jelent meg. Eljött a helyettese s ott volt a mi főkapitányunk is (civil), s én hozzá mentem tanácsot kérni. A kapitány (hajóskapitány) azonban kérdésemre azzal felelt, hogy karjával félretolt útjából, s a parancsnok helyettese (főhadnagy, angol katona) felé tartott. E helyettes sem állott szóba velem, a fogollyal, hanem elintett kezével, jelezvén, hogy nem hallgat meg. Én természetesen visszatértem soromba barátaim közé a legkisebb megsértődés nélkül, mert tudom, hogy fogoly voltam (vagyok), s hogy paraszt emberektől nem lehet jót várni, és nem éppen egy börtön falain belől, hol mi csak számokként szerepelünk annak ellenére, hogy senkinek semmit se vétettünk, sőt én annak ellenére, hogy jó lélekkel törekedtem, [30] míg szabad voltam, az angoloknak prédikálni, és segíteni a szegényeket bármi jó úton. Ez a köszönet most természetesen, de én nem érzelmeskedtem mindennek ellenére, mert az egész dolog másokon múlt el, és múlik el. Az igaz, hogy mikor visszatérőben voltam attól a két említett tekintélytől, kik olyan „kegyesen” bántak el velem, éreztem, hogy nehéz az engedelmeskedés, de azt is éreztem bensőmben, hogy mikor tudjuk, hogy velünk van az igazság, s mikor látjuk, hogy saját magunkban kifejtett „tekintélyünk” nagyobb és értékesebb a maga útján és helyén, mint az a tekintély, mellyel ama két ember rendelkezett, s melyet oly tökéletesen képviselt is: a benső tudat megnyugtató és boldogító is lehet. Egy kissé megízleltem azon érzést, mikor a hős az erőszaknak engedelmeskedve a vérpadra lép s magába érzi, hogy ő egy teljesen értékes és halhatatlan cselekedetet végez el.

Mindazonáltal igyekeztem elterelni figyelmemet a másképpen kínosnak tűnő eseményről, s ezt annál is inkább tehettem, mert még otthon teológus koromban is kellett elnyelnem hatalmas galuskákat, melyeket morális háttér nélkül csupán „hatalmára és befolyására” támaszkodva adott be nekem az irigykedő és hírnevére féltékeny Boros tanár úr. Ha ez megeshetett egy teológiai intézetben, s ha ott minden igazságtalanságot és lelketlenséget elkövethetett ellenem (más ellen is!) maga a dékán, miért volna és jönne az olyan rosszul nekem itt, mikor fogoly vagyok, börtönbe zárva?? Egy dolog vigasztalt akkor is s vigasztal most is, és ez az, hogy minden ilyen dolog valójában alapos gyöngeségnek eredménye. Azután jött a második lépés. Egyik vezető kezébe vette jóakarólag az ügyet, s ta-

nácsot is adott, de mikor a [31] parancsnoknak írt levelet a postára – (erre a célra állított sátor) – vittem, ott újabb tanácsokkal láttak el, s ezeknek is engedelmeskedtem, s így végre sikerült egy ajánlott levélben a bizonyítványt s mellette egy levelet dr. Carpenternek kiküldenem, és a nyugtát is elküldtem mint „business letter-t”. Ilyenformán a tegnap sok tapasztalatot szereztem, s még egy dolgot felemlíték. Tudod, lelkem, itt egy bolt is van, s ott vásárolunk be egyet s mást, amire szükségünk van a rendes koszton kívül. Természetesen angol alkotmány, s így roppant drága minden, mikor nekünk, az ellenségnek adnak el valamit. Tegnap „jam-et” (némely faja a befőttnek) akartam venni, s körülbelül százan voltak előttem, s így másfél óráig kellett várnom a hideg szélben, s elvégre is mikor rám került a sor, a jam ki volt fogyva. Egy kevés csokoládé még volt, s azzal vigasztaltam magamat. Borzasztó volt az a várakozás, s annál is inkább, hogy közben jöttek mások, és megbízták előttem álló barátjaikat nekik való vásárlásra is. Így természetesen mi sokan ki voltunk játszva, s azon fiatalok, kik így könnyen jutottak jam-hez, v. egyébhez, markukba nevetve távoztak el. Természetesen mindez igen jó lecke és tapasztalat nekem, s én nem is méltatlankodtam, mert tanultam belőle. Mikor sátramba visszatértem, a tea már hideg volt, s a többiek nagy része már eltűnt volt a láthatárról. Így, így tapasztalunk a község számára, mint Göre Gábor bíró úr tette annak idején.

Szép naplemente volt s felőled is beszélgettem a fiatalokkal, kik szintén tárgyaltak övéik felől.

Mindnyájatokat csókol: Eleked

[32] 1915. május 31., *Frimley Camp*

Édes kicsi Milikém!

Nálatok kb. 8 (nyolc) óra van, mert itt csak most ütötte el a kilencet s így kb. már felkeltetek mind, ha egészségesek vagytok, s nem kell az ágyban maradnotok. Én is – Istennek hála – már meg is reggeliztem, s ismét itt kuporgok e padon Neked írva. A náthám kezd elmúlni, legalább is nem olyan rossz, mint tegnap volt, s a reggel is gyönyörű. Az igaz, hogy a szél lengedez egy kissé itt-ott, és egy rongyos felhődarab úszkál a kék égen, de mégis a nap jóízűen nevet az arcomba, amint írok, s ez is biztató jel a mát illetőleg. A múlt éjjel is gyakran hallottam a repülőgépek kattogását, kerepelését, de azért meglehetősen jól nyugodtam, és aludtam az utóbbi két éjjel, mert esténként úgy bepakoltam magam pokrócaimba (hármat kapott mindenki, és én még egyet ezenkívül Rev. Hauertól) mintha gyufaszál lettem volna egy gyufásdobozban. Tegnap du. 3 (három) óra hosszat aludtam, miközben félálomban hallgattam a német katonazenét. Ugyanis a német katonák átjöttek a mi börtönünkbe, (tábor?) egy koncertet adtak, és pénzt gyűjtöttek össze természetesen. A foglyok legnagyobb része jól mulatott így, és sokat

tapsolt. A közelben a lövések egész nap hallatszanak, s úgy vélem, hogy a mi bükk erdeinkben harkályok kopácsolják a fák oldalát. Csak természetesen az ágyúlövések zavarják meg néha az egyhangú pufogást. Az este sokat tárgyaltam azzal az emberrel, ki hiszen a világ vége közellétében, s igen jóízűen csevegtünk egyet-másról vele. Eltekintve fanatikus hitétől, igen jóra való embernek látszik, s amint kivettem beszédjéből, sorsát maga kovácsolta saját magának, [33] s mindig fanatikusán ragaszkodott meggyőződéséhez, eszméihez, céljaihoz, melyek nem mindig voltak összeköttetésben jelen hitével. Ezt kb. 15-20 (tizenöt-húsz) évvel ezelőtt kapta olvasásai közepette, s most jelenleg jól ki van fejlődve benne. Hiszen a bűnbeesésben, szabad akaratban, feltámadásban, egy Istenben, s emellett a bibliát úgy, ahogy van, mindenható tekintélynek tartja, mint amely az Isten szájából és kezéből került ki. Nagyon érdekes ember, s örülök, hogy ilyen emberrel is találkoztam. Bár fanatikus, mégis – úgy hiszem – gondolataim, felfogásom máris hatottak rá, s viszont az ő gondolatai is érdekes eszmecekerét váltottak ki az én lelkemben. Az este éppen vele való sétálgatásom alatt hívtak barátaim bokszozni, de én természetesen csupán mások mulattatása végett nem hagytam el beszélgetéseimet, mert amint Te jól tudod, a bokszozást nem tartom valami jó nevelő hatású sportnak. Most reggel ismét jól érzem magamat, s bár nem láttalak álomban (testvéreimmel s a medeséri ismerőseimmel álmodoztam), mégis meglehetősen jó hangulatban vagyok.

Az angol tűzéség egy része éppen most vonul el az úton, s ennek látása megint eszembe juttatja a háborút, mely oly sok mindentől megfosztott máris, de melyet emberhez illő módon viseltem el s viselek el idegenben is.

Ha szép időnk megmarad, még írok Neked ma, de különben nem. Tegnap nem kaptam levelet, s így nem tudok semmi újságot barátaim felől Oxfordból v. Londonból, de ma várom a leveleket. Panaszom e tekintetben aligha lehet, mert két hét alatt kaptam kb. 15 (tizenöt) levelet s egy pakkot.

[34] Ezután mindig várni fogom a megszabadulást, mert kb. ha valakit szabadlábba helyeznek, én leszek egy azok közül, s jó összeköttetésem lévén, s én magam lelkész lévén, kit börtönbe vetniük nem kellett volna. De ők igazán úgy elvesztették fejüket, hogy aligha tudják, mit csinálnak. A jövő hó 9-én a Collegében vizsgák lesznek, de én aligha lehetek ott. Csaknem holtbizonyos, hogy ott nem lehetek, mert a hivatalos eljárás mindig a lehető leglassabb. Mégis miért veszténém el türelmemet. „A tűróké a mennyek országa” – a szentírás szerint.

Ha azonban a jövő hó 19-én az évvárón künn lehetnék, azt nagyon szeretném. Reméljük a legjobbakat, s készüljünk el a legrosszabbra, ez a legokosabb „politika”.

Csókolod meg szüleidet helyettem, s írd az én családomnak is, és vigasztald őket, szeretettel csókol: Eleked.

[35] 1915. május 31., *Frimley Camp*

Drága kicsi Milikém!

Az áldott Isten megtartotta számunkra áldott napját, s így meglehetősen jól telt az időnk ma. Most kb. hat (6) óra van, s a nap egész bizalmasan és sokat ígérőleg süt vissza a látóhatár fölül, de egyszersmind azt is jelzi, hogy tényleg távozóban van. Ma de. és du. is a sátor mellett végigheveredtem, mint egy valóságos sátoros cigány szokott, s részint olvastam Erasmus humanista író nevelési gondolatait angol nyelven, részint pedig gondolatomban különösen Veled foglalkoztam, s a nap olyan hevesen sütött, hogy a szalmazsákom tetején heverészve, kabátomat s mellényemet le kellett vetnem, különben megfőttem volna. A többi hallgatók is hasonlóan cselekedtek s mások is, sok százan. Most du. Sven Hedin svéd író „Ein Volk in Waffen” (Egy nép fegyverben) című iratát olvastam németül. Ma du. J. Hauer misszionárius lelkész (ki Indiában három évet töltött el, ha jól emlékszem – s ki ismét vissza készül) hipnotizálta dr. Paul Joachimot (a nagy zenész fia Berlinből),²⁰ s próbálta hipnózis útján reumáját kiűzni testéből. A műtétet végignééztem s igen érdekesnek találtam, de amint dr. Paul Joachim mondja, ő egészen tudatos volt az egész műtét alatt s mindenről tudott teljességgel. Különben az egy negyedórái műtét alatt nem nyitotta fel szemét, s mindent csinált, amit Hauer parancsolt neki. Mindezt azonban tudatosan és saját akarata szerint, amint ő mondta nekem.

Ma nem kaptam levelet, de tudja Isten – beleszoktam a dologba meglehetősen, s azon gondolatától sem irtózom már, mely szerint egy férfi tréfás megjegyzése szerint nemsokára mind vadak, [36] csupaszok és kövérek leszünk. Valójában nem dolgozunk semmit, s enni háromszor eszünk egy nap, és így föltétlenül meg kell, hogy hízzunk, ha egészségesek leszünk. Én természetesen nagyon nap-sütött állapotban vagyok, de arcom nem sápadt így, és érzem, hogy vastagodni, hízni kezdtem. Ugyan járok, ha a ruha leszakad idővel itt rólam, s csupasz is leszek, és még inkább ha elfeledünk minden műveltséget, s vaddá is válok itt a börtönben! Az angol király, a lapok szerint, itt nem messze lakik jelenleg tőlünk, de remélhetőleg jobb házi viszonyoknak örvend, mint jómagam, s mi mind itt bezárva.

Te még emlékezel arra a két leánykára, akik itt nem messze szoktak játszani. Ők most is jó lelki nyugalommal élvezik játékaikat, nem zavarva a világ bajaitól. Anyjuk ismét a könnyű székben ül, de én kiábrándultam az ilyen anyából, mióta ma du. láttam szivarozni férje mellett, leánykái előtt! Pfuj! Ha te valamikor az én

²⁰ Joachim, Joseph (1831–1907) magyar származású hegedűművész és zeneszerző fiáról lehet szó.

feleségem lehetsz s hozzá anya is, és szivarozni fogsz, egyenesen fel foglak akasztani! Ennél kegyetlenebbül egy hóhér se írhatna, de az undor beszél belőlem. Rusnya példa, hülye nők, kik nem átallják magukat (pláné anyák, kik gyermekeiket ilyen jó példával nevelik!!) No, de ne félj, mert én utóvégre nem vagyok kegyetlen, s te pedig nem vagy olyan példa állat, hogy szivarozni próbálj valaha. Olyan szépen süt le a nap, olyan csendesen sétálnak a többi foglyok teájuk után, és én olyan vágyódással gondolok Reád, kicsikém!

[37] Hogyha magamban lehetnék, szeretnék s tudnék sok verset írni (sokszor úgy meglep az ihlet!) de itt teljességgel lehetetlen magányos helyet keresni, s ott saját magamban elmélkedni, ami nélkül az ihlet, ahogy jön, eltávozik. Ma találkoztam egy csehvel, ki tíz (10) évig dolgozott Magyarországon mint bányász, s ki mikor ebédelni mentünk, így búcsúzott el tőlem: „Alászolgája”. Olyan jól esett a lelkemnek a magyar szó, s az ebédem is jobban esett utána. Csevegésem azonban befejezem, mert a természet csodálata magához köt, s hadd szemléljem a szép napot, amíg lehet, mert ki tudja, még láthatom-e. Egy fogolynak az élete sohasem biztos, s nem éppen ma, mikor a levegőn keresztül utazik az ellenség. Különben ne félj, mert én sem félek egy cseppet sem.

Szeretettel ölel és csókol Eleked

[38] 1915. június 1., Frimley Camp

Kedves kicsi Milikém!

Miután az újságolvasást elvégeztem, hozzáfogok az íráshoz, de ezen alkalommal a sátorban írok Neked. Pontosán tizenkét (12) óra van s meglehetősen meleg is uralkodik itt általában. Az éjjel ismét Zeppelin-támadás volt itt, amint a lapok írják, s nem nagyon messze tőlünk, de mégis, nem közelebb, mint 40–50 km. Egy gyönyörű éjjel lehet, hogy ránk bocsátanak egy néhány bombát, s ha jól talál, minden fájdalom és lelki kínlódás nélkül fogjuk folytatni örök álmunkat. Mindazonáltal ne hidd, hogy mi félünk a szerencsétlenségtől; minket még a pokol tüze sem képes már megijeszteni, ha az első lépést megtették ellenünk: ártatlanul bebörtönöztek. Mikor érzi az ember, hogy valóban veszélynek van kitéve, s mikor tudja, hogy az erőszaknak engedve, magasabb lelki erejének is hódol, és az igazság vele van, akkor minden rendben van, és egyéb az Istenre bízatik. Miért is tartanók saját magunkat örökös rettegésben? Miért ne bízunk saját sorsunkat arra, aki mindeneket intéz azon jövőt illetőleg, mely tőlünk, akarattunktól független, s melyet előre látni képtelenek vagyunk? Amint az újságból láttam, nem sok a remény arra, hogy megszabadulhatok hamarosan, pedig békeidőket élve, a hónapban már otthon lettem volna, s tanulmányutam végeztével egy új reményteljes jövőt kezdettem volna meg. Sajnos, mindez füstbe ment a jelent illetőleg, s

csak a jövő reménye maradt még meg számunkra, mely mindazonáltal vigasztal, silánysága mellett is.

[39] Az éjjel ismét jól telt el s most is meglehetősen jó idő uralkodik. Itt a sátorban meleg, lerekedt meleg nem ugyan, de mégis valahogy hűvös is van, s így jobb benn üldögélni a kétrét hajtott szalmazsákon s pokrócaimon. Most értem, hogy a sátoros cigányok olyan előszeretettel heverésznek sátraikban, ha semmi tennivalójuk nincsen. Egy páran kártyáznak a sátor középtája körül, s úgy úzik el aggodalmaikat. Különbözik azon barátaim nem látszanak aggodalmasoknak.

Az este ismét bokszoltam egy kicsit egy meglehetősen erős atlétával, ki még hozzá a legdurvább is volt, s egy alkalommal meglehetősen csapást mért a jobb szememre. Mindazonáltal ne félj, mert én sem maradtam adósa neki. Én meglehetősen ostobán ütök, s nagyon, de nagyon súlyosan, amint ellenfelem mondta. Én egyáltalán nem szándékoztam bokszolni, s ő egy pár barátjával közel hozzám játszódott bokszolódva, és akkor hozzám jöttek s kértek, hogy én is vegyek részt. Nem akartam, de mégis addig kértek, hogy beleegyeztem. A bokszoló biztosított, hogy tanítani fog, de mikor bokszolni kezdtem, azonnal megváltoztatta szavát. Durván kezdett támadni, s bolondul ütött az arcomba, amire én is hasonló módot kellett, hogy felvegyek. Tehetségem szerint – annak ellenére is, hogy nem tudok bokszolni – úgy meglapongattam, hogy bizonyosan nem fogja elfelejteni. Szóval van itt is egy pár szemtelen alak, kik tudván, hogy én erős vagyok, szeretnék előnyüket fölhasználni, és a földre sújtani engemet. Természetesen nekem ilyen ambícióim nincsenek, s többet nem ülök fel senkinek. Nem tudom elképzelni, mit csinálhattok otthon. Kb. megvan a rendes tennivalótok Nektek is.

[40] Semmi különösebb dolog nem történt itt, s most nemsokára várakozással fogunk az ebéd elé nézni, mely után „pihenünk az Úrban” (Rest in the Lord).

Az este olvastam egyik fogolybarátom (német egyetemi hallgató Oxfordban) levelét, melyben egy amerikai egyetemi tanár lánya (kit én is véletlenül ismerek, de inkább szüleit) ki Oxfordban lakik szüleivel; kérdi tőle, hogy automobiljukkal mikor látogathatják meg őt és barátait (engem, természetesen nem ért közérjük, mert én vele csak egyszer beszéltem s így engem közelebből nem is ismer a lány). Engem is kérdeztek e végett barátaim Londonból is, Oxfordból is, de nem tudtam, mikor jönnek. Különösen Hankinson és Mr. Feldstein²¹ (román!) Oxfordból szeretnének meglátogatni.

²¹ Oxfordban lakó román zsidó. Kiss Elek többször is említi naplójában, közelebbit nem sikerült kideríteni kilétéről.

Itt borzasztó drágaság van, s a tegnap hat fő kicsi hagymáért 20 fillért adtam. Borzasztó drága! Te tudod, hogy én a hagymát nagyon szeretem, de itt természetesen keveset eszem hagymát.

Kicsim, csókold meg helyettem Micinket, és ezerszer csókol téged: Eleked

[41] 1915. június 2., Frimley Camp

Drága kicsi Milikém!

Tudja Isten miért, de az este úgy éreztem magamat, mintha a babiloni fogságban egy-egy beszélni, buzdítani és bátorítani szerető férfiú ékesen szóló ajkain csüggtem volna. Az egészen rendes dolog e börtön falak között (s hogy mindenütt úgy van, mért kétkedném azon!), hogy kisebb-nagyobb csoportokban gyülekeznek az emberek, s hallgatják a szónokokat, kik abban különböznek a mi szónokainktól, hogy kizárólagosan vallásos, vagy vallásellenes dolgokat tárgyalnak, s nem politikai eszmecserén fáradoznak. Ezt különben a háború eseményeivel kapcsolatban kettesével, hármasával megteszik, de a nagyobb része a foglyoknak a munkásosztályból való, kik nem sokat tudnak politika felől, s amit tudnak is, az mindig valamelyest összeköttetésben van saját megélhetésükkel. Képzelheted, hogy elvégre is egy Kiss Elek van ebbe a börtönben, s bár sok jó ember van itt, mégis arról nem felelnék, hogy közöttünk nagy emberrel, kiváló szellemmel találkozna. Lehet, hogy csak nem ismerjük egymást, s lehet, hogy a nagy eszmék csak háttérbe vannak szorulva jelenleg, de mégis a nagy embert könnyen meg tudnám különböztetni közönséges átlag embernél, kikből bőséges számban vannak itt is, mint mindenütt. Dr. Carpentertől ismét kaptam egy levelet, melyben biztosít arról, hogy máris útban van a megszabadításomat illetőleg, de természetesen megjegyzi, hogy időbe telik a dolog.

[42] Mindazonáltal erre most nem is gondolok, mert Londonban – a lapok szerint – ismét németellenes lázongások vannak, mivel léghajótámadásban volt részük, s ez természetesen késlelteti az én szabadon bocsátásomat is, mert engemet is egy országba soroznak a „nagy” angolok a „véres németekkel”, ahogy ők hívják a németeket. Az magában véve borzasztó dolog, mikor egy lelkész úgy börtönöznek be, mint engemet, aki jóformán az ők hallgatójuk voltam és vagyok Oxfordban, s akitől mindenki elvárja, hogy a jövőben a magyar s angol unitáriusok közt a jó viszonyt és barátságos összeköttetést megőrizze és fönntartsa, sőt erősítse. A borzasztó dolog tulajdonképpen abban áll, hogy ezt egy olyan nemzet teszi meg, amely folytonosan fennen hirdeti, hogy erkölcsi, vallási és nemzeti szabadságot védelmez háborújával. Erkölcsi és vallási szabadság, s én, a pap, s hozzá az ők hallgatójuk, be vagyok zárva általuk ebbe a poros, mocskos és egészségtelen börtönbe. Azonban miért zúgolódnám ellenük, hiszen nekik annyi ba-

juk és zavaruk van, hogy az én kicsinységemmel nem törődhetnek s elvégre is én is csak egy „mocskos” magyar vagyok, amint az átlag ember mondja itt. Miért zúgolódnám ellenük, hiszen a háború nem béke, s az ellenség nem szövetséges. Valamikor, ha hazakerülhetek, azon leszek tanításaimmal és példámmal, hogy az általános testvériséget hirdessem, de nem úgy, mint ahogy azt itt gyakorolják ma. Mi magyarok (mondjon a világ akármit) általában sokkal jobbak vagyunk (fajilag), mint akármelyik nemzet azok között, amelyeket én ismerek.

[43] Azt a felületes emberszeretetet, amelyet annyit kürtöltek és kürtölnek itt (s más nagy nemzeteknél is), alapján ismerem s még a barátságot is, mely ennek eredménye. Mindig az érdek a fő, s ez (és nem közös nagy eszmei célok) van a háttérben. Oh, a mi magyar testvéri szeretetünk sokkal egészségesebb alapon nyugszik! Kicsikém, én „áldom az Istenemet”, hogy magam is magyar vagyok. Ne búsulj, tartsatok ki, s ne engedjétek elveszni az egészséges emberséget, mely sajátunk nekünk s melyre büszkék lehetünk.

Az Isten csak megsegít, s én meg vagyok győződve arról, hogy a jó el nem veszhet.

Szeretettel csókol: Eleked

[44] 1915. június 3., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

Az este kaptam egy levelet Philipson barátomtól, ki írja, hogy egy kisebb csomagot küld (ugyanis kértem őt, hogy a csónakázó ruhámat küldje el, melyet Mr. Scott barátomtól kaptam volt) s, hogy Dr. Carpenter mozog az ügyemben, a megszabadításomat illetőleg. Szóval most nap-nap után várom a csomagot, de itt minden későre megy, mert pl. leveletem csak 7-8 nap eltelte után kapta meg Philipson kb. 50-60 km távolságról (lehet, hogy Frimley távolabb van Oxfordtól, de mégis egy nap alatt kellene a levelet megkapni egy ilyen távolságról), ami arra mutat, hogy a postások nem nagyon pontosan és szorgosan bánnak el még leveleinkkel sem. Különösen, amikor mi írjuk a levelet. Mindegy, így is jó, mert a lengyelekkel még legalább azt elmondhatjuk, hogy „élünk”. De hogyan is lehetne az másképpen ezen a helyen, hol körül fákat látni ugyan, melyek zöldek, s így a reményt jelképezik, de hosszas száraz időben borzasztóvá válik a börtön. A látóhatárunk roppant kicsiny, s valójában nem láthatunk egyebet, mint egy nagy szürke koporsófedelelet fölöttünk, eltekintve a naplementétől, mikor a felhők látni engedik őt, s meg a „fog” (ködös nem tudom, mi!); mondom, eltekintve ettől viaszgatalan a helyzetünk a „vidéket” illetőleg. Semmi, csak az üres lég, állandóan szürke ég egy-egy repülőgéppel; no meg por, por és por. Itt, ahol vagyunk, valami finom fővényes por uralja a vidéket, s a roppant sok nép meg a játszó, meg a szél állandóan traktál a porral.

Borzasztó, ha jól meggondoljuk a dolgot, de jelenleg nem jó jól meggondolni a dolgot, ha csak éppen élnünk kell egyik napról a másikra.

[45] Csak képzeld el kicsikém, egy angol dombon vagyunk, de ez a „hill” (domb) azt jelenti, hogy itt nincs domb, s így nem láthatunk annyira sem, mint a kollégiumunkhoz a Püspöki Miklós háza és boltja van. Képzeld csak el, mikor a por hatalmasan, veszedelmesen kavarog a levegőben s a börtön egyik felén hatalmas „hófúvások” (porfúvások) gyűlnek össze. A mi kék egünknek nyoma sincs, hanem ahelyett a kifejezéstelen szűrkeség fed el szemünk előtt mindent. Az ember úgy érzi magát, hogy be van zárva a legelhagyottabb és vigasztalanabb helyre, hol az egyforma szűrkeség fogja lassanként megemészteni. Borzasztó érzés, s ha múltunk nem volna és emlékezetünk, meg jövőnk s így reményünk, akkor mi volnánk a legszerencsétlenebb teremtmények ezen a világon. E környezetben egy perc is örökkévalóságnak tűnik fel, s csak itt tudja az ember átérezni és megérteni, mit jelent a teljes elhagyatottság és a vigasztalan kétség.

Az ég, az Isten azonban el nem hagy, s néha megereszti csatornáit, s leveri a port a levegőből. Így volt az éjjel is, mikor kb. 4 óra körül arra ébredtünk fel, hogy javában esett az eső. Óh, aranyos eső, mennyire vártalak! – sóhajtottam fel jóleső érzéssel. A sátorban mindent rendbe hoztunk, hogy az eső meg ne verje, s egy társunk megfeszítette a sátorvásznat kívül, hogy annál jobban fusson le rajta az eső. Ettől kezdve nem sokat aludtunk, de nem sokat veszítettünk vele, mert amint kisgyermek koromban otthon a csűrben, az udorban az esőt hallgattam s élveztem (amint Horatius is egy helyen írja) [46] éppen úgy figyeltem az esőcseppek kopogását az éjjel is. Reggel természetesen egy kicsit friss volt minden, s legalább is a por ma nem uralkodik, meg a szél is jó formában elült valahol. Így jelenleg a sátorban (hol írok) elég jó idő van, s künn borongós és lassan szálló (úszó) felhők jelzik, hogy egy kis változás állott be a természet ökonómiájában. Valahogy ma mindenki frissebben mozog, s a sátrak elől a por-dombokat jobb kedvvel gyűjtögetik össze és égetik el. Itt természetesen mindent elégetnek az egészség megőrzése s a járvány elkerülése céljából. Sátrunkban egy páran máris folytatják szokott munkájukat, a kártyát. Ez így megy szüntelen, s ki panaszkodhatna ellene, hiszen nincs egyéb dolguk, s egyebet aligha tehetnének a legjobb akarat mellett is. Egy alkalommal össze fogom gyűjteni a sátrak felírásait, s ha valamikor megláthatod azokat, s én lefordítom neked, nagyon jól fogsz mulatni rajtuk.

Ide is beütött az osztályuralom, s most a gazdagabbak számára, kik fizetni tudunk érette, egy hatalmas nappali sátrat emeltek. Erről későbben.

Levelem bezárom jelenleg, s szeretettel csókollak: Eleked

[47] 1915. június 4., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

Ismét egy új helyet foglaltam el azon célból, hogy Neked leveletem megírhassam. Jelenleg a sátor előtt üldögélek egész nap kényelmesen egy szalmazsákon (nem az enyém), s körülöttem és mindenütt nevető emberek élénken tárgyalják a háborús eseményeket.

A hírek igen jók, mert Galíciában a nagy erődítmény ismét a mi katonáink kezében van, s az újság szerint fiaink Lemberg felé tartanak. Rendkívüli jó hangulat van az egész börtönben, s még én is nagyobb reménnyel tekintek a jövő elé annak ellenére is, hogy én mindig egy kissé tartózkodni szoktam a túlhajtott örömszajokat illetően. (Közben újságot olvastam.)

Hogy a háborúról semmit se szóljak, azzal kezdem a dolgot, hogy ma ismét jó meleg idő van, s tán túl meleg is, mivel a por is hozzájárul mindehhez. Nevezetesebb dolog nem történt, az este kaptam két levelet, s egyik (Miss Croon) arról szól, hogy egy csomag van útban börtönöm felé (így a Philipsonnal együtt 2 (kettő) van útban), s a másik (Mr.Scott=fiatalabb) arról, hogy ő is szívesen küldene akármit, ha megírnám neki, hogyan, hova és mit.

Ők magukhoz veszik Miss Lapath magyar lányt, ki szegény oly kegyetlen sorsnak volt itt kitéve szerelmi ügyeivel kapcsolatban. Talán valahára ki van ábrándulva abból az alacsony férfiből, ki most főhadnagyi ranggal rendelkezik. Itt a börtönben érdekes vegyes érzelmek uralkodnak az urak sátrát illetően, melyről későbben többet fogok írni. Lehet, hogy Miss Crook egy nem sikerült fénykép fog küldeni, s lehet, hogy Te búsulni fogsz érettem, de ne búsulj!

[48] Én természetesen csak ezen levelekben írtam Neked fogságom felől, s így Te nem tudod, hogy én fogoly vagyok, de a lapokból gyaníthatjátok kb., hogy az én sorsom is nagyot változott s engemet is bebörtönöztek. Ezen sorokat azon reményben írom, hogy Te valamikor olvasni fogod otthon. Nemsokára megint itt az idő, hogy kivonuljak, s így rövid leszek.

Ma reggel sokáig aludtam, bár az a törvény, hogy 6 (hat) órakor fel kell kelniük. Egy kis kellemetlenségem is volt, de ahogy jött, úgy el is ment: a jó hírek sok mindent elfeledtetnek és sok türelemre képessé tesznek. (Rossz hírek esetében is csak eltelnek valahogy). Mind azzal biztatnak kívülről, hogy nemsokára megszabadulok, de ki tudja. Ma reggel így köszöntött egy ember: „jó reggelt” s a szívem csaknem kiugrott helyéből, az ember (alászolgája) ismer s ezért köszöntött így, de különben nem beszél magyarul, csak éppen egy kicsit.

Mikor látlak meg Titeket s mikor lesz, mikor hazám szabad lesz?

Szeretettel csókol: Eleked

Du. 6 órakor. Megkaptam mind a két csomagot s most a csolnakázó ruhám-ban üldögelek, s megvallom, ez jót tesz, mert borzasztó hőség van. Természetesen úgy jól laktam, hogy minden költői képzeletem el van némulva, s a kaláccsal megvendégeltem az egész sátrat. Egyik leányka játszadozik kb. 5-6 lépésnyire tőlem, s a nap siet lefeküdni. Bámulni fogom lementét. Aludj jól, álmodj szépeket.

Szeretettel csókol: Eleked

[49] 1915. június 5., Frimley Camp

Kedves drága Milikém!

E levelemben arról az úri sátorról szólok egy párat, meg egy s más tárgyról. Hát úgy történt az egész dolog, hogy egy pár gazdag ember s ezek mellett a vezetők összeállítottak s emeltek egy nagy sátrat nappalinak, és ekörül apróbb sátrakat, hálószobáknak. Ezen apróbbakban 2–3–4–6 ember foglal helyet elég kényelmesen. Ők azért természetesen fizetnek, s így ebben nincsen semmi különös. Azonban ők ezzel nem elégedtek meg, hanem nekiállottak s megtették az előkészületeket arra, hogy szűrös dróttal elkülönítsék magukat a többitől, a börtön másik felétől. Ezzel természetesen bebizonyították, hogy az osztályuralmat és elkülönültséget nagyon is érzik, s azt a börtönben is fel akarják karolni, a maguk javára természetesen. Most jön a jobbik fele a históriának. A tömeg (melyhez én is számítok, illetőleg engemet is számítanak, ugyanis ezen nép előtt két ország van: a kapitalisták és a munkások) ezt nem jó szemmel nézte. Már kezdettől fogva zúgolódtak itt is, ott is, mert az egyenlőség érzete meg volt sértve a kivétellel, mely pénzen alapult. Mind nagyobb és nagyobb tömeg csoportosult azon helyre s mikor a szűrös drótkerítésre került a sor, mindennek véget vetett a tömeg hangulata. Általános volt a zúgás, s egy páran kifejezésre is juttatták az elégedetlenséget. A kapitalisták megijedtek, s mivel jóval (sokkal) kevesebben voltak, visszaszorulni kényszerültek. A lázadásra és rombolásra nem került sor, mert elvégre is a parancsnok a békét és egyetértést többre becsüli mindennél.

[50] Egy más, egy nagyobb sátrat is emeltek itt a publikumnak. A tegnap szakácsainkat katonaszakácsokkal váltották fel bizonyos okokból, s azon szerencsés helyzetben voltam, hogy szemlélhettem az új rendet, és annak biztosítását. Minden sáturnak mindent rendbe kellett hoznia, ami speciálisan az étellel (koszt) függött össze. Határozottan jó kép volt, amint kb. 150-160 ember mosta és súrolta a saját sátra üstjeit. Három héten keresztül senki sem törődött ezzel a vörkkel, s most a katonák katonás rendet teremtettek. Minden rendben, rendszeresen kell, hogy menjen így. Azonban a ma reggeli tea nagyon rossz volt és sok is, kétannyi, mint máskor. Én egy kortyot sem tudtam inni belőle! Egyéb bajok is vannak. Ha egy más sátrat találnék, hol jobban elhelyezkedhetném, itthagynám

ezt a jelenit, mert jóllaktam vele. A sok szivarozás, kártyázás, rendetlenség és szemre-főre a nem tekintés majdnem tűrhetetlen már. Erről máskor többet. Másképpen jól vagyok, s az idő is meglehetősen.

Szeretettel csókol: Eleked

[51] 1915. június 6., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

A tegnap ismét közelebb jutottunk ahhoz az időhöz, mikor (ha egyáltalán valaha) megláthatjuk egymást. Oh, ezt a pillanatot még most is, a háború alatt is, oly sokat ígérőnek gondolom el! Minden napnak megvolt s megvan a maga tanulsága, és így a tegnap is bevészte magát életembe. Legelőször azt említem fel, hogy vagy ellopták tőlem, vagy elveszítettem egy angol aranypénzt (12kr 36frt) egy kis aranypénztartó tárcával együtt a láncomról, melynek a másik végén az óráim van. A lánc ezüst s igen értékes, mert ajándék volt Philipsontól, s a tárcsa is tőle való, így igen értékes volt természetesen. A pénz elég sok, de különösen a tárcát s a láncnak az elveszett végét sajnálom. Semmi remény természetesen a megtalálására. Ha elveszett volna, s nem ellopta volna egy zsebmetsző, és ha szegény ember kapta volna meg, szinte nem is bánám a pénzt, csak a lánc végét, s a tárcát kapnám vissza. It is gone!

Másodhelyen azt említem fel, hogy valahogyan mégiscsak megbékéltem helyzetemmel, s már nem méltatlankodom azért, hogy helyre sem ülhetek a folytonos kártyázás miatt. Sok mindenről le kell mondanunk, s sok mindent el kell nyelnünk itt természetesen.

Harmadik helyen azt kell főlemlítenem, hogy tegnap volt egy gyűlés-féle, hol ki-ki (az illetők s a képesek?!) magára vállalta valamely tárgynak a tanítását s én természetesen a magyar nyelvet fogom tanítani, ha ajánlkozók akadnak.

[52] Én természetesen ezt szívesen megteszem, bár Te jól tudod, hogy a feületességnek nem vagyok barátja, s az ilyen hebehurgya „tanfolyamokról” nem sokat várok. Megteszem pedig azért, mert ha tényleg olyan nagy az érdeklődés szegény hazám iránt, mint milyet eddig tapasztaltam itt a börtön falain belül, mért ne szólnék felőle – és bár a magyar nyelv tanítását vállaltam magamra, a magyar jellemről alkalmam nyílnék itt és ott szólni. Arra ugyanis nem lehet gondolni, hogy egy élő nyelv tanítását sikeresen kultiválhassuk itt, ahol én egyedül beszélek magyarul, s ahol elvégre is nagy emberekről van szó, kik tán érdeklődnek egy kissé, de mégis nem rendelkeznek az erős akarattal a nehézségek legyőzésére. Tudod, én nem sokat várok az olyan felbuzdulásoktól, melyeket a szövetséges volt idéz elő minden komolyabb alap nélkül különböző nemzetek között. Semmi egyéb az, mint gyökér nélküli, elhervadásra kárhoztatott, csupán

önös érdeken nyugvó tűz (avagy füst). Mindazonáltal hazám érdekében megteszem, amit megtehetek, meg az egyesek érdekében is, amit megtenni kötelességemnek és megengedhetőnek tartok. Te ismersz jól engemet ezeket illetően.

Most e padon üldögélek ismét, s reggel lévén, egy kissé barnás, majdnem nehéz felhők ereszkednek alá, és azt hinné az ember, ha alább jönnek, megfojtának minket, de szerencsére a szél egy kissé működésbe van ismét.

Szeretettel csókol: Eleked

1915. június 7., Frimley Camp

[53] Kedves drága Milikém!

Most kb. fél hat (1/2 6) óra van délután, s borzasztó a hőség még most is, és ma különösen dühös meleg uralkodott. Az embernek még az agya is elolvad ebben a hőségben, milyen jó szárító idő volna ez, de itt csak a port és „mocskot” sütheti az „áldott” nap. Tegnap vasárnap volt, s az idő alatt-fent eltelt, s ma is ellézengettünk egy napot. Tegnap megpróbáltam az ihletnek engedelmességgel verset írni, de a kártyázók lármáikkal elzavartak arról a tenyérnyi nagyságú pázsitról, melyet nagy bajjal felkutattam a börtön egyik sarkában. „Inter arma silent Musae” mondja a latin, s ezek a németek tényleg nem is engedik, hogy a múzsa működjék.²² No, de nem baj, ha a csataterén minden rendbe van, mert a jobb jövő reményében a szenvedés is édes, és eltűrhető jókedvvel.

Az éjjel kitűnően jól aludtam, s különösen Dénes testvéremmel álmodoztam, ki szegény hazánkért harcolva régen elesett, hogy így ne hagyjon egyebet hátra nálam, csak egy fájdalmas érzést, mikor arra gondolok, hogy Bécsben való találkozásunkkor, és különösen elbúcsúzásunk alkalmával azon szent gondolat-tal voltam eltelve, megcsókolva őt és viszont érezve testvéri csókját, hogy két év elteltével újult erővel és örömmel fogom viszontlátni otthon. Oh, hogy fáj a szí-

²² A múzsa mégiscsak működött, mert június 6-án a következő két vers született:

Engem, kit tudásszomjom / Angliába hozott, / A sorsnak kegyetlen keze / Nagyon elbotozott! / Börtönbe zárának tehát / Egész ártatlanul; / De el nem csüggedek soha, / Szenvedek magyarul. / Amint fel s alá jár a poszt / Halkan dudorászva / Egyhangú dala jól érzem / Szívemet megrázza. / De kártyázók jönnek ide / És vége mindennek / Tenyérnyi füvem elhagyom / Így kell lenni ennek! / Nincs annyi hely, nincs oly idő / Hol írjak egy pár sort / Minden jelen zárva van / S keresem a másszort.

Tegnap!

Tegnap láttam / Két pacsirtát / Amint a dalt / Sírták, sírták. / Sátram alól / Néztém őket / A még most is / Éneklőket. / Lelkem elszállt / Messze távol / Hírt hallani / A hazáról. / Szívem, az sírt / A babámért / Otthon levő / Mátkájáért. / Szemem nézte / a jegygyűrűt, / Kezem törült / Könnyet sűrűt. / Szépek voltak / A pacsirták / Amint a dalt / Sírták, sírták.

vem, mikor a pillanatra gondolok! Emlékemből soha nem hal ki az a reményteljes, de máris megsemmisült, levert érzés.

[54] „Ami elmúlt, vissza nem jön.” Emléke legyen áldott az én bátor testvéremnek, ki barátjaival, honfitestvéreivel elesett a nemes cél érdekében küzdve!

Oh, Kicsikém, hogy szeretnék Titeket viszontlátni, s mikor veletek álmodom, mennyire boldog vagyok. Az én életem itt a távolban igazán nem egyéb egy álmovilágnál, s olyan jólesően hajtom le fejemet (nem a puha párnára, mert fogolyt az nem illet, hanem rendesen a kofferemre, melyet e célból kinyitok) minden este, mert tudom, hogy mindig hazámban vagyok álmomban, s rendszeren ismerőseim között.

Meglehetősen sok levelet kapok mostanában barátaimtól s némelyektől csomagot is. Itt azonban természetesen semmi sem áll sokáig, mert sok a barát, kikkel megosztom a csomagot, s kik nem mindig osztják meg az övéiket velem. E tekintetben különben különféle erkölcsöknek hódolunk, de az én felfogásomat s jó indulatomat meg nem zavarja egy cseppet sem.

Mit csinál Tátink és kicsi Manyink, és Gyula hol van? Él-e még? Remélhetőleg őt is el nem vesztettük ebben a hatalmas és mindent felemészítő tusában!

És vajon az én családom mit csinál otthon Medeséren? Oh, Istenem, milyen szívesen segítenék mindenkinek, ha tehetném! De, de én – sajnos – nem tehetek semmit jelenleg, csak éppen élek egyik napról a másikra, itt fogolyként, elzárva a világtól szuronyok között!

[55] A parancsnokunk feleségével ott üldögel kényelmes székeken a sátrunk előtt, s lányaik is csendesek most, nem játszanak, különben a nagy meleg az oka, hogy olyan nagyon csendesen viselkednek. Kicsi kutájuk is kivetette a nyelvét, s jól fest igazán az idillikus családi kép. Egy azonban sehogy sem tetszik nekem, s ez az, hogy az „anya” cigarettázik s éppen lánykái előtt. Olyan nemzet, ahol a nők általában úgy el vannak korcsosodva, mint Angliában, nem verheti meg azon nemzetet, hol más fogalmak fűződnek általában a nőhöz, s hol az anyák még a régi patrónák szerepét töltik be! Az különben egy törvény a kialakulásban, hogy mikor a benső természetünket elhagyjuk s eltévelyedünk, el kell hullanunk, s olyanok töltik be a helyet, kik az emberiség benső lényegét inkább, jobban és pontosabban képviselik, megközelítik. Kicsikém, egyszerűség és benső lelkerő és őszinte józan törekvés! Ne félj, aki hivatásának él, az benső elhivatását teljesíti, s az nem él hiába! Erre törekedjete, s erre törekedjünk.

Szeretettel csókol: Eleked

[56] 1915. június 8., Frimley Camp

Drága kicsi Milikém!

A tegnap ismét elhaladt, s a mában találjuk magunkat. Nem lehet nagy panaszom, hiszen tegnap három levelet kaptam, s egyik csomagról beszél, mely már is útban van felém. Ha nem is érkeznek meg ép állapotban (ami csak nagy csoda esetében történhetik meg, mivel itt a gyümölcsöt „megvacskolják” és „megdézsmálják”, mielőtt kézhez juttatnák), a tudat, hogy román (oláh) barátom (Mr. J. Feldstein) jóindulattal gondolt rám, jóleső érzéssel tölt el. És egyéb még a tegnapról! Egy ember nagyon ösztökélt a tegnap, hogy használjam fel az alkalmat a magam hasznára, előnyére s beszéljek a tömeghez, de én e tekintetben nem sokat teszek. Itt úgy is annyi prédikátor van, hogy mért szólnék én, s különösen ezek inkább szeretik a német beszédet, mint az angolt, s én németül csak értek, de beszélni nem tudok. Magánbeszélgetéseimmel és illő, barátságos viselkedésemmel meg testvéri szeretetemmel jelenleg talán többet is teszek a jó ügy érdekében, s miért használnám fel az alkalmat a magam privát hasznára?

Igen, az este gyönyörű volt a lemenő nap. Néha olyannak tűnik fel, tarkázva a felhőktől, mintha egy nagy gyémántgyűrű gyönyörűen ragyogó, sugárzó feje lett volna, s különösen a drágakő benne.

Pecsétgyűrű valójában, s megpecsételte a napi eseményeket, és eltűnt fölségesen szép sugarakat hagyva maga után, mely sugarak a felhős égen ki nem mondható színeket nyertek. A felhők gyérek és tömörek voltak itt-ott, míg néhol fátyolszerűen húzódtak végig az ég karimáján a szomszéd fenyők felett. Tökéletes volt az este, s tökéletes szépséggel távozott a nap!

[57] Sokáig, sokáig bámultam a szürkületet, a szürkületi készülődést, s oly jól esett a lelkemnek, mikor egyik barátomtól hallottam, hogy a börtön másik felében ő is a naplemente s a gyönyörűséges est szépségeivel volt elfoglalva. Átaludtuk az éjt, s most ismét a padon kuporogva írom e sorokat. Egyik lakótársunk még nem kelt fel (Mr. Holz), mivel gyomorfájása van, de mi már a mosdáson és reggelin is szerencsésen túl vagyunk. A törvény s a többiek álma nemigen engedi meg, hogy a felkelő napot bámuljam meg (mert magam is szeretem kialudni magamat), de valahogy van, a lemenő nap, a naplemente inkább érdekel a jelen körülmények között.

Itt most 8 (nyolc) óra van s nálatok már kilencet (9) ütött, s így Ti is már munkában vagytok. A nap ismét hevesen süt, s hőséget ígér ma is. Mellettem négyen üldögélnek, kik teljesen hallgatagok, s ki tudja, mivel foglalkoznak elméjükben! Lehet, hogy tán valamelyik az közülük, aki szeretne a napokban megházasodni s megszabadulni (előbb) a börtönből természetesen. Lehet, hogy némelyek nagy gondolatokkal vannak elfoglalva, de az is lehet (s ez a legvalóság-

nűbb) hogy az élet legelemibb kellékei foglalkoztatják őket, mint minden közön-séges embert, és különösen a jelen állapotok mellett.

Különben egy ember most távozott el innen, ki a Rousseau gondolatait val-lotta magáénak, s ki kívánczolt vissza a természethez (a legelés értelmében!) ebből a fals, mesterséges kultúrából, mely (szerinte) a háború oka.

[58] Csak arról feledkezett meg a szegény, hogy most tényleg a természet fiai vagyunk, de mindenikünk visszavágyódik abba a kultúrába, melybe az ember lényegében tartozik, s melyet nemesítenünk hivatásos kötelességünk.

Általában ma is jó a hangulat a börtönben, s az „oroszlánok” a táplálkozás (reggeli) után csendesesen viselkednek. Igen, az este tíz (10) órakor egy lampionos körmenetet rendezett a tömeg, s énekelték nagy lelkesedés közepette „Deutsch-land, Deutschland über alles”.

Mégiscsak van valami abban a „tömegelekedben” melyről a társadalomtudo-mánnyal foglalkozók oly sokat beszélnek, s mely ellen az individualisták oly élénken kelnek ki.

A parancsnok lánykái sátruk ereszében szemben ülnek a nappal s látszólag (láthatólag) élvezik a csemeték a reggeli sugarakat. Őket nem bántja az élet gond-ja; ők nem aggódnak egy távoli küzdő hazáért, családokért s egy kis jegyesért; ők még a gyönyörűséges játékvilágban élnek, hol nincsenek nehéz fellegek! A kis fekete kutya szemükbe bámul, s jól érzi magát társaságukban – az anya tán ciga-rettáját gyűjtja meg a sátorban, hogy utat adjon az első füstnek! Óh, brrr, bor-zasztó, csúnya folt ez a szép képen.

Isten veletek. Isten velünk!

Szeretettel csókol: Eleked

[59] 1915. június 9., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Hadd mondjam el neked a tegnapi eseményeket, melyek olyan érdekesek és so-kat ígérők voltak! Először is a tegnap du. 80 f.-t fizettem egy csomagért, mely kü-lönben ma megfog érkezni s melyet Mr. Feldstein barátom küld Oxfordból. Gyü-mölcs! Ez magában véve jó dolog. Másodszor a tegnap volt a jelentkező a magyar nyelv tanítása végett, s egy jelentkező akadt is, ki du. felkeresett, s kivel sokat tár-gyaltam magyarul. Ő ugyanis egy fiatal magyar zsidó, s Debrecenből származott le. Természetesen neki nincsen szüksége az én tanításomra a magyart illetőleg, hiszen ő éppen oly jól beszél magyarul, mint én, s talán még jobban, mint én most, mert az igazat megvallva – egy kissé korcsítottam pl. a tegnap. Azonban naponként találkozni fogunk s tárgyalni is. Elképzelheted, mennyire örültem, mikor talákoztam vele, s mikor magyarul beszélhettem vele. Először egy kicsit

nehéz volt, mert angolt is vegyítettem beszélgetésembe önkéntelenül, de később jól belejöttem. Ő sok érdekes dolgot beszélt el tapasztalatairól, melyeket a nagyvilágban szerzett. A többek között még hébert is olvastunk, s olvasni fogunk együtt, mert ő meglehetősen jó abban. A nevét még nem tudom, vagy elfeledtem, de később meg fogom írni Neked. Erről csak ennyit. Harmadszor még egy fontos dolog történt tegnap, s ez a hazamenéssel van kapcsolatban. Mr. Hauer német pap engedélyt kapott arra, hogy visszatérjen Németországba, bár ő még katona is volt otthon egy évig.

[60] Ez természetesen bennem is újabb reményeket támasztott, s mintegy arról kezdett meggyőzni, hogy engem is haza fognak bocsátani.

Ma reggel passzusomat elküldöm dr. Carpenterhez s levelemben kértem őt, hogy a püspök úrtól kapott bizonyítványhoz csatolja, s egy kérvény kíséretében küldje el a hivatalosokhoz, hogy én is kapjam meg az engedélyt visszatérhetésem érdekében.

Különösen e gondolat tart most fogva, s ezzel foglalkozom nagyon sokat. Komoly munkára nem is gondolhatok egy olyan teljesen kényelmetlen helyen, mint ez amilyen, így csak rovom napjaimat egymásután lassanként.

Most azonban elmegyek, felkeresem a magyar barátot, hazámfiát, s vele fogok beszélgetni, ő sokat járt-kelt és látott életében, s különösen bizonyos szállítótársasági munkában volt alkalmazva otthon is, Fiumében. Kicsikém, a reggel a pacsirta olyan szépen énekelt sátrunk felett, hogy alig se tudnám érzéseimet, melyek fogva tartottak, e helyen kifejezni.

Szeretettel csókol: Eleked

[61] 1915. június 10., Frimley Camp

A tegnapot is eltöltöttük s most egy nappal ismét gazdagabb vagyok tapasztalatokban (egy meglehetősen rossz tapasztalatom az, hogy a csomagot még nem kaptam meg Oxfordból, s így a gyümölcsök rothadt állapotban érkeznek meg, ha egyáltalában megérkeznek). A magyar baráttal sokat tárgyaltam tegnap s így igen érdekes időt élek itt meg a börtönben, hol magyarul is cseveghetek. Huszonkét (22) napig tartó tengeri útjáról (Fiuméből Liverpoolba) sok mindent beszélt el.

A tegnap még egy más is jelentkezett a magyar nyelv tanítására, egy bécsi osztrák s felkerestem sátorában. Művelt tekintetű, igen jóképű fiatal, s amint mondja, több magyar ismerőse volt már, és négy (4) éve, hogy itt lakik. Egy testvére elesett a Kárpátok védelmében, s a másik megfagyva tért vissza, de meg nem halt, bár egész életére nyomorék maradt.

Hasonló szomorú esetek, tudom, hogy ezreivel vannak s így az én szomorúságom – az én testvéreim (Dénes, József) szerencsétlensége miatt – nem egyedülálló egyáltalában.

Máskülönben a tegnapi jó esőnk volt, s így ma is csak borongós az idő, és por nincsen! Az eső után (mialatt a sátrunkban húzódtunk meg, mint valami egerék!) kiálltam a börtönünk egyik oldala (fele) mellé s ott véletlenül egy labdára tettem szert. Egy pár fiatalember játszhatott vele s véletlenül kívül került a labda a mi kerítésünkön, s így lemondtak róla, és eltávoztak. Nem sokkal ezután két férfi járt arra és ők bedobták. Én felvettem, s mivel a fiatalok többé nem voltak ott, elkezdtem játszani vele. Kukkot dobtam s egy perc alatt 90-100 ember gyűlt körül, kik nagyon csodálkoztak a magyar doktoron, ki olyan nagyon jól tud hajítani.

[62] Többen nekikezdtek, s elkezdtünk játszani: Jól kijátszodtuk magunkat (természetesen a tömeg borzasztóan bámult rajtam s helyeslésével követte dobásaimat, melyek tényleg összehasonlíthatatlanul fölülmúlták képzeletüket s a más dobásokat). Az eredmény ma az, hogy a balkarom meglehetősen fáj, mivel a labda könnyű volt s az erő túl sok. Másképpen rendben van a dolog, s én jól érzem magamat.

Egy szomorú dolog is történt tegnap. Svájcból egy levelet kaptam, s úgy örvendtem neki, mert azt véltem, a Te leveled, és mikor kinyitottam, akkor láttam meg, hogy tévedésből egy idegen levelet küldtek nekem (azt hiszem, lengyel nyelven volt írva), s én természetesen visszaküldtem a levelet. Ugyanis Montehalné nem volt otthon, s valamelyik gyermeke továbbította a levelet s fölcserélte őket és kért is egy pár sorban, hogyha a levelek fel vannak cserélve, küldjem vissza a nekem küldöttet. Tán a Te leveled is meg fog érkezni, de ez attól függ is, hogy vajon Svájcban visszaküldi-e az illető, kinek továbbították.

Igen, csak annyit, hogy a magyar nyelvet tanításból semmi sem lesz, mert egyet tanítani nem érdemes s az az egy is visszalépett!

Azt hiszem, hogy ma nem lesz nagy hőség. Mit csináltok, kicsikém? Mit csinálnak enyéim otthon Medeséren?

Szeretettel csókol: Eleked

[63] 1915. június 11., *Frimley Camp*

Kedves drága Milikém!

A tegnapi mégis megkaptam a csomagot s már túl is adtunk rajta, mert tudod – itt sokan vagyunk. A tegnapi meglehetősen jó napunk volt s bár sok mindent nem jegyezhetek fel, mégis egy dologról meg kell emlékezni, s ez első sorban az, hogy nem tanítok magyar nyelvet, mert utóvégre is nincs kinek, s másfelől pedig az, hogy Schweiber Móritznak ismét levelet írtam.

Ez a Mórítz egy kis, veres kecskeszakállú zsidó, ki az ortodox zsidókhoz tartozik, s így csakis kóser ételt eszik. Nem tudom, már említettem-e előbb, de anynyi bizonyos, hogy ő megérdemli a vele való rövid foglalkozást. Kb. 45 éves lehet, s meglehetősen törpe alkat. Van neki egy megviselt cólíja, s egy zsakettben jár, mely meglehetősen állapotban van, de úgy áll a rossz nadrágja s boldogtalan cipője felett, mint mikor a sárga fiatal pipére egy ostoba szabású köntöst feladnak. S Mórítz éppen annyit csipeg, mint egy pipe; sőt mondhatni vákog mint egy ruca. Van neki egy kicsike pipácskája, mely nagyszerűen illik angolosan lemetszett vörös bajuszához s különösen kellemes benyomást gyakorol jó állású, de meglehetősen hosszú orra alatt. És Mórítznak egyebe is van. Van neki egy pár rossz foga és (jó nincs) s azok mind füstösök (tán éppen a pipától), s mikor beszél, Mórítz végtelenül érdekes. Ha véletlenül a börtön egyik oldalában megvonja magát s elgondolkozik, akkor természetesen szomorú, keserű képet vág s különben azt bánja, hogy nem lehet szabad és nem lesheti egy haldokló vagy nagybeteg végórát.

[64] Künn ugyanis az Egyesült Zsinagóga (United Synagogue) ilyen minőségben alkalmazta őt, s ő még most is visszavágyik régi „tisztességes” és „felelősségteljes” állására. Mondom, ilyenkor elszomorodik, sőt elkecsereedik s nagyon savanyú képet mutat. Én azonban megszólítom (mint az este is tettem) s kérdésemre: hogy hogy van, azzal válaszol, hogy „we must be satisfied” (meg kell elégednünk sorsunkkal, megelégedetteknek kell lennünk). Azonban szavai megeregednek, s elkezd panaszkodni, és panaszkodik a végtelenségig. Elbeszéli előbbi tisztességes helyzetét és hivatalát s keserűséggel és vággyal telik el. Mindenkit okol a jelen bajaiért, de különösen az ő bebörtönzéséért. Szeretné itthagyni a börtönt, de ismét visszatér kedvelt kifejezéseire: We must be satisfied. Erre én természetesen vigasztalni kezdem, s biztosítom arról, hogy mind hasonlóan szenvedünk, s ő megvigasztalódik, sőt nevetni kezd. A felleg elvonult arcáról s egész jól érzi magát, és azért kezd hálálkodni, hogy itt van, és nem Londonban, hol mindenki gúnyolódott vele, s hol német (német zsidó) voltáért annyit kellett eltűrnie, elnyelnie, elszenvednie. Oh, mert nincsen szemtelenebb és kiállhatatlanabb annál a buta átlagembernél, aki rátámad egy idegenre s fel akarja falni, pedig az idegen tán sokkal több jót tett és tesz meg az idegen országnak is, mint ő saját maga. Itt, itt a börtönben biztonságban vagyunk, csak kóser koszt volna. De nincs! Nem baj, csak lesz valahogyan! Mórítz elvégre is visszanyeri teljesen jókedvét, s kacag, kacag rettenetesen!

[65] Mikor ő kacag, akkor nekem is kacagnom kell. Jobb pofát soha életemben nem láttam. Olyan jólesően kacag, mintha az egész világ birtokában volna s még hamiskásan is amellet. Szája szétfut orra alatt, s rozsdás fogai kilátszanak és

kicsi szemei hosszúra nyúlva érdekes formát kölcsönöznek arcának. Olyanforma mégis az egész benyomás, mintha egy kacagó denevért látna az ember. Nem rossz!

Igen, ő egy levelet íratott a főrabbinak, s most a zsinagóga titkárának, s szabadítást óhajt, meg pakkot vár. Természetesen kóser csomagot kértünk számára, mert kenyér és hagyma elvégre is igen sovány eledel. Most várunk egy jobb jövőt. Ő nagyon meg van elégedve levélírással (angolul), mert én írok anélkül, hogy ő diktálna. Mikor a levél végén vallásos és vallási testvériséget említettem a hitfelének, Móritznak a könnyei kiestek, de ő iparkodott elfojtani azokat, s ekkor meggyőződtem arról, hogy a kicsi alaknak utóvégre is mélyen érző és fájni meg remélni tudó szíve van.

Minden rendben van, jól vagyok. Sok jót kíván Neked és szeretettel csókol:
Eleked

[66] 1915. június 12., *Frimley Camp*

Édes drága Milikém!

Az éjjel, álmomban, családban voltam, s sok mindenféle dolog történt ott velem. Szegény anyám életben volt, s testvéreim is, és mind jól voltunk. Téged nem láttalak álmomban. Ma reggel például meglehetősen hosszú és jó álmomat több dolog zavarta meg, mint rendszeren meg szokott esni itt a sátorban. Korán öt (5) óra után a szomszédom (dr. Joachim) elkezd mozgolódni, s nagy nehezen négykézlábra kerül és feláll. Akkor cigarettára gyújt, s elkezd füstölni, de a cigarettája olyan jókor csodálatosan büdösnek bizonyul. Majd elkezd rendes köhögését, s az meg nem áll. Egy párszor a lábamra meg az oldalamba mászik borzasztóan nagy tapsiival, mikor furcsa, boldogtalan mozdulatokkal húzza vissza idomtalan végtagjait. Természetesen én hallgatok, s meg sem mozdulok, bár fáj nekem a rámtapodás: de tudom, hogy ő alig tehet minderről s nem szándékosan teszi. Végre felveszi az überciherjét, s szappant és törülközőt ragadván magához elmegy megmosdani. Én ismét boldogan elszenderedem, s tán még álmodom is, de egyszer arra ébredek fel, hogy ő ismét ott motoszkál és tapos mellettem, az oldalamban, s harmadik, s negyedik büdös cigarettáját jóízűen szívja. Ekkor elkezd öltözködni, s elkezd beszélgetni a más szomszédokkal és másokkal is, kik kikinéznek a takaró alól, s ismét visszahúzzák a fülüket és orrukat a hűvös levegő érzésére. Azonban ezen alakok is nemsokára elkezdik a felkelést. Legelőször is az én tisztességes szomszédom: a Doktor, lehúzza a takarót egyikről, másiktól s azok először összehúzódnak, majd meg morgolódva felkunkorodnak a szalmazsákon, s a felkeléshez szükséges mozdulatokat megkezdik. Ez talán három kü-

lönböző irányba és helyen jön működésbe a sátorba, s erre igazán megkezdődik a lárma.

[67] Mert a felkelés itt nem egyéb, mint borzasztó veszekedés és lárma, sőt egyéb is. Egymás takaróit elkezdik cibálni, s egyszer csak azon veszem észre magamat, hogy még rajtam kívül csak ketten heverésznek. Ezek nagyon méltatlankodnak, hogy őket zavarják, s mikor ők is arra vannak kényszerítve, hogy felkeljenek, ők is elkezdik a keltegetést s most természetesen rajtam a sor. Mármost én egyáltalában nem bánom, ha velem viccelnek, sőt szeretem is azt, de mikor azért nem engedik, hogy én pihenjek, mert ők sem pihenhetnek, természetesen méltatlankodom. A jellemtelenséget soha nem szerettem, s még az angolok és németek közt sem kedvelem azt. Ez már többé nem jókedvű reggeli tréfa, hanem a pusztai irigység, s ezt én természetesen súlyosan büntetem. Akik velem „tréfálnak” ilyen módon, nagyon megjárják, mert ott a cipőm, s amit kezem ügyébe kapok, s bizonyosan eltalálom akármelyiket. Szóval jót szólok arra, akiben az irigységet munkálkodni látom. Erre kínos pillanatok állnak be, s én is hozzákezek a felkeléshez, mert fájdalmas hangon jelentik, hogy a tea (reggeli) nemsokára kész, s a víz nagyon vékonyan folydogál a csapból, és sietni kell. Másképpen eltelik az idő, de a felkelés és lefekvés egy kissé kínos. És ez így megy minden reggel kivétel nélkül. Tűröm, borzasztó sokat kell tűrni.

Igen, a magyar barátom az este Gárdonyi Göre Gáborját adta elé (Utazás Amerikába!), s igen jól. Ő csak nemrég olvasta Londonban, s én borzasztóan sokat nevettem rajta, mert én rég, hogy olvastam otthon. Nagyon, nagyon jókat nevettem!

Tegnap kaptam egy levelet dr. Carpentertől, melyben írja, hogy [68] a kérvényt s a püspök úr bizonyítványát és útlevelemet elküldte Londonba, s így megindult az eljárás Magyarországra való visszatérésem érdekében. Ő azonban írja, hogy a dolog „egy kis” időt igényel, s én csak várjak és tűrjek. Szerinte én hozzászoktam a türelemhez (patience). A jövő héten lesz az évzáró, s ekkor búcsúzik ő is el a College-től, mert 70 (hetven) éves lévén, visszavonul az igazgatóságtól. Igaz, hogy azon alkalomból nagyon szeretné, hogyha én is ott lehetnék, s biztosít arról, hogy sokat fog rám gondolni. Úgy volt, hogy a tegnap Mr. Feldstein fel fog keresni, de nem jött el valami akadály miatt.

Tegnap itt volt a német pap ismét, s elég jól beszélt Pál apostolnak a filippibeliekhez küldött levele alapján, ahol az áll, hogy az Isten mindenkit megsegít szükségben. Én egészen jól érttem német prédikációját.

Némely mulattató játékokat is szemlélgetek, de ezekről később! Hogy vagytok mind? Csókold meg mieinket nevemben, s Tégedet szeretettel csókol: Eleked

[69] 1915. június 13., *Frimley Camp*

Kedves kicsi Milikém!

Ismét reggel van, s még pedig vasárnap reggel, amint a kalendárium mutatja. Igen, amint a kalendárium mutatja, mert a foglyoknak mindegy minden nap, egyik se jobb a másiknál. Mégis a tegnapi nap tán jobb volt, mint a többi? Isten tudja! A tegnap du. két lapot s egy levelet kaptam. Az egyik lap Svájc-ból jött, melyben arra kért Mrs. Montehal, hogy a tévedésből nekem küldött levelet küldjem Odesszába. Szegény levél jó messze jött a rendeltetési helyétől, a Fekete-tenger partjától. Tán fogoly ott a gazdája? Nem tudom, de most sejtem (állítom), hogy a levél tényleg lengyel volt. A másik lap az „American Embassy”-től jött s abban a doktorátusom természete felől kérdezősködni éspedig ilyen formán: „regarding your claim to the Degree of Doctor”. Talán bizony azt hiszi valaki, hogy a címet jogtalanul használom (nem is sorhasználok!) vagy pedig talán azt akarják megtudni, hogy nem vagyok-e orvosdoktor? Ezt nem tudom! Az első lapra nem felelek, mert a levelet már rég visszaküldtem, s a másodikra pedig feleltem a tegnap, s különösen utaltam őket az útlevelem megtekintésére, Oxfordban levő doktori értekezésemre, meg dr. Carpenter és Mr. Bowie-nek a megkérdezésére.

A harmadik levél dr. Carpentertől jött s tartalmazta a megszabadulásomért elküldendő folyamodási formát, Dr. Carpenter levelét és egy más levelet ugyancsak tőle, melyben jó magaviseletemért felelősséget vállal, s amint írja, Mr. Bowie-t is kérte ilyen levél megírására, de én az ő nevével megelégedve, a kérés formát kitöltöttem, s máris elküldöttem Londonba. Dr. Carpenter szerint tán ez a kezdete a végnek, s tán tényleg megszabadulok, s tán haza is mehetek?! Ebből láthatod, hogy a tegnapi nap tényleg jó volt számomra.

[70] Magyar ismerősömmel természetesen találkoztam, ki tovább mesélte Göre Gábor bíró úr és társai (Company lsd) históriáját, s be is fejezte azt. Én is elmondtam neki Ferenczy Kálmán Gyári Cirkuszát. (Guzsalyasban).

Gumit, papírt adtam neki, s most rendre rajzol az öreg (32 éves); másol, de meglehetősen jól tud másolni; amint mondja, a reálisokában szabadkézi rajzos volt. Igen jólelkű ember, s nagyon okos is. Van neki egy német ismerőse, aki a háború előtt jó élhetésű volt, most szegény, mint a templom egere. Azt segítette és segíti minden úton tehetsége szerint, de neki is ügyelnie kell egy pár koronájára. Annak a németnek csak egy nadrágja van, s az borzasztó állapotban áll (állott). Én elkértem, s most varrja egy szabó, s foltozgatja. Egy korona harminc (1K 30f) fillért kell fizetnem érte, de megteszem, mert szegény meztelenül nem mehet, s így a gazdagabb alakok természetesen nem segítik őt. Meg hát szégyellné is kérni őket. A régi történet ez. Akinek sok pénze van, annak szíve nincs ilyenekre,

s akinek szíve van (meg hát pap is volnék, nem csak jó ember!) az a kis pénzével a másokat segíteni tartozik, lelki sugalmi szerint. Csak az vigasztal, hogy nem én vagyok az egyedüli, nem az első és nem az utolsó, aki másokon segít. Rajtam is segítenek mások, de én nemcsak mintegy viszonzásul segíték másokon, hanem azért, mert a jó cselekedet önmagában bírja értékét.

Most, mikor negyed kilenc (nálatok negyed tíz), ti is már felkeltetek, s a reggeli teendőket végzitek el. Hogy vagytok?

Szeretettel csókol: Eleked

[1]²³ 1915. június 14., Fr. C.

A tegnap a más füzetemben a 70-ik oldallal lezártam leveleimet s most ebben fogom azon levélsorozatot folytatni, s így ez amannak a természetes folytatásaként tekintendő (dr. Kiss Elek)

Kedves kicsi Milikém!

Jó reggelt! Hogy aludtál az éjjel? A mi sátrunk borzasztóan szeles és következőleg poros volt. Tudod, reggel majdnem papírnyi vastagságú por fedte mindenikünket és mindenünket, mivel a sátor alja nyitva lévén, a szél befújta a port. A fehér, puha gallérom (mit tegnap viseltem) egészen fekete volt ma reggel, s ugyancsak az ingem is. Ilyen a mi életünk.

Tegnap bizonyos tapasztalatokat szereztem, s hadd írjam le azokat Neked. Először is: Te még emlékezhetsz a szegény ember nadrádjára, melyet a szabónak átadtam megtatarozás végett. A szabó nekiállott s mindannak ellenére, hogy ismerte gondolkozásomat egy kicsit, s tudta a nadrág históriáját is, vetett rá egy foltot (de nem akkorát, amekkorában megegyeztünk volt) s sem a zsebeket nem javította meg, sem a nadrág szarait nem varrogatta meg. Azzal a kifogással adta vissza, hogy a nadrág igen piszkos, igen poros, s ő nem szokott hozzá az ilyen munkához. Én természetesen kifizettem a pénzt szó nélkül neki, s ő eltávozott; de mikor a sakkjátékot befejeztem a német századossal (nyugalmazott Herr von Klitzing), nekiálltam, vettem egy kefét, s a sátor előtt elkezdtem takarítani a nadrágot. A szabó ezt meglátta s odajött, és azt mondta, hogy hagyjam abba a munkát, s adjam vissza a nadrágot. [2] Én természetesen azt válaszoltam, hogy „maggával végeztem, s most a saját dolgom végzem.” Egyszermind azt is megjegyeztem, hogy többé az ilyen szocialista munkásokban meg nem bízom. Az elevenére tapintottam szerencsésen, s erre ő a 60 kr.-rt visszadobta, de én elvittem a sátrunk vezetőjéhez s kértem őt, hogy hivatalosan adja át neki. A nadrágot kitakarítva visszaadtam a szegény embernek, kinek semmije sincs (keféje se!), s ki ugyan ör-

²³ Új csomó, új lapszámozással.

vendett, hogy nadrágja megint meglehetősen állapotban volt. Ezt különösen azért tartom fontosnak, mert a szabóval sokat társalogtam, s mindig a legjobb színben tüntette fel magát, ki társain szokott segíteni stb. Mikor azonban a való segítség-re került a sor – íme: így lejáratta magát becsület dolgában! Éppen olyan semmi-házi alak, mint sok a papjaink közül, kik szép szavakkal prédikálnak, s saját ma-guk a leghitványabb emberek! Akasztanivalók? Nem; megjavítani valók! Nevelési szempont a fő előttem, s a szabóval szemben is ezt alkalmaztam, és nem egészen hatástalanul, amint egy más ismerősömtől hallottam máris.

Egy másik dolog is történt velem, s ez egy atheistával kapcsolatban. Jó kiné-zetű, koros (50) ember volt, s nagy szavakkal dobálózott, s azt találta mondani (mások hallatára), hogy én buta vagyok, s még a babonák világában élek. És hoz-zátette, hogy ő mindent tanulmányozott, s 30 (harminc) évi tanulmányai után atheista. Erre én elkezdtem faggatni efelől is, afelől is, s hamarosan kitűnt, hogy valóban semmit se tud és nem tanulmányozott. [3] Ekkor azzal kezdett mente-getőzni, hogy neki dolgozni kellett életében, s így mindent nem tudhat, de meg-jegyezte, hogy az asztronómiához kitűnően ért. Elkezdtem faggatni az asztronó-miában is, s hát még nem is konyitott hozzá. Erre végeztem vele a következő rövid módon; Kedves uram, ön azt mondta, hogy mindent tanulmányozott s most látom, hogy bizony maga semmit se tud, s így nem is tanulmányozhatott. Ezzel otthagytam a többi emberek közt. Amint később hallottam, máris feladta gondolatait s bánja, hogy fennhangon beszélt. A többiek, kik hallgatták a tárgya-lásunkat, azóta borzasztó respektussal tekintenek rám. Harmadik dolog, amit főlemlítek az, hogy itt van egy énekkar. Ügyes ember a vezetőjük, s sokat próbál-nak és máris sokra mentek. Tegnap du. sok angol tátongott az úton, s a német énekkar énekkel gyönyörködtette őket, és utoljára a német nemzeti éneket fújták el. Az angolok nagyot néztek, s bámultak rajtunk, mint a buta tömeg az állatkert-ben.

Az este egy civil prédikátort hallgattam meg, ki nagy hévvel és jó meggyő-ződéssel bibliai alapon bűnbánatra hívott mindenkit, s különösen a halálgondo-lattal ijesztgetett. Állítólag minden este ugyanarról beszél. Kevés a hallgatója.

Mit csináltak? A magyar barátom (zsidó) bő gatyát viselt tegnap, s minden-ki bámult rajta.

Szeretettel csókol: Eleked

[4] 1915. június 15., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

A tegnapi napról jót is, rosszat is mondhatni. Feldstein barátom, ki nagyon, de nagyon ragaszkodik hozzám, s kinek barátságát igen sokra becsülöm, ismét írt

tegnap, s tudakozódott felőlem, állapotom felől. Ő szeretett volna idejönni, s valahol itt a környéken lakni, hogy velem gyakrabban beszélhessen, de a gyakori találkozást nem engedi a parancsnok, amint már említettem. Egy hónapban egyszer fogadhatunk legfennebb két ismerőst egyszerre, s ennyi az egész.

Tegnap írtam dr. Carpenternek azon alkalomból, hogy a héten (csütörtökön, ma kedd) mond búcsút az iskolának és az igazgatóságnak is, mely minőségben dr. Jacks²⁴ fogja őt követni. Megírtam Neki, hogy szeretnék ott lenni a napon, de itt is, a börtönben is Rá fogok gondolni, s kívánom, hogy legyen testi s lelki egészsége állandó, hogy így – mint egyetemi előadó Oxfordban, s mint vendég Amerikában – feladatát a legfényesebben oldhassa meg annak ellenére is, hogy immár a 70-et meghaladja.

Tegnap kaptam levelet Philipson barátomtól is, ki hazulról (Newcastle upon Tyne) ír, s ki nővére férjhez menetelét, s apja gutaütését jelenti: jó és rossz hír vegyes itt. Mária (Mary) férjhez ment meglehetősen idős állapotban (kb. 33 éves, teljesen szürke hajjal) egy idős férfihoz, s csak éppen ugyan azon időben az öreg Philipson megütötte a guta, ki most ennek következtében nagyon gyengén van. Szegény Philipson barátom nagyon [5] szomorúan ír, s úgy is van, nagy szerencsétlenség ez rájuk nézve. Az öreg Philipson egy nagyon jó, becsületes, józan életű (egy alkalommal az alkoholelleses liga elnöke is volt, s mint ilyen, Ausztráliába is ki volt küldve), törekvő ember volt, s meglehetősen sikereket ért el. Ő is hozzám benső vonzalommal viseltetett. Tegnap egyéb is történt. A német tengerészeket, kiket eddig nem hadifogolyként őriztek itt, tegnap áthelyezték a mellettünk levő katonai börtönbe. (Ezek a tenger alatti hajó legényei.) Éppen tea ideje volt, s sátrinkban táplálkozással voltunk elfoglalva. Mikor megérkeztek (23, ha jól tudom) a szuronyos angol katonák közt, a mi civil börtönünkben énekeltek német dalokat, s nagy ujjongással fogadták őket. Én is felrúgtam a teámat, s kiszaladtam, hogy lássam őket. Tea után kiharancsolták az egészet valamiért. Sorba álltunk, s jöttek a különféle hírek a kirendelés felől. Állítólag valaki közülünk megdobott egy angol őr-katonát egy kővel, s az volt az oka a hűhónak. Természetesen borzasztó hírek keringettek a levegőben. Erős büntetésről, bosszúról szóltak azok, de én magam nem sokat törődtem velük. Némelyek arról beszéltek, hogy megtizedelnek, de én ebben sem hittem. Eltelt a nehéz idő, s visszamentünk sátrinkba. Hogy mi az eredmény, s hogy mennyi igaz a meséből, senki sem tudja, de annyi bizonyos, hogy máskor, mikor új foglyok fognak [6] jönni, sem énekelni, sem tapsolni, sem ujjongani nem szabad. Erre én csak azt jegyzem meg, hogy

²⁴ Jacks, Lawrence Pearsall (1860–1970) angol unitárius lelkész, tanár, 1915–1931 között az oxfordi HMC principális.

remélhetőleg nem sok új fogoly fog jönni; meg azt is, hogy én nem is teszem ezeket, én csendes szemlélődő vagyok. Természetesen itt egyért 2000 szenved minden kicsinségért, ha valami történik, de ez nem is lehet másképpen.

Elég ennyi a tegnapról! Ma az idő jó, s bár a szél jól lengedez, mégis tűrhető állapotok vannak. A látóhatárunkon komor felhők úszkálnak, s olyan alakúak mintha egy nagy óriás szivarfüstjei volnának. Még korán van az idő (nyolc múlt 20 perccel), s még frissek az emberek is, de egy pár óra múlva meg fognak lágyulni. Schweiber Móritznak ismét levelet kellett írnom, s ez alkalommal ismét egy rabbihoz küldtük a levelet. A zsidó mind szomorabb és szomorabb, s sajnálom szegényt, mert maholnap csak a hegyes orra marad meg. Cipői borzasztó állapotban vannak, s cipőt is kértünk a rabbitól, meg kóser ételt is, mert Móritz soványodni kezdett, s az borzasztó volna, ha zsakettje megbővülne a kicsi hátán.

Ma láttam a fényképünket. Azt, melyen ketten vagyunk, s ahol a fejünk olyan közel van egymáshoz. Itt nincs annyi hely, ahol elvonulva rábámulhatnék hosszabban.

Szeretettel csókol: Eleked

[7] 1915. június 16., Fr. C.

Kedves kicsi Milikém!

Tudod, lelkem, olyan hideg van, hogy a fogaim is majdnem kocognak, s az éjjel is olyan hideg volt, de azért e padon üldögélek, s írok Neked egy pár sort. Tegnap egyéb megjegyzésre méltó dolog nem történt, csak az, hogy kaptam egy levelet, melyben Mr. Bowie afelől vállal kezességet, hogyha kieresztenek, jól viselem magamat, s arról tanúskodnak, hogy unitárius pap vagyok tényleg. Ezt ma elküldöm az államtitkárnak, hogy ott csatolják a kérésemhez.

Másik dolog az volt, hogy du. ismét kirukkoltattak, de ezen alkalommal az osztrákot és magyar születésűeket írták össze, előlünk ismeretlen célból. A hír azt mondja, hogy vagy szabadlábra helyeznek (amit én nem hiszek), vagy egy más börtönbe helyeznek át (ami megeshetik, de nem valószínű). Különben semmiféle különösebb oka nincs a dolognak.

A tegnapi elég jó idő volt, s a háborús hírek is kitűnőek voltak minket illetőleg, de minden nagyobb nevezetességű esemény nélkül átestünk a napon. A naplemente ismét szép volt, de mégsem olyan bájos, mivel felhők nem voltak körülötte. Meg is jött a hideg, s még most is uralkodik fölöttünk, de – bár be van most borulva – mégis remélünk egy kis jó időt ma is. Magyar barátommal (Weinblum) tegnap is sokat tárgyalgattam, s másokkal is.

Ma reggel reggeli alatt sátrunkban a német pap s a dr. filozófiai diszkurziót folytattak, s én jóízűen fogyasztottam el így reggelimet. (Különben ők is.)

[8] Nekifanyarodtam egy regényfélének, s azt olvasgatom (The Sky Pilot – Ralph Connor). Megjár, ha egyéb nincs itt hamarjában. Különben a tudományos művek után igen jól esik ilyen kisebb dolgok olvasása. Te kicsikém, olyan sokat gondolok Rátok, s különösen Rád, s annyit aggódom Érettetek, pedig Ti tán jobban vagytok otthon, mint én itt. Tudod, lelkem, a foglyoknak nem lehet jó dolga soha! Különösen nem nekem, aki jobban szeretem a szabadságot, mint akármit e világon. No, meg ne ijedj, Téged is nagyon, de nagyon szeretlek!!

Sokszor gondolkodom apám s testvéreim hogyléte felől is, s bár bajosan élhetnek, mégis – úgy gondolom – sorsukkal megbékélnek, s legalább arra gondolnak, hogy velem valamikor találkozni fognak, s életüket akkor velem együtt újból kezdhetik. Oh, Istenem, segíts meg! Meg aztán ismerőseimet is sorra veszem, s azokról is sokat gondolkozom. Természetesen Táti és Manyi gyakran gondolataim tárgya, s Gyula bácsi is. Most befejezem e sorokat, mert hideg is van. Meg jelenleg nincsen is egyéb följegyezni valóm.

Szeretettel csókol: Eleked

[9] 1915. június 17., Fr. C.

Édes kicsi Milikém!

Most reggel itt írom levelem a sátorban. $\frac{3}{4}$ 8 óra s én elvégeztem reggelimet, s most egy pár takarón kucorogva írok Neked. Ezalatt a többiek még mindig folytatják a reggelit, s németül beszélgetnek. A tegnap kaptam meg leveledet, melyet 3 (három) héttel ezelőtt írtál volt (május 25.), s mely Svájcban természetesen késett, mivel tévedésből egy Odesszába szóló (Fekete-tenger partja) levelet küldtek nekem helyette. Ezen leveledben – kicsikém – arról ábrándozol, hogy leveled vagy Oxfordban kap engemet, vagy (egy más lehetőség) én már utamon is vagyok hazafelé! Egyik sem, Édes Kicsikém! Én be vagyok börtönözve már az ötödik hete, s Nektek erről nem írtam, mert nem akartalak aggasztani. Most azonban (ma) írni fogok, hogy ok nélkül ne aggódjatok, s ne eposszétek magatokat, hogy sem levél, sem magam nem érkezünk meg. Természetesen abban bízom, hogy nemsokára mégis megindulhatok arra az útra, amely hazafelé vezet, s melytől Ti is, én is olyan nagyon félünk.

Igen, az éjjel Veled álmodoztam, s még a Tieiddel is. Meglehető sok ideig társalogtam Veled, s oly boldog voltam, hogy láthattalak. Te olyan nagyon jó voltál, s nem tűntél el, mint rendesen. De elég ebből.

A rendes levélírásum meg van zavarva, mert egy ember [10] csak most jelentette, hogy elveszítette 12 frt-ját (de most már meg is találta). Így menjünk tovább!

Kicsikém, a mai nap nagyon fontos rám nézve, mert dr. Carpenter ma válik meg igazgatói állásától s barátaim közül ketten (J. W. Jones²⁵ és R. Philipson) ma mondanak végbúcsút a papnövendékeskedésnek és ma zárják be az iskolai évet is College-unksban, Oxfordban. Dr. Carpenter a háborúra való tekintettel – minden ünnepeltetéstől visszavonta magát, s így a dolgok egyszerűen és szomorúan is fognak menni. Tudom, írta, hogy lelkéből sajnálja, hogy én is ott nem lehetek. A kettőnk közt való barátság olyan tiszta és mély, mint az igazi apa és fiú közti barátság, s azt nagyon sokra is becsülöm lelkemben. Barátaim (a többiek is) ma bezárják éveiket, s holnap és később mind el fognak széledni ki-ki honába fut; ki-ki fegyvert ragad a kényszer hatása alatt. Elképzelem szegényeket, borzasztó vigasztalan sokaknak a helyzete! Ma rólam is megemlékeznek, s bizonyosan sajnálatukat fogják kifejezni afölött, hogy engem bezárattott a kormány. Kívánok Nekik sok jót és szép napot – de érzem, tudom, hogy lelkünk feneke tele van keserűséggel, s a háború gondolata kétségbeejtő gondolatokkal tölti el őket; tán engemet is szomorúságra készítet.

Tegnap kaptam egy levelet Londonból, Mrs. Willestől, ki írja, hogy a „Christian Life”-ből látta, hogy engem bezárának, s szomorún ír efelől, de szegény jó öregasszony nagyon örvend kis unokájának, ki anyjával együtt egészséges, s májusban született. Tegnap sokat tárgyaltam egy „famunkással”, ki nagyon okos. A társadalmi kérdéseket, a háborút, a történetet illetőleg, s általában a szociális eszmék felől igen helyesen gondolkodott, de a történetet teljesen eldobta azon alapon, hogy minden változik és fejlődik mindég. Efelől nincsenek neki helyes fogalmi, s nem érti a fontosságát, de máskülönben sok mindenben igen járatos.

Most Isten velünk.

Szeretettel csókol: Eleked

[15] 1915. június 19., Fr. C.

Drága kicsi Milikém!

Ma már az a nap is elkövetkezett, melyen nekem haza kellett volna indulnom békés időben, s ahelyett itt kuporgok a sátorban, s miután megreggeliztem (a többiek még most is folytatják e „kellemes” foglalkozást, vízzel zsírozván a sovány és kevés margarint), Neked próbálok beszámolni egyet-másról. A tegnap ismét elrohant, s én a College felől egyáltalában nem is hallottam semmit. Természetesen várakozásom még kielégíthetik ma vagy később, s még írhatnak is afelől. A tegnap olvastam a lapban, hogy hivatalos jelentés szerint a folyamodók nagyobb

²⁵ Jones, Joseph Wilfrid (?) 1912–1915 között volt a Manchester College hallgatója. Lelkészi szolgálatáról nincs adatunk.

részének kérése nem talált meghallgatásra, s így ha az enyém is köztük volt, én elestem attól, hogy a háború vége előtt itt Angliába szabad lábra helyezzenek. Így csak egy reményem van még meg, s ez az, hogy hazabocsátanak (kb. innen egyesesen küldenének haza), s így nem tudnám értékes dolgaimat Oxfordban rendezni s becsomagolni. Ott vannak ugyanis barátaim levelei, s a Tieid is, ott vannak könyveim, képeim, baráti emlékeim s sok-sok tanulmányi jegyzetem, prédikációm stb. stb. És mindenek felett ott van doktori értekezésem egyetlen birtokomban levő példánya. Dr. Carpenternél van újonnan írt pedagógiai művem, az ő kis könyvének fordítása, egy színdarabfélélem, verseim, apróbb elbeszéléseimmel együtt. Szóval sok mindenem van ott, s ott van valamennyi pénzem is. A College is tartozik nekem, mert 5 hétig nem kosztoltam ott, s így legalábbis két (2) fontot (48K.) vissza kell, [16] hogy adjon. Philipsonnál van 120 K-m (5 font), s Londonban is tartoznak még 400 K-val (16 font 17 sh.), s meglehet, hogy az évváró alkalmával is kaptam valamennyit év végi dolgozataimért s vizsgáimért. Itt van velem kb. 150 K-m, s így ha összegyűjthetném a pénzem, kb. kitenne 780-800 K-t. Ebből, ha hazamennék is, csakis 240 K-t vihetnék (10 font) magammal a mostani törvény szerint. Így a többit itt kellene szintén hagynom. Meg Oxfordban van „zsakettem” is. Közben sok minden történt. Most du. hat (6) óra van már. Ma sem jött levelem, s így semmit sem tudok az Oxfordban történetekről az évváróval kapcsolatban. Most gyönyörű idő van, s már a teával is leszámoltunk, ez vacsora is. Azelőtt jól megmosakodtam (egészen!), mert ma sátrunk körül sáncot ástunk, s sátraink előtt az utat „megprizmáztuk” agyaggal. Az agyagot messziről kellett hordanunk targoncával, s én az agyagvájással voltam elfoglalva. Beástunk csákánnyal s ásóval kb. 12 láb mélységre (több mint 3 méter), s kb. másfél öl szélességben. Hatalmasan megdolgoztam, s megdolgoztattam azon németeket, kik közelemben voltak. Többen nem voltak szokva a dologgal (egyetemi hallgatók, kik különben gazdag fickók is), de mikor látták, hogy a magyar kitesz magáért, ők is nekikeseredtek a nehéz földmunkának. Doktorunk is úgy taszította a targoncát, mint a szél, s minden ment rendben. [17] Minden nap szívesen dolgoznom hasonlólag, mert úgy könnyen telnek az idő. Ma ismét tudakozódtak korom felől, s ha efelől tudakozódnak a szerencsétlenek, még nem engednek haza, pap létemre sem. Azonban reméljük a legjobbat. Kicsikém, úgy szeretnék meglátni! Most e gyönyörű időben olyan jó volna együtt lennünk! De, hagyjuk az ábrándozást, hiszen amíg én Veled szeretnék találkozni, addig oly sok fiúnak a halállal kell megbirkóznia s találkoznia!

Ma ismét kaptunk valamiféle segédparancsnokot, s annak is van egy felesége s egy fiacskája, meg egy leánykája. Most a négy gyermek együtt játszadozik, s olyan szépen, lelkesedéssel, odaadással játszanak, míg a két anya üldögél két

könnyű székben s kb. pletykál szak és szerűen, vagy például hősi dolgokról beszél, avagy tán annak örül, hogy mi itt foglyokként úgy dolgozunk, ahogy lehet. Tudja Isten! Mindenesetre egy kissé jobb nekik, hogy nem kell egyedül lenniök. Éppen most mind mentek teniszezni, s bizonyosan lesz abból egy istenes játék?! Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita! Most pedig azon reményben zárom soraimat, hogy szép naplementében lesz részem, s helyetted is bámulni fogok, mert Te mindig a szobát búvod – tudom.

Szeretettel csókol: Eleked

[18] 1915. június 20., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Ma vasárnap reggel van, s most nyolc (8) óra elmúlt 10 (tíz) perccel. Gyönyörű idő van, s ma kb. nagy meleg is fog lenni. Valahogyan van, mintha érezné mindenki, hogy ma vasárnap van, ünnepélyesen néz ki még a börtön is, a börtönben levő élet is ma. Éppen most játszik egy meglehetősen jó zenekar, s igen sok a hallgatója. Rezes banda néven ismeretesek az ilyen zenekarok nálunk, de ez természetesen sokkal jobban játszik, mint a mi falusi bandáink, mivel olyanokból alakult, akik hivatásosan művelik a zenét. Nagyon szépen játszanak pl. most is. Az este naplemente után sokáig hallgattam, amint játszottak, s elfeledtem azon idő alatt minden bajomat és keserűségemet. Bámulatosan jó hatással volt rám, s volt mindenkire, aki hallgatta. Olyan gyönyörű dolog az, mikor egy szép naplemente után szép halkán megzendül a zene, s messze száll a hang és mintegy visszatér ismét. Bizonyos mély ünnepélyesség jelenik meg köztünk, s olyan titokzatosnak tűnik fel minden még itt a távolban is, hol pedig a vidék teljesen idegen, s mindenütt ellenség vesz körül, kik szeretnének minél többet eltemetni közülünk, s kik azon vannak, hogy legkedvesebb kincsünket: a hazát elpusztítsák. Azonban mindez feledésbe megy egy pillanatig, s mi a zene hatása alatt úgy véljük, hogy az örökkévalóságot éljük meg már itt.

[19] Hogy a titokzatos éjjelnek, s a zenének fönséges régiójából visszatérjek a való világba: az este egy embernek, ki szintén játszik, s ki Oxfordban is egy zenekarhoz (banda) tartozott és a háború kitörése után csak nyomorgott feleségével és négy (4) gyermekével, adtam egy (1) frt és 50 (ötven) krajcárt, hogy vegyen valamit teája és sovány margarinja mellé néha-néha.

Bámulatos ember. Ő maga a legjobb ízű komikus, s állandóan viccel, de titokban a szíve, a lelke fáj családjáért, mely nagyon sokat nélkülöz Oxfordban. Ő azonban egy bajor származású német, s „nyakas”, ami azt akarja jelenteni, hogy túrni sokat tud, és be senkinek se vallja, hogy nélkülöz, és bensőleg nagyon sokat

szenved, addig, míg vicceivel, zenéjével másokban fenntartani törekszik a lelket, a vidámságot.

Azonban ismer ő engemet jól, s elfogadta a pénzt tőlem, s láttam, hogy különösen a jóakarát s a vele való törődés különösen jól esett neki. Itt és ott, kicsikém törekszem azokon segíteni, akiken tudok – mert, miért ne tennék jót, amikor annak ideje van?!

Még nem kaptam levelet Oxfordból az évvárót illetőleg, de türelmesen várok. Legyetek jók mind.

Szeretettel csókol: Eleked

[20] 1915. június 20., Fr. C.

Édes Kicsikém!

Hamarjában (egy támasz mellé támaszkodva, fél lábon) egy pár sort írok még a templomozásról. Mr. Hauer tartott egy szép beszédet, s az ének- és zenekarok közreműködtek. Nagyon jó hatással volt rám az Istentisztelet s amellett, hogy magam is nagyon élveztem, megfigyeltem a közönséget, a hallgatóságot is. Általában jól hatott rájuk a szépen átgondolt és jól előadott beszéd. Jézus volt a központja a beszédnek és különösen az ő személyisége.

Gyönyörű ének és zene működött közre s különösen az ének meghatóan szép volt, mert lehetett hallani a mély bánatból és reménységből, meg erős elhatározásból fakadó emberi hangot. Megható, megható! S különösen, ha az erős férfiarcon meg-megcsillámlik egy-egy könny, az is megható. Erős a nemzeti érzés, s erős az általános jó érzés is az igazságért. Semmi egyebet, csak jót erről!

Pénzt gyűjtöttek a beszéd után az énekkar és zenekar számára. Most adtam Móritznak 1 fr. 50 kr.-t. Ő holnap megy egy más börtönbe. S én megyek egy emberrel megvitatni a beszéd tárgyát.

Szeretettel csókol: Eleked

[21] 1915. június 21., Fr. C.

Kedves kicsi Milikém!

Tudod, éppen most mentek el a zsidók egy más börtönbe, ahol kóser ételt kaphatnak, s az én ismerősöm is (Weinblum József)²⁶ elmene, bár ő megeszi a mi ételünket is. Nagyon sajnált engemet itt hagyni, s nekem is rosszul esik nagyon, hogy itt hagyott, mert jókedvű, jóízű fiatalember volt, ki sokat próbált életében,

²⁶ Lehet, hogy azonos azzal a Weinblum Józseffel, aki 1874-ben született Füzesgyarmaton, majd az első világháború után valamikor kivándorolt az AEÁ-ba, Bronxban halt meg, nem volt családja.

s ki Füzesgyarmaton virágzó kereskedéssel is rendelkezett valamikor. Tanulékony, okos ember volt, s sok tréfás elbeszélésben volt részem a vele való társalgásaim közepette. (Pl. mikor a Tiszába esett; Fiumében; újságáros; tengeri útja; boltja s berendezkedése nagy hangzására és jó alapon; könyvvitele stb. stb.) Vele ment Móritz is, s vele Spiegel is, kinek a nadrágját megföldattam volt, s kinek eltávozáskor 1 fr. 20 kr. adtam, mivel szegénynek egy árva krajcárja sincsen. Barátai gyűjtöttek számára egy pár koronát.

Tegnap sokat tárgyaltam magyar ismerősömmel, s jó napom is volt, bár egy árva sort se kaptam még Oxfordból. Várok ma is s meglátom, holnap el fognak-e jönni barátaim. Éppen csak most távoznak el a zsidók két „motor-szekéren”.

Egyébként tegnap jól telt az idő. Du. egy football-játék is volt, melyre a katonák csapatja meg volt híva (kiket a parancsnok nem engedett át ide, s kik egy szép műsort festettek ez alkalomra érdekes felhívással).

[22] Helyettük valami csapatot gyűjtöttek itt össze hamarjában, melyet kezdetben a szépen kicsípelt hivatalos csapat kikacagott, de mely megverte őket 5:0 arányban. Ének és zene is volt, s a parancsnok és családja is nagyon tapsolt az ének és zene hatása alatt. Érdekes alakú báránnyelűk lepték el az eget, s gyönyörű volt a naplemente is.

Magyar ismerősömmel beszélgetve, odajött a világvégébe hívó barátom, s Weinblum nagyon „megviccelte” őt mindenféleképpen.

Tegnap sokan öltöztek fel lánynak, s ki is púdereztek magukat s gavallérjaik pincérfrakkban és lehető komikus öltözetben nagyon jól festettek. Érdekes volt az embereknek a levegőbe való dobása is.

Most reggel megkezdtük az új hetet is, s ismét közelebb léptünk a perchez, mikor hazám felé elindulhatok. Isten tudja mikor lesz.

Legyetek jól, dolgozzatok a haza megmentésén, s ne feledjétek, hogy „szerezzétek az ellenséget is” s neveljétek őt a jó erkölcsökre való tanításban, mert szegények nagyon nevelhetetlenek lehetnek.

Szeretettel csókol: Eleked

[23] 1915. június 22., Fr. C.

Drága kicsi Milikém!

Amíg a többiek reggeliznek, addig hozzálátok a levélíráshoz. Rövid leszek! Tegnap kaptam egy levelet dr. Carpentertől, melyben gyönyörűen ír, s megemlékezik arról is, hogy mikor Kolozsváron járt, nagyon jól esett Neki, hogy a barátok olyan jól emlékeztek mindenre Angliában történt dolgainkat illetően.

Arról is biztosított, hogy legjobb barátaim egyikének számíthatom őt, s mindent megtesz érdekeimben is. Szívesen fog felkeresni, ha még – mint írja –

„unhappily” még a jövő héten nem volnék szabad. Ő még hiszen megszabadulhatóságomban, amiről én lemondtam régen. Szerinte Nála van 72 (hetvenkét) koronám, melyet filozófiai dolgozatomért (mint első díjat) kaptam. Dolgozatom a bírálókat szerint az utóbbi évek alatt leadott dolgozatok között a legkiválóbb, s ez is egy kissé megnyugtató.

Tegnap írtam Mr. Bowie-nak s kértem, hogy hazamehetésemben lehetősége szerint segítsen. Ő is sokat megtesz érettem, ha egyáltalán valamit tehet, s pénzemet is – kérhetem őt – tartsa saját birtokába.

Ennyit a tegnapról, a múlttól s most csak annyit, hogy ma várom Philipsont és Feldsteint, hogy eljőnnének. Jól vagytok!

Szeretettel csókol: Eleked

[24] *Kedves drága kicsi Milikém!*

A tegnap rövid voltam, s ma sem leszek hosszabb, mert az alkalmatosság s a hangulatomban nem jó arra, hogy huzamosabban írjak csak éppen most. Tegnap Fledsteintől kaptam egy csomagot (almát), s így képzelheted, hogy Ő nem jött el, s Philipson sem, mert amint írja egy hosszú és beszámoló levélben, nem kapták meg az engedélyt, s így péntekre vár, hogy addig a parancsnok elküldené az engedélyt. Dr. Carpenter is szeretne a jövő héten jönni, s így jó volna, ha valahogy ők együtt jöhetnének.

Philipson szerint rövid idő alatt fogok kapni egy csomagot testvérétől, Laguttól és így azt is várom. Philipson hosszabban szól az érzéséről, mely alkalmából Dr. Carpentert ünnepelték melegen. Ugyancsak tőle tudom, hogy Dunbar barátunk be fog rukkolni katonának hosszas küszködése után. Szegény ember! Most lesz alkalma a sokat várt katonaegyenruha viselésében. A többi hallgatók mind hazamentek anélkül, hogy nekem egy üdvözlést küldtek volna, de a neveletlen embereken nehéz segíteni. Demant²⁷ szegény szintén otthon van s Jones írni fog vizsgája után; most egy nehéz vizsgával van elfoglalva – a teológiai vizsgák után – Londonban.

Tegnap itten valamiféle „vezetők” maguk közé „csíptek”, s én – mint a bolond – magamra vállaltam, hogy megindítandó vicclapjukhoz a bejelentő vezércikket megírom. Remélhetőleg ezzel meg is szabadulok tőlük. Igen, a tegnap történt ismét valami a gazdagok és szegények között. [25] Megint megpróbálták elkülöníteni magukat s a „nép” kitépte a karókat, s egy nagy alakot (állítólag; én nem láttam, nem voltam ott) fejével a földhöz vert. A többi „perdusok” [elvesztettek] úgy álltak ott, mint akik várják a végítéletet. A mi sátrunkban is volt szó er-

²⁷ Demant, Vigo Auguste (1893–1983) Newburyben volt lelkész 1917–18-ban.

ről, s én is (utoljára) kifejeztem nemtetszésemet a hülye, üresfejű urak butasága felett. A német pap is mellettem volt, s a többi fiatal hallgatók – természetesen prüszköltek. Így van ez, fiacskám! Veszekedés nélkül nem lehet itt se megélni; de a jobb ügy érdekében veszekednünk is kell, s a butaságot uralkodni nem tűrhetjük. Erről azonban nem többet!

Elég jó idő van, de a szél ismét megindult. A tegnap egyszerűen borzasztó volt a szél s a por. Majdnem megfullasztott, s mind olyan feketék voltunk, mint a kormos cigányok. Akárcsak a Szahara sivatag! Én sohase láttam a Szaharát!

Mit csináltak? Hogy vagytok? Úgy szeretnék látni Titeket!

Szeretettel csókol: Eleked

[26] 1915. június 24., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Csak egy pár szót, mert nem érek rá a hosszas írásra. A tegnap is elmúlt, s nem mondhatni, hogy jó nap volt az én számomra. De nem tudhatjuk, mi jó ebben az értelemben a mi számunkra. Weress Jenő írt, ki még mindig Hankinsonnál van, s ki szerencsére nem volt bebörtönözve. Egyébként mennek a dolgok, s nap nap után nagyobb bennem az elégedetlenség. Borzasztó népek vannak itt is; egyszerűen borzasztók. Sokat, sokat tűrtem és nyeltem el magam is, de még sokat kell elnyelnem az ún. nevelt és művelt férfiaktól. Sokszor szeretném őket megcsapatni. Borzasztó önző disznók! Alig akad köztük egy jó gondolkodású s nemesebb lelkű egyén. Személyiségről nem is beszélek, mert semmi nincs olyan távol ezektől, mint a személyiség. Disznók ezek s nem személyiségek!

Mégis jó, mert ezeket is megismertem! Már azonban annyi tapasztalatot szereztem a börtönben is, hogy megeléghetnék még „az istenek” is.

Azért ne búsulj; mert vagy tűrök, vagy felképelek vagy egyet.

Szeretettel csókol: Eleked

[27] 1915. június 25., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

Ma reggel nem írtam Neked, s így most vetek papírra egy pár sort. Ma úgy, ahogy eltelt, s barátom, Philipson is meglátogatott. Kb. 20 percig voltunk együtt, s míg beszélgettünk angolul, egy tiszt addig a hátunk megett állott, s ellenőrizett, hogy nehogy valami borzasztó dolog felől tárgyaljunk. Én rábíztam mindent, hogy írjon pl. Jacksnek, Mr. Simpsonnak,²⁸ Mr. Scott barátomnak, dr. Carpenternek,

²⁸ D. C. Simpson (?) az ótestamentumi tárgyak és a héber nyelv tanára a Harris Manchester College-ban

Mr. Feldsteinnak, Mr. Som(o)dynak és a College-ban a pénzügyeim rendeztesse és a holmimat csomagoltassa össze. Nála levő 120 K-mat vagy tartsa magánál, vagy küldje Mr. Bowie-hoz, ki többi pénzemet tartja magánál, s kihez különben dr. Carpenter is küldeni fogja a 3 fontomat (42 K.). Rövid idő alatt sokra kértem, s azután megcsókoltam és elbúcsúztam tőle, hogy (talán) soha se találkozam többé velem!

Ő máris papi mellényt viselt s boldognak látszott; kivéve azt, hogy szegény apja olyan beteg! Az Isten csak megsegíti őt pályáján s hivatása betöltésében vezetni fogja! Kívánom, hogy úgy legyen! Hiszen szegény utóvégre is érzi hivatását, s át van hatva az elhivatás eszméjétől a „népboldogítás” terén. Megdöbbenéssel látta, hogy milyen komisz helyen vagyunk, s méltánytalanságának adott kifejezést, amint megjegyeztem! Mindegy. Azonban látható jó hatással volt rá, hogy vidámnak talált.

[28] A vezércikket megírtam, s általános helyeslés közt fel is olvastam, de az előjelekből ítélve, a lap nem lehet sikeres. A „gazdagok” máris elkülönítették magukat a „nép”-től a parancsnok védszárnya alá bújva. És a szemtelenek méghozzá játékaikkal úgy elfoglalják a mi terünket, hogy mi semmit se kapunk. Nem baj! Így is lesz valahogy! Ezt a dolgot figyelemmel kísérem, s sok tapasztalatot fogok előreláthatólag szerezni az emberismerés terén itt, ami nekem (mint papnak is, mint pedagógusnak is) jó.

Petyereg az eső (csepereg) s befejezem e pár sort, sok szeretetet küldve az Enyéimnek.

Szeretettel csókol: Eleked

[29] 1915. június 26., Fr. C.

Édes kicsi Milikém!

Az éjjel eső volt, s most egészen forró reggelünk van. Délnyugatról fúj a szél, s bár háttal feléjük ülök, mégis a szél idehozza a német katonák jókedvű énekét. Miért van jókedvük? Mert kb. 40-50 megy haza Németországba, mint a „veres kereszt” tagja. Gyanítom, hogy kicserélik őket angolokkal. Nagyon érdekes hatást szül e tudat az emberek lelkében. Sokan sóhajtoznak, hogy ők nem mehetnek; de sokan örülnek, hogy legalább azok mehetnek. Láthatólag ma reggel a katonák is frissebben mozognak, s már jókor megkezdte a banda, s most befejezte az énekkar. Elküldik izenetüket mindannyian azok, akik nem mehetnek, s hogy van titkos izennivalójuk övéikhez, arról hangjuk meggyőző engemet. Jól tudom, hogy a lelke fenekén mindenik vágyik a visszatérésre; de azt is tudom, hogy évekig is várnak (várunk szívesen) csak hazánkat épen, meg nem alázva találhasuk. Erről azonban ne többet!

A mai nap jónak ígérkezik, s ha du. lesz valami mondanivalóm, ismét írok Neked. Tolsztojról olvasok egy könyvet, s az elfoglal. Most indulnak a németek.

Szeretettel csókol: Eleked

Itt állok az urak rácsa mellett s várom (a többiekkel) a katonákat. A vadszamarak elkerítve sétálnak.

[30] 1915. június 27., Fr. C.

Kedves drága Milikém!

A tegnap ismét eltűnt az idő végtelenségében, s nekem csak tapasztalataim s azok emlékei maradtak hátra, birtokomban. W. Harris Crook-tól, Amerikából kaptam egy baráti levelet s igen érdekesen ír benne tapasztalatairól és tanulmányairól. Nővére (amint hallom) megy Franciaországba a háború alkalmából. 100 K-ról szóló csekkemet (cheque) betettem a bankba itt a börtönben s (úgy gondolom) 24 v. 29 shillingenként megkapom (hetenként?) a pénzemet érette. Ha véletlenül elengednének, egyszerre kapnám meg. Az este a napnyugta főségesen szép volt (talán a legmeghatóbb, mióta fogolyszemmel szemlélem). Tökéletes volt az alkonyi kép. Nagyobb események nem történtek. Az éjjel ismét sokat álmodoztam Dénes testvéremmel (ki meghalt a háborúban), s sok ismerősömmel. Igen, az este is nyitva hagytuk a sátrunkat s a hold (telt-hold) éppen az én helyemre sütött. Nagyon jól lehetett látni s különösen az előtte elvonuló sötét, fekete felhők után teljes pompával ragyogott. Furcsa alakú felhők voltak előtte épp úgy, mint a nap előtt is. Mikor a holdat néztem, Reád gondoltam, ki eldugott földalatti szobátokból nem igen láthatod azt. Megreggeliztünk, s a hangulat általában csendes, mert most reggel jó eső volt. Készülünk a Hauer prédikációját meghallgatni – vasárnap.

Szeretettel csókol: Eleked

[31] ua. délután

Kedves drága Milikém!

A templomozásnak vége volt s Hauer felolvasott János ev. 17 r. és a Prédikátor 2. r. Nietzsche-ről prédikált, s saját maga különösen vallási alapokra fektette a tant. Közben a zene is szólott, s az emberek tapsoltak rá, amit le kellett püsszegtetni.

Egyébképen minden rendben volt, s kb. 4-500 ember hallgató akadt. Ebéd után ismét esett (esik) az eső, s így lehetetlen kimozdulni. Kb. haton (6) rágyújtottak valami hatalmas szivarokra s úgy telefújták 2 perc alatt a sátrat, hogy én rosszul lettem a füsttől. Természetesen ki kellett futnom, mert erőltetett a hányás. Mikor visszajöttem, kb. ötön még mindig hatalmason füstöltek (csak a pap tette le a szivart), s még most is szívják a szivarokat annak ellenére is, hogy jól

tudják, hogy a sátorban nem szabad szivarozni, de a mi több, én rosszul vagyok tőle (a füsttől). Ennél hitványabb és műveletlenebb embereket nem találhatni művelt emberek között. Ebéd alatt úgy lármáztak, hogy közbe kellett szólanom, s kérnem kellett, hogy csendesedjenek egy kicsit, mert különben megcsömörlöm. Az igazi önzésnek valódi megtestesülését kell szemlélnem bennük.

Szeretettel csókol: Eleked

[32] 1915. június 28., Fr. C.

Drága Milikém!

A tegnap du. (kb. 5 óra után) versenyt rendeztek kötélhúzásból, s ez alkalommal sokat neveltünk. A kövér óriások (erősek is, nemcsak nehezek!) nyerték az első díjat (egy kehelyféle). Majdnem mindenki ott volt, s hallgatta a zenét, éneket és nevetett a komikus alakon (szürke kabát és cilinder, szabóé) és alakokon. Mészárosok, boltosok és szakácsok voltak a „kövérek”. Egy pár alak bámult be az útról s egy pár tiszt is figyelt a „concert”-re.

Ma reggel ismét egy nagy veszekedés volt a sátrunkban, s egyik ember feladta a munkát; nem fog többet dolgozni. Mindezek természetesen borzasztó hatással lennének (vannak) rám, ha ugyanakkor emberismeretet is nem szereznék általuk. Olyan jól esik, hogy olvashatok Tolsztoj és Dosztojevszki élete felől. Különösen ez utóbbi borzasztót szenvedett; az én szenvedésem semmi az övéhez viszonyítva!

Holnap kellene Hauernek elutaznia, de még semmi hír. Bárcsak mehetne! Sokat várok e napoktól az én ügyemet illetőleg is.

Szeretettel csókol: Eleked

Ua. 1 órakor.

Kicsikém!

Szabad vagyok, s egy óra múlva elhagyom a börtönömet! Ha tudnád, micsoda érzélem tölt el magamat illetőleg s szomorúság barátaimért!

Csókol: Eleked

17. századi, csak unitárius forrásból ismert gyülekezeti énekek² (Kiegészítések és megfigyelések)

A csak antitrinitárius forrásból ismert szövegekről

A jelen tanulmányban tárgyalt szövegek nagy többsége olyan, amelyeket csak unitárius nyomtatott és kéziratos forrásból ismerünk, első és legkorábbi, illetve legnagyobb számú előfordulása az RMNy 983-as számú tételében, az 1602–15 közé datált³ kolozsvári kiadású unitárius gyülekezeti énekeskönyvben található. Néhány szöveggel találkozhatunk egyéb protestáns kéziratos és nyomtatott forrásokban is, illetve a Bogáti Fazakas Miklós-zsoltároknak a szombatos kéziratot hagyományban való tömeges, olykor a nyomtatottaknál jobb szövegváltozatokat hozó gyűjtemény-jellegű másolataival is számolnunk kell. A Bogáti Fazakas-zsoltárok szöveghagyományozódását éppen ezért nem tárgyaljuk, csak az unitárius énekhagyományban betöltött szerepükről beszélünk, hiszen ez az anyag merőben más forrásokban hagyományozódik, mint az általunk vizsgált verses szövegek nagy többsége.⁴

¹ Hevesi Andrea 1986-ban született Hódmezővásárhelyen. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte magyar nyelv és irodalom, valamint művelődéstörténet és irodalomelmélet szakon. Doktori disszertációját a 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyagából írta. Jelenleg az SZTE-BTK Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa az OTKA-K 109227 pályázat keretein belül.

² A tanulmány *A 17. századi unitárius gyülekezeti énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány* című doktori disszertációm bizonyos fejezetei alapján készült, amelyek a csak unitárius forrásban megtalálható énekekről szólnak.

³ Doktori disszertációmban igyekeztem a kolozsvári unitárius nyomda történeti adataival, egyéb külső történelmi eseményekkel, illetve a nyomda betűkészletének vizsgálatával alátámasztani azt, hogy az 1602–15 közé datált énekgyűjteményt nagy valószínűséggel érdemes 1616-os keletkezésűnek tartanunk.

⁴ A szombatos hagyomány feltérképezése, bővebb tanulmányok születése a készülő kritikai kiadás után lehetséges. Mivel a szoros témánk a szombatos hagyomány nélkül is tárgyalható, így ezt nem részletezzük.

Bogáti Fazakas-zsoltárok az unitárius hagyományban

Bogáti Fazakas Miklós életéről, műveinek keletkezési idejéről és körülményeiről ugyanolyan hiányos adataink vannak csupán, mint a 16–17. századi unitárius egyház történetéről, beleértve a bennünket foglalkoztató énekhagyományt is. Úgy tartják, hogy a 150 zsoltár fordítását 1582–83-ban készítette el, pécsi száműzetése idején.⁵ Bogáti zsoltárai kéziratosan terjedtek a 17. században, s csak néhány szövege került be gyülekezeti énekeskönyvbe. Legkorábban Újfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvében találkozunk egy zsoltárával, s az 1602–15 közötti kolozsvári gyülekezeti énekeskönyv 12 szövegét emeli be a zsoltárok közé.

A szöveghagyomány összetettsége és az említett okok miatt csupán egy apró módosítást szeretnénk tenni a Bogátival kapcsolatos szakirodalom állításait illetően. Ez a nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyveket is érinti, így témánk szempontjából talán nem teljesen mellékes. Csomasz Tóth Kálmán a Thordai János-zsoltárok keletkezésének okát abban látja, hogy a Bogáti Fazakas-zsoltárokat a szombatosok kezdték el használni, így az unitáriusoknak szükségük volt új zsoltárfordításra, hogy a szombatos felekezettől való elkülönülésüket hangsúlyozzák.⁶ Az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek nótajelzés-használatának vizsgálatai alapján azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy Thordai a zsoltárait elsősorban a Szenczi Molnár-féle zsoltárkönyv „francia dallamainak” idegensége miatt szerezhetette, hiszen szinte minden zsoltára az unitárius énekhagyományban meglévő, a korban ismert nótajelzéssel van ellátva. Másfelől aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a Kövendi János-kódex (1697, S 105) a Thordai-zsoltárok mellett Bogáti Fazakas Miklós összes zsoltárát is tartalmazza, ami arra utal, hogy Thordai és Bogáti zsoltárait együtt is használták a 17. század végén. Az persze igaz, hogy Bogáti zsoltárai főleg a szombatos kéziratokban népszerűek, de a nyomtatott unitárius énekeskönyvben található Bogáti Fazakas-zsoltárok száma nem azt mutatja, hogy a népszerűsége jelentősen csökkenne a 17. század során a szombatosoktól való elkülönülés jégében. Az 1602–15 közötti unitárius

⁵ Bogáti Fazakas Miklós: *Psalterium. Magyar zsoltár, kit az üdökbéli históriák értelme szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazakas Miklós*. Szerk.: Dán Róbert, Gilicze Gábor, Szabó Géza, Budapest, 1979, Magyar Helikon. 243.

⁶ Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete II, 1541–1686*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó. 201–11.

énekeskönyv 12 Bogáti Fazakas-zsoltárt tartalmaz.⁷ Ebből a 12 zsoltárból az 1632-es, Thordai János által szerkesztett unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 1541) csak egyet nem közöl, a *Kik Istennek csodáit láttuk...* kezdetűt, bevesz viszont egy másik Bogáti Fazakas-zsoltárt, így számszerűen az 1632-es énekeskönyvben ugyanannyi Bogáti Fazakas-zsoltár lesz, mint az 1602–15 közötti nyomtatványban.⁸ Ennek a szövegnek a kikopása több okkal is magyarázható. Egyfelől azzal, hogy a metruma⁹ olyan, amely egyetlen 16. századi énekben sem fordul másutt elő, így feltehetően az éneklése sem volt egyszerű.

Az első strófáját idézve:

Kik Istennek csodáit láttuk,

kik e hadból és hazaszaladtunk,

békével maradtunk,

jer az Urat dicsérjük még, és Úrnak hálát adjunk,

jertek minden vigasságtévő szerszámmal mind hangoskodjunk.

A kikopás egy újabb oka már az első strófa ismeretében is látható: a 95. zsoltár parafrázisának már az első strófája is olyan szöveggel van ellátva, mely az unitárius énekhagyománnyal ellentétes tartalmat közvetít, tehát az unitárius úzus és az ének tartalmi elemei nem összeegyeztethetők.

118, az unitárius hagyományban és a többi protestáns felekezetben is használt gyülekezeti ének összevetése által arra jutottunk, hogy az unitárius kiadások (már az első kiadás is, de főleg az 1632-es) igyekeznek a protestáns hagyományból kivenni, megváltoztatni, „enyhíteni” az ellenség megtöréséről, leveréséről, a harcokról szóló tartalmakat.

S ez a zsoltár – már a bevezetőstrófa alapján is látható, hogy – a harcból hazatérők, „hazaszaladók” hálaéneke az Úrhoz.

Az első strófában a „vigasságtévő” szerszámokkal való hangoskodás is szerepel, s bár az unitárius éneklésről igen kevés adatunk maradt fenn, de a különbö-

⁷ Ezt számszerűen írja az RMKT 17/4. is, a jegyzetekben, ld. 533 .o. Az első unitárius énekeskönyv Bogáti Fazakas-zsoltárai a következők: *Kik Istennek csodáit láttuk...* (RPHA 0753), *Új Urat adtál, Uram...* (RPHA 1414), *Országá kárát...* (RPHA 1159), *A nagy bölcs teremtést...* (RPHA 0027), *Mely hatalmas a mi Urunk...* (RPHA 0877), *Egész Izraelt Dávid felgyűjté...* (RPHA 0313), *Istenem, tudod minden dolgomat...* (RPHA 0606), *Isten oltalmunk, erős kővárunk...* (RPHA 0600), *Neked mondok dicséretet...* (RPHA 1063), *Hogy e nagy pusztán lakunk...* (RPHA 0544), *Nemes földjét a szent népnek...* (RPHA 1077), *Hogy említjük eleinket...* (RPHA 0547).

⁸ A század eleji 12 Bogáti Fazakas-zsoltárból hét még mindig kiadásra kerül az 1697-es század végi nyomtatványban is.

⁹ a9 (4,5); a9 (4,5); a6; a17 (9,8); a17 (9,8).

ző dokumentumok fényében talán mondhatjuk, hogy az unitárius éneklésben a hangszeres zene nem játszott szerepet.

Enyedi György 1597 előtti, az éneklésről szóló prédikációja kifejezetten rávilágít arra, hogy a „*pápások tévelygése*” csupán az „*éneklésben, hogy sípokat, orgonákat fúnak a templomban.*”¹⁰ Enyedi kitér arra, hogy – bár az Ószövetség zsol-tárai gyakran tartalmazznak hangszeres zenét – ezt az Újszövetség már nem tartalmazza, így az ilyen eszközök használata besorolódik a zsidókat e tekintetben szolgálóan követő pápisták téveszméi közé, hiszen mára „*az orgonálás, sípolás annyira ment, hogy csak testi gyönyörúségeként leszen a pápások közt.*”¹¹ Így Enyedi az unitáriusok éneklése kapcsán arra jut, hogy „*mi azért elégedjünk meg a szájjal és szóval mondott dicséretekkel, és eképpen magasztaljuk a mi Istenünket.*”¹²

Enyedi prédikációja a nyomtatott énekeskönyvek megjelenésénél ugyan korábbi, de néhány szórványos adat az éneklésről a 17. század első harmadából is fennmaradt. Tóth György könyve¹³ alapján úgy tűnik, hogy a 17. század első harmadában is a hangszeres kíséret nélküli éneklés volt a bevett szokás az unitárius gyülekezetekben, az Enyedi által megfogalmazott hangszerhasználat-mellőzés feltehetően általános érvényű volt. 1614-ből maradt fenn egy rendelkezés, mely a gyermekek templomi énekléséről szól, tehát kórus biztosan volt ebben az időszakban: „*[A]z iskolamesterek ...az alamizsnából három vagy legkevesebb két gyermeket tápláljanak és neveljenek, hogy velük a templomban énekelhessenek, amit ha tenni elmulasztanak s az alamizsnát mégis begyűjtenék, a szokásos büntetéssel sújtassanak.*”¹⁴

1629-ből fennmaradt egy utasítás az egyházi rendszabályokban, miszerint „*ha lehetségesnek látszik, hogy a hangszeres zene – mely többnyire inkább visszaélés, mint szokás – a menyegzők és egyéb vendégeskedések alkalmából kiküszöböltessék...*”¹⁵ Úgy tűnik tehát, hogy még a menyegzőkön (tehát nem csupán az egyházban, templomban történő események során) sem preferálta az egyházi vezetés a hangszeres zenét, ezért joggal következtethetünk arra, hogy az istentiszteletek alatt még kevésbé pártolták azt.

A hangszeres templomi énekléssel kapcsolatosan az is adat lehet számunkra, ha nincs adat. Molnár Dávid hívta fel a figyelmemet arra, hogy a templomviták

¹⁰ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, Universitas, (Historia Litteraria 17). 388.

¹¹ H. Hubert: i. m., 389.

¹² H. Hubert: i. m., 389.

¹³ Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*, Kolozsvár, 1922.

¹⁴ Tóth György: i. m., 30.

¹⁵ Tóth György: i. m., 37.

során az általa vizsgált időszakban, a 17. század első felében sehol nem maradt fenn olyan regestrum vagy bármiféle jegyzőkönyv, említés, amely az unitáriusok templomban használt hangszeréről tanúskodna, holott a templomok értékes tárgyait, berendezéseit felsorolják.¹⁶

Valószínűleg az 1629-es, a „hangoskodó, szerszámos éneklést” tiltó rendelet lehet az oka annak, hogy a Thordai által szerkesztett 1632-es gyülekezeti énekeskönyvből kiveszik a *Kik Istennek csodáit láttuk...* kezdetű Bogáti-zsoltárt.

Az unitárius hagyományban a legnépszerűbb Bogáti Fazakas-zsoltár egyébként az *Egész Izraelt...* kezdetű, mely az általunk vizsgált szinte összes unitárius kéziratos és nyomtatott gyűjteményben megvan.¹⁷

Az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv 12 Bogáti Fazakas-zsoltára nem tanúskodik Bogáti Fazakas Miklós népszerűségvesztéséről. Sőt, hozzátehetjük, hogy az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben 7 Thordai-zsoltár van összesen, tehát kevesebb, mint Bogáti Fazakas-zsoltár annak ellenére, hogy jelenlegi ismereteink szerint az 1632-es énekeskönyv szerkesztője maga Thordai János lehetett.

Lengyel zsoltárfordítások az unitárius hagyományban: néhány apró kiegészítés

A csak unitárius forrásokban megtalálható hat Kochanowski-fordítást és négy másik lengyel dallammintát használó zsoltárt az RMKT 17/4.¹⁸ közli, és Papp Géza tanulmánya¹⁹ részletesen összeveti a lengyel eredetivel a fordítások szövegét, meggyőzően bizonyítva azt, hogy ezek az unitárius forrásban található zsoltárok vagy a lengyel költő, Jan Kochanowski zsoltárainak fordításai, illetve átdolgozásai, vagy lengyel zsoltárra vezethetők vissza.²⁰

¹⁶ Köszönettel tartozom Molnár Dávidnak az adatokért, amelyeket szóban megosztott velem. A templomvitákról szóló tanulmánya: Molnár Dávid: *Református-unitárius templomviták (1615–1648)*. Keresztény Magvető, 2014/1. 3–21.

¹⁷ Az összes 17. századi nyomtatott gyülekezeti és magánhasználatra szánt énekeskönyvben: az 1602–15 közöttiben, az 1632-esben, az 1697-esben, az 1623-asban és az 1700-asban is, illetve a *Bölöni-kódexben* és a *Csonka antifonáléban* is megtalálható.

¹⁸ Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre: *Régi Magyar Költők Tára. 17. század*. 4. köt. *Az unitáriusok költészete*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. A kötetre a továbbiakban RMKT 17/4-es rövidítéssel hivatkozunk.

¹⁹ Papp Géza: *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI.-XVII. századból*. ItK, 1961. 328–340.

²⁰ A Papp Géza által tárgyalt, és az RMKT 17/4. által kritikai kiadást hozó lengyel zsoltárok fordításai a következők: *Isten, kegyes füled szómat...*; *Jaj, meddig, nagy Úristen...*; *Ím,*

Az erdélyi és a lengyel unitáriusok érintkezéséről, kapcsolatairól az utóbbi időben egyre több anyag került napvilágra.²¹ Tudjuk, hogy a 16. század közepén–végén és a 17. század elején is élénk kapcsolat volt a felekezet erdélyi és lengyelországi képviselői között. Igen homályos, ma már aligha igazolható adat konkrétan az énekeskönyvek lengyel kapcsolatáról is maradt fenn: az egyháztörténet említi, hogy az első, Dávid Ferenc idejében kinyomtatott unitárius énekeskönyv (mely feltehetően soha nem jelent meg, hiszen ilyenről nincs tudomásunk a mai napig) a lengyel zsoltárkönyvekből is dolgozott.²² Ezt az adatot átveszi mindenki, aki az unitárius énekeskönyvekről ír, ám ennek relevanciája Papp Géza Kochanowski-fordításokról írott tanulmányában²³ van igazán, hiszen ő mutatja be tényyszerűen, hogy mely lengyel zsoltárok szövegeiből, mely lengyel dallamokra íródott a szóban forgó 10, az unitárius énekeskönyvben található zsoltár. A Papp Géza által elemzett 10 magyar nyelvű zsoltárból hat Kochanowski-fordítás, négy pedig olyan lengyel dallammal ellátott szöveg, amely a lengyel zsoltárkönyv dallamaiból merített.

Azt, hogy ki fordíthatta le a lengyel zsoltárokat, sajnos nem tudjuk rekonstruálni, ám az nagyon valószínű, hogy ezek a zsoltárfordítások nem Dávid Ferenc idejében jelentek meg, ha megjelentek egyáltalán az 1602–15 között nyomtatott énekeskönyv előtt nyomtatásban. Ki kell viszont emelni, hogy Papp Géza is azon

s hogy kiált... ; Ó, nagy Úristen...; Kitisztítván Absolonnak...; Istenben bízván...; Bűnnek/bűnök soksága...; Egész Izraelnek népe...; Bánatában Dávid...; Reménységem vagy, Istenem....

²¹ Idesorolhatjuk Keserű Gizella tanulmányát, mely a 17. század eleji lengyel–magyar kapcsolatokat mutatja be, és Balázs Mihály tanulmányát, mely az elhúzódó felekezetiesedés szempontjából ismertet fontos adatokat. Keserű Gizella: *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*. In Jankovics József (szerk.): „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA ITI, Budapest, 2007. 429–449. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf. Letöltve: 2015. március 9-én. Balázs Mihály: *Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó káteirodalom (Az unitáriusok káteiről a kezdetektől a dézsi komplanációig)*. In *Felekezetieség és fikció, Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok*. 8, Budapest, 2006, Balassi. 37–75.

²² Kénosi Tőzsér János –Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház történet*. I. köt. ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, Kolozsvár. 796. A Dávid Ferenc korában kiadott énekeskönyvet tartja első kiadásnak szinte minden, a 19. században keletkezett unitárius énekeskönyvekről szóló szakirodalom is, pl.: Jakab Elek: *Adatok énekeskönyveink bibliographiájához*. MKSz, 1882. 40–71. és Kanyaró Ferenc: *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről*. MKSz, 1895. 321–332.

²³ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3, 328–340.

az állásponton áll, hogy a zsoltárokat már az előző kiadás is használta²⁴ – bár Papp nem mondja, hogy ez a nyomtatvány Dávid Ferenc idejéből való, de az általa hivatkozott szakirodalom²⁵ azt állítja.

Papp Géza viszont az idézett két tanulmányában arra is kitér, hogy Jan Kochanowski zsoltárai *Psalterz Dawidów* címmel 1579-ben jelennek meg először Krakkóban, amikor még nincs melléjük dallam, mert az csak egy évvel utána kerül hozzájuk.²⁶ Abban Papp Géza sem foglal egyértelműen állást, hogy a magyar fordító pontosan mely forrást használta (ahogyan írja, 1579 után mindjárt, 1580-ban újrakiadásra került a lengyel zsoltárkönyv, már dallammal ellátva), de azt sugallja, hogy a magyar fordító feltehetően az orális hagyományon alapuló dallamokat ismerhette, nem a zsoltárkönyv valamely, utólag a zsoltárokhoz társított dallamait.²⁷ Azóta úgy tudjuk, hogy az unitárius anyagban megjelenő hat Kochanowski-zsoltár és a másik négy zsoltár is megtalálható volt Piotr Artomiusz Krzesichleb *Cantionnal albo pies'ni duchowne* című, igen népszerű énekgyűjteményében.²⁸ Ezt használhatta tehát a magyar fordító, nem a Kochanowski-zsoltárkönyvet. Ez az énekgyűjtemény először 1587-ben, Dávid Ferenc halála után (1579) jó pár évvel jelent meg. Éppen ezért azt a feltételezést, hogy Dávid Ferenc idejében jelent meg olyan magyar nyelvű unitárius énekeskönyv, mely tartalmazta a lengyel fordításokat, egyértelműen el kell vetnünk.

²⁴ „Ismeretes, hogy a legrégebb, ma már nyoma veszett unitárius énekeskönyvünkhöz többek között a lengyel unitáriusok zsoltároskönyvét is felhasználták. Erről nem csupán Uzoni Fosztó kézíratos egyháztörténetének közel egykorú kiadása tanúskodik, hanem az énekeskönyv későbbi, XVII. századi (1607, 1627 u., 1697) kiadásában található tíz ének „Nota Pol(onica)” felirata is. Ezeknek az énekeknek eredetét – egy kivételével – sikerült is kimutatni, s dallamukat megállapítani.” Papp Géza: *Thordai János lengyel dallammintája*. ItK 1966/1–2. 208.

²⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Régi Magyar Dallamok Tára. A XVI. század magyar dallamai*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó. 102.

²⁶ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338. és Papp Géza: i. m. 1966/1–3. 209.

²⁷ Uo.

²⁸ Hopp Lajos – Slaski, Jan: *A magyar–lengyel múltszemlélet előzményei (Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig)*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó. 187. Bár Balázs Mihály tanulmánya kitér arra, hogy Kochanowski zsoltárainak egyharmada 1571-re már készen volt, és ezek kézíratosan terjedtek el a lengyelek körében, de nem tudjuk pontosan, hogy ezek mely zsoltárok voltak, s arról sincs adatunk, hogy ezek eljutottak volna Erdélybe. Balázs Mihály: *Jan Kochanowski és Balassi Bálint*. Tiszatáj, 2012/135. 12.

A lengyel zsoltárfordítások helye az 1602–15 között nyomtatott unitárius énekeskönyvben

A lengyel zsoltárfordítások előfordulási helye az 1602–15-ös unitárius énekeskönyvben rokonítható a Bogáti Fazakas-zsoltárok előfordulási helyével. Az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben a zsoltárok még a debreceni énekeskönyv-hagyományban megszokott rendet követik, és a zsoltárok száma szerint növekvő sorrendben találhatók meg a gyűjteményben. Ha az itt előforduló zsoltárokat összevetjük az Újfalvi Imre 1602-es debreceni református kiadásában²⁹ közölt zsoltárokkal, meglepő, – bár mint mindig, itt sem kizárólagos érvényű, ám mégis – tendenciaszerűen érvényesülő mozzanatokot mutathatunk ki.

Újfalvi Imre a zsoltárok között összesen 18 Sztárai Mihály által írott parafrázist közöl, ebből 4 olyan, amelyet Sztárainak tulajdonítanak, de a szerzőség kérdése nem tisztázott.³⁰ Ebből, az összesen 18 Sztárai-zsoltárból az unitárius énekeskönyv zsoltárrészében kettőt találunk, melyet bizonyosan ő szerzett, és kettőt, amely bizonytalan szerzőségű, csak Sztárainak tulajdonított. Ezek a *Sokan vannak most...* (RPHA 1283)³¹ és a *Szent Dávid próféta...* (RPHA 1308),³² illetve a bizonytalan szerzőségűek közül az *Izraelnek megnyomorodott...* (RPHA 627) és a *Drága dolog az Úristent...* (RPHA 291) incipitű zsoltárok. Az unitárius zsoltárrészben a 18 Sztáraiból tehát összesen 4 van az 1602–15-ös kiadásban.³³

Feltűnő, hogy a 44. zsoltárig Újfalvi református énekeskönyve 11 Sztárai zsoltárt közöl, az unitárius viszont csak kettőt. (*A Sokan vannak most...* és a *Szent Dávid próféta...* kezdetűeket.) A 12. zsoltárnak Újfalvi énekeskönyve három parafrázisát is hozza, az *Ó, Úristen, tekints hozzánk...* (RPHA 1139), az *Emlékezzél meg, Úristen...* (RPHA 365) és Sztárainak a *Szabadíts meg és tarts meg,*

²⁹ RMNy 886.

³⁰ Az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv anyagát rendszerezte: Kőszeghy Péter (s.a.r.): *Újfalvi Imre: Keresztyéni énekek*. Faksimile, Budapest, 2004, Balassi-MTA-ITI, OSZK. 41–48.

³¹ Erről az énekről egyébként az unitárius egyháztörténet (Kénosi–Uzoni: i. m. 801–802) tanúsága szerint az unitárius hagyomány úgy tartja, hogy Sztárai Mihály éneke, aki a fehérvári vita egyik bírāja. Az unitárius hagyomány igyekszik tehát elperelni az éneket Sztárai Mihálytól.

³² Ez az ének, bár Sztárai Mihályé, ám az egyháztörténet szerint az unitárius ének-hagyomány az akrosztichonból kiolvasható Sztárai nevet igyekezett eltüntetni a versből. „*Ennek az éneknek első versét ma már elhagyták, a második elejét pedig megváltoztatták, ezért a versfőkből most Várai Mihály olvasható ki.*” (Kénosi–Uzoni: i. m. 802.)

³³ A *Hálaadásunkban rólad emlékezünk...* (RPHA 478) megtalálható a zsoltárrészen kívül.

Uram, Isten... (RPHA 1295) kezdetűeket. Ebből a kolozsvári unitárius kiadás az első kettőt közli, de a Sztáraiét már nem.

A 29. zsoltár parafrázisaként Újfalvi Imre Sztárai Mihály Szent *Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván...* kezdetű zsoltárát hozza (RPHA 1308), az unitárius kiadás viszont ezt elhagyja, és Bogáti Fazakas *Egész Izraelt...* (RPHA 0313) kezdetű, az unitárius hagyományban igen népszerű parafrázisát hozza helyette.

Az unitárius kiadás hasonlóan jár el Szegedi Gergely *Dávid prófétának imádkozásáról...* (RPHA 0242) kezdetű zsoltáránál is: bár a Sztárai-szövegektől eltérően közli a Szegedi Gergely-éneket, de mellé illeszt egy Kochanowski-fordítást is alternatívaként, a *Kitisztítván Absolonnak...* kezdetűt (RMKT 17/4. 12. sz.). A 32. zsoltár esetében az unitárius kiadás ugyanezt alkalmazza: a *Boldog az ilyen ember...* (RPHA 199) kezdetű Szegedi Gergely-parafrázis mellé illeszt egy Kochanowski-fordítást, a *Bűnök soksága...* kezdetűt (RMKT 17/4. 14. sz.), mely ugyanennek a zsoltárnak a parafrázisa, az Újfalvi által közölt Sztárai-parafrázist, a *Sok emberek vannak...* (RPHA 1248) incipitűt viszont elhagyja.

Újfalvi Imre énekeskönyvében a 34., a 36. és a 37. zsoltár is Szárai Mihályé. (*Mindenkoron áldom az én Uramat...* (RPHA 983); *Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal...* (RPHA 1263) és *Megnyomorult, szegény keresztyén ember...* (RPHA 869).) Ezekből a Sztáraikból az unitárius egyet sem vesz be, hanem helyettük a 33. zsoltárt hozza Bogáti Fazakas Miklós *A nagy bölcs teremést...* kezdetű énekével (RPHA 27), majd pedig az unitárius kiadásig nyomtatásból nem ismert, ismeretlen szerzőjű, Dóczi Zsuzsanna nevére írott 34. zsoltárparafrázisa következik, a *Dicsérem az Urat minden időben...* kezdetű. (RPHA 254, a többi forrásban más incipittel, mint az unitárius kiadásban: *Dicsérem én az Istent.*)

A 44. zsoltárig vizsgálva az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvet megállapíthatjuk, hogy hét Kochanowski-fordítás, illetve lengyel mintára írott zsoltár szerepel abból a tízből, amelyet az énekeskönyv tartalmaz. Másfelől a teljes énekeskönyvbe felvett 12 Bogáti Fazakasból négy itt található meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az a rész, amely az 1602-es debreceni énekeskönyvben sok Sztárait tartalmazott, az unitárius énekeskönyvben az unitárius zsoltárszerzők/fordítók szövegeivel lesz tele.

Ugyanez a tendencia egyébként a zsoltárok többi részére is jellemző: a lengyel, illetve Kochanowski-fordítások és a Bogáti Fazakas-zsoltárok többsége vagy főként Sztárait helyettesít az Újfalvi-féle kiadás tartalmához képest, vagy egy másik, a protestáns hagyományból ismert zsoltárparafrázis mellett található meg.

A 60–70. zsoltárig Újfalvi Imre énekeskönyve csupán három parafrázist vesz be, ezek a következők:

63. zoltár: *Skaricza Máté, Saulnak az Dávidhoz való jó szerelme...* (RPHA 1209)

64. zoltár: *Sztárai Mihály, Meghallgassad az én imádságomat...* (RPHA 863)

65. zoltár: *Sztárai Mihály, Sok jótéteményen nagy csudálkozván...* (RPHA 1259)³⁴

A 60–70. zoltárokból az unitárius csupán kettőt közöl, és mind a kettő olyan zoltárparafrázis, amely sehol nem jelent meg az 1602–15 közötti kiadást megelőzően:

66. zoltár: *Ismeretlen szerző, Egész Izraelnek népe...* (lengyel fordítás,³⁵ RMKT 17/4. 15. sz.)

69. zoltár, *Ismeretlen szerző, Bánatában Dávid könyörög...* (lengyel fordítás,³⁶ RMKT 17/4. 16. sz.)

Úgy tűnik, Sztárait az unitárius korpuszból kifejezetten igyekeztek a szerkesztők kivenni, mégpedig úgy, hogy a saját felekezetük szerzői által készített zoltárfordításokkal, zoltárokkal pótolják azokat. A korai protestáns énekszerzők közül Sztárai az egyetlen, akinek az énekei ilyen nagy számban tűnnek el, kopnak ki az unitárius korpuszból, de megfigyelhető, (pl. a Szegedi Gergely-énekek esetében), hogy az ismert protestáns énekszerzők népszerű zoltárai mellé az unitárius nyomtatvány igen gyakran illeszt unitárius környezetben keletkezett parafrázist is.

Annak az okát, hogy miért pont Sztárai zoltárai kopnak ki ilyen nagy számban az unitárius forrásból, sajnos nem tudjuk megmondani. Talán szerepet játszott ebben az, hogy Sztárai zoltárai szemléletesen „átkozzák” az ellenséget, panaszkodnak és könyörögnek az Úrnak az ellenség megtöréséért, hiszen Sztárai a zoltárokat aktualizálva, a török elleni felszólalásra alkalmazta, az unitáriusok viszont igyekeznek „enyhíteni” az ellenség levágásáról, megtöréséről szóló zoltárszövegeken. Egy másik, sokkal kevésbé valószínű, de lehetséges ok talán az, hogy Sztárai nyomán kezdődött meg a dunántúli reformáció. Nem kizárt, hogy a református harciasságot együtt látták mindazzal, ami Baranyában az 1570-es években történt, ahol az unitáriusok meggyőződése szerint ennek következményként került sor Alvinczi György felakasztására. (Ezt alátámaszthatja a legutóbbi példa, amelyből kiderül, hogy a Sztáraiak mellett a Skarica-szöveget is kiveszik az unitáriusok a 60–70. zoltár parafrázisai közül. Skarica szerepet játszott

³⁴ Ács Pál kísérotanulmánya: i. m., 44–45.

³⁵ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 340.

³⁶ Uo.

a baranyai eseményekben, hiszen az a vitasorozat, amelyet a pécsi disputa megőrzött, bizonyos tekintetben az ő kezdeményezésére jött létre.)³⁷ Mindemellett azzal a ténnyel is számolhatunk, hogy Sztárai zsoldtárai erősen parafrázeálnak, s az unitárius zsoldtárhasználat (ld. pl. Bogáti Fazakas zsoldtárai) minden esetben igyekszik hű maradni a bibliai szöveghez.

Úgy véljük, a protestáns hagyományból át nem vett szövegek is árulkodóak lehetnek, illetve az is, hogy mely protestáns zsoldtárparafrázis mellé rendeltek saját, unitárius keletkezésű zsoldtárokat. Ezek alapján egyértelműen látható az igény, hogy a gyülekezet által ismert, kedvelt protestáns szövegek megtartása mellett, annak figyelembevételével igyekeznek a nyomtatványok az unitárius hagyományon belüli énekeket is közölni. Ez a szerkesztői eljárás is mutatja, hogy a gyülekezeti énekeskönyveket nem lehet „fentről,” az egyházi vezetés által az egyik napról a másikra megváltoztatni, hiszen az évtizedek óta a protestáns hagyományból ismert, énekelt szövegek nem tűnnek el egyik napról a másikra, hogy azok helyét átvegyék egészen új énekek. A régi és az újabb (belső, unitárius) keletkezésű szövegek egyaránt jelen vannak, mert a szóbeli (énekelt) hagyomány a régebbi szövegek és dallamok ismeretén alapul, s ez nem hagyható figyelmen kívül egy a gyülekezet számára készített nyomtatványban.

Apró mikrofilológiai adalék az RMKT 17/4. lengyel zsoldtárfordításainak kiadásához

A lengyel zsoldtárok magyar fordításainak az RMKT 17/4.-ben megjelent kritikai kiadását egy ponton kiegészíthetjük egy apró, ám talán említésre érdemes mikrofilológiai észrevétellel. Az RMKT 17/4. 13. számú éneke a 31. zsoldtár parafrázisa, és Papp Géza is beveszi a Kochanowski-fordításokról szóló dolgozatába,³⁸ de forrását pontosan azonosítani nem tudja. A zsoldtár egyébként csak az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben van meg, másutt tudomásunk szerint nem fordul elő. Ez a zsoldtár az RMKT-ban csonkán szerepel, s a zsoldtár jegyzetében a következőket írják magyarázatul: „*korrigálás közben vettük észre, hogy e sor után kb. 9 versszak hiányzik, mert a nyomtatvány csonka: a 236–7. lap, vagyis a K ív utolsó levele kiszakadt.*”³⁹ A saját, a marosvásárhelyi Teleki Tékában fotózott kiadásról készített átiratomat összevetve az RMKT-val feltűnt, hogy nekem

³⁷ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei.* (Humanizmus és Reformáció 25.) Budapest, 1998, Balassi. 45–64.

³⁸ Papp Géza: i. m. ItK 1961/3.

³⁹ RMKT 17/4. 546.

teljes a szövegváltozatom, és mint ilyen, minden lengyel zsoltárfordításhoz hasonlóan a zsoltár értelmét, tartalmát tükröző akrosztichont is ad: ISTENFELŐ NE FELLI ALLI. Megnézve a fotómásolatom oldalszámait az is világos lett, hogy a 236–237. lap nem egy levélen van, a 235–36. oldalak és a 237–38. oldalak vannak egy-egy levélen. Így lehetetlen, hogy egy – de akár mindkét – levél kiszakadásáról beszéljünk, hiszen az RMKT közli a 235. és a 238. oldalon található strófákat is. Kikértem az OSZK-ban található, a Teleki Téka példányáról készített mikrofilm digitalizált változatát, amelyből kiderült, hogy a 236. és a 237. oldal hiányzik, nem fotózták be. Így a történelmi helyzet miatt – t. i. a kritikai kiadás készítői a marosvásárhelyi példányt csak fotómásolatban tudták elérni – ez az ének csonkán került be a kritikai kiadásba. Apró filológiai pontosítás, de mivel ez az egyetlen példányunk van ebből a szövegből, talán nem felesleges közölni a teljes zsoltárt, mert minden bizonnyal egy olyan 16. századi parafrázissal állunk szemben, amely a 17. századból egy változatban maradt csupán fenn.

Psalmus XXXI.

Nota Pol. vel Légy irgalmas, Úristen...

Istenben bízván Dávid énekel,
harmincegyedszer énekesivel,
sok nyavalyák közt nagy reménységgel,
int minket, Istent fogjuk meg hittel.

Sok nyavalyák közt benned, Úristen,
csak bíztam, s soha nem talált székelyen,
igazságodból szabaduljak én,
hajtsd hozzám füled, ments meg idején.

Te⁴⁰ légy énnékem erős kőszálam,
légy erős helyem, had tartattassam,
mert te vagy nekem az én kőszálam,
keritésem és erős kőváram.

⁴⁰ Innentől az RMKT nem hozza, a nyomtatványt csonkultnak mondja.

Ezért, Úristen, és szent nevedért,
viselsz és hordosz, vígy ki kedvedért,
a nagy hálóból erősségedért,
melyet vetettek én romlásoméért.

Neked, szent Atyám, és szent kezedbe,
ajánlom lelkem én igaz hitbe,
megszabadítál kegyességedben,
erős és igaz Jehova Isten.

Felette gyűlöltem babonásokat,
mert én Istenben bízom, s hálákat adok,
vígán, s irgalmasságodat áldom,
mert látom sok nyavalyámat.

És megvigasztalád lelkem fájdalmát,
nem hagyád, Uram, ellenség markát,
hogy engem kapna, s én lábaimat
bátor helyre vőd, és megállatád.

Légy irgalmas már Úristen nekem,
mert keserűség szorongat engem,
szívem és lelkem, és minden részem
elszáradt, mert fogy kínban életem.

Örömöm helyén fohászkodásban
foly én esztendőm, erőm fogyásban,
álnokság miatt csontom szupságban [!],
elemésztődik szintén bánatban.

Nagy csúfolásban ellenségimnél,
szomszédságimnál, ismerőimnél,
iszonyú voltom, távol tekintél,
fut minden tőlem, aki földön él.

Elfelejtettek mint holt s rossz edényt,
mert gyalázatot hallok, sok rút hírt,
minden rettegést ellenem indít,
ellenség nekem hálókat készít.

Felséges⁴¹ Isten, én pedig bízom
csak felségedben, nagy hittel mondom,
én Istenem vagy, kezedben napom,
óvj kezétől, ki gyűlöl, s üldözöm.

Engedjed orcád tündökjék rajtam,
tarts kegyelmedből, nagy szent Jehovám,
ne szégyenüljek, téged hívlak, nám,
szégyen, ellenség elfogy úgy, mint vám.

Lágy ajaki némulnak hazugnak,
kik igaz ellen kemény szót szólnak,
kevélységekből kik pirongatnak,
felfuvalkodtak, s mindent utálnak.

Lásd, mely végtelen Isten, jóvoltod,
azt pedig tőled féltőknek tartod,
kik hozzád futnak, azoknak nyújtod,
hogy ember lássa, nyilván mutatod.

Íme, elrejtéd rejtő színeddel
őket, s kevélyek nagy keménységgel
ne sértsék, hajlékodba békével
beviszed, hogy ne rágják nyelvekkel.

Áldott legyen a Jehova Isten,
mert megmutatá nagy csodaképpen,
irgalmasságát rajtam kegyesen,
a kerített városban. Úgy legyen.

Lásd, de így szólék hertelenségből,
kivágattam én szent színed elől,
de meghallgatád szóm kegyelmedből,
kéresem mikor kiálték hitből.

⁴¹ Innentől az RMKT 17/4-ben is megvan az ének.

Legyetek szentek nagy szeretetben
 az Úristenhez, mert az Úristen
 őrzi híveket, mert fizetésben bőven,
 kik vannak nagy kevélységben.

Igen erősen álljon már minden,
 és megerősíti szívetekben,
 mindnyájan, akik bíztok Istenben,
 úgy legyen, mi is mondjuk mind, amen.

A lengyel forrású zsoltárok verstani, poétikai sajátosságai

A lengyel zsoltárfordítások metruma tanulmányunk szempontjából még fontos lesz, de érdemes a kérdést ettől függetlenül is megemlíteni. Ahogyan arra Papp Géza is rámutat,⁴² a lengyel dallamokra írott magyar zsoltárok között találunk szapphikus formában írottat, ez a 16. zsoltár, az *Ó nagy Úristen, a szent Dávid király...* kezdetű, metruma: a11 a11 a11 a5. A 32. zsoltár magyar fordítása szintén szapphikus sorokból áll, ennek a metruma a11 a11 a11 a11. Ezzel a metrumképlettel még egy lengyel hatást mutató zsoltár, a *Bánatában Dávid...* kezdetű rendelkezik. Ezenkívül a 10 szóban forgó zsoltárból egy a10 a10 a10 a10-es metrumú (*Istenben bízván Dávid énekel...*). A *Jaj meddig, nagy Úristen...* kezdetű, a 13. zsoltár parafrázisát Papp Géza vágáns 13-asként azonosítja,⁴³ s ennek a zsoltárnak nincs magyar nótajelzése az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben, csupán „*Nota Pol.*” jelzéssel van ellátva. Feltűnő azonban, hogy ugyanilyen 13-asokban íródik Balassi Bálint *Áldj meg minket...* kezdetű éneke, melyet ő is lengyelből fordított. A többi, az unitárius kiadásokban szereplő, lengyel nótajelzéssel ellátott 5 ének a 10-ből mind 4×a8-as metrumú, mely annak ellenére, hogy a 16. századi magyar költészetben is rendkívül kedvelt forma, a lengyel költészetnek is az egyik leggyakoribb formája, melyet Kochanowski is előszeretettel használt. Az öt énekből kettőnél⁴⁴ nemcsak a „*Nota Pol.*” jelzéssel találkozhatunk, hanem magyar nótajelzésként az 1602–15 között megjelent kolozsvári énekeskönyvben Balassi Bálint *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű (RPHA 1109), Balassi lengyelországi évei alatt készített szövege is meg van adva. Mivel a gyülekezeti énekeskönyvek nótajelzésként mindig a gyülekezet által jól ismert szövegekre

⁴² Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338.

⁴³ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338.

⁴⁴ *Reménységem vagy, Istenem...* és az *Ím, s hogy kiált Istentelen...*

hivatkoznak, így nem tekinthetünk el attól, hogy Balassinak ez az éneke 1602–15 körül az unitárius gyülekezet számára ismert szöveg volt. Fontosnak véljük megemlíteni, hogy a lengyel zsoltárok magyar fordításai éppen Balassi Bálint Lengyelországban keletkezett énekét hozzák nótahivatkozásul, egyébként pedig az sem kizárt, hogy Balassinak ez az éneke – a legkedveltebb lengyel metrumban írva – esetleg Kochanowski vagy legalábbis lengyel zsoltárfordítás, illetve átdolgozás.⁴⁵

A Papp Géza által lengyel forrásúként azonosított zsoltárok mindegyikére jellemző, hogy a Bogáti Fazakas-zsoltárokhoz hasonlóan olyan akrosztichonnal rendelkeznek, amelyek a bibliai zsoltárok lényegi mondanóját, velejét adják vissza. Tételmondatként, a vers lényegét visszaadó argumentumként is értelmezhetőek. Például a *Bánatában Dávid...* kezdetű, 69. zsoltárnak az akrosztichonja a következő: *Bánat bánt, siess, Úristen, segélj, amen.* A Bibliában ez a zsoltár *Az Úr szolgálja a legnagyobb szenvedésekben* címmel szerepel, tehát a zsoltárt éneklő élethelyzetét pontosan visszaadja az akrosztichon. Pap Balázs kifejti Bogáti Fazakas akrosztichonjainak vizsgálata kapcsán,⁴⁶ hogy az ilyen, „argumentumocská” jellegű akrosztichonnak mnemotechnikai jelentősége is van, hiszen az ilyen jellegű argumentumok alkalmazása a zsoltár lényegének összefoglalása által a zsoltár egyes versszakainak sorrendjét is segítenek megtartani, fejben tartani.

Alább táblázatban összefoglalva bemutatjuk, mely zsoltárhoz milyen akrosztichont rendel az ismeretlen fordító:

Zsoltárszám és RMKT-szám	Incipit	Akrosztichon ⁴⁷
5. RMKT 17/4. 8.sz.	<i>Isten, kegyes füled szómat...</i>	IDEIEN KERÖNEK AD URA
13. RMKT 17/4. 9. sz.	<i>Jaj, meddig, nagy Úristen...</i>	JÜ AZ ÚR
14. RMKT 17/4. 10. sz.	<i>Ím, s hogy kiált Istentelen...</i>	ISTEN VELÖNK
16. RMKT 17/4. 11. sz.	<i>Ó, nagy Úristen, a szent Dávid király...</i>	OII ÚR S TARTS

⁴⁵ Bár a figyelmet e tényre fel tudjuk hívni, a kutatás jelenlegi fázisában ennél többet nem tudunk megállapítani, ez a kérdés nyitott a további vizsgálatokra.

⁴⁶ Pap Balázs: *Históriák és énekek*. Pécs, 2014, Pannónia Kiadói Alapítvány. 132.

⁴⁷ Az akrosztichonokat a saját átírásom alapján hozom, így nem mindig azonosak az RMKT 17/4. kötetében találhatóakkal.

Zsoltárszám és RMKT-szám	Incipit	Akrosztichon ⁴⁷
30. RMKT 17/4. 12. sz.	<i>Kitisztítván Absolonnak undokságát...</i>	KEGJELMES AZ MI URUNK
31. RMKT 17/4. 13. sz.	<i>Istenben bízván Dávid énekel...</i>	ISTENFELŐ NE FELLI ALLI
32. RMKT 17/4. 14. sz.	<i>Bűnnek soksága hogyha kit iszonyít...</i>	BOTSASD BÜNÖMET URISTEN
66. RMKT 17/4. 15. sz.	<i>Egész Izraelnek népe...</i>	ERŐS AZ MI ISTENÜNK NO DITSIRIÖK
69. RMKT 17/4. 16. sz.	<i>Bánatában Dávid könyörög ígyen...</i>	BANAT BANT SIES URISTEN SEGELI AMEN
71. RMKT 17/4. 17. sz.	<i>Reménységem vagy Istenem...</i>	REMENSEGEM ISTENBEN SZABADITS ENEKLEK EN

Azok a zsoltárok, amelyeken a lengyel hatást Papp Géza kimutatta, minden esetben tartalmaznak hivatkozó strófát a zsoltár számára, és minden esetben a protestáns zsoltárszámozást követik. Egyetlen olyannal találkozunk, melyben a hivatkozó strófa elrontja a zsoltárszámot: a 30. *Psalmus* címet viselő, *Kitisztítván Absolonnak...* incipitű zsoltár hivatkozó strófája 32. zsoltárt ad meg annak ellenére, hogy a zsoltár a 30. zsoltár fordítása, és a címben helyesen is szerepel. A tíz vizsgált psalmusból négynek az első strófája mondja meg, hogy melyik zsoltárról van szó, hatnak pedig az utolsó versszakában találunk a számzásra utaló hivatkozást. Olyan esettel nem találkozunk, hogy az elején is, a végén is legyen hivatkozás: vagy az egyiket vagy a másikat tartalmazza.

A lengyel zsoltárfordítások mindegyikének utolsó versszakában szerepel az *Amen* szó, amellyel lezárja az elénekelt zsoltárt a zsoltárban megszólaló könyörgő vagy hálaadó funkciónak a teljesüléséért való kérésképpen.

A retorikai alakzatok, a trópushasználat szempontjából egyértelműen mondhatjuk, hogy az ismeretlen fordító nem vitte túlzásba azok használatát: a protestáns zsoltárok nyelvezetéhez hűen igyekszik tisztán, érthetően, ha lehet, bonyolultabb metaforika nélkül visszaadni a zsoltár jelentését. Feltűnő viszont, hogy a bibliai zsoltárok hasonlatait hűen követi, ezeket a hasonlatokat mindig megtartják a szövegek.

Ilyen például az *Egész Izraelnek népe...* incipitű, 66. zsoltár hasonlat-használat a 11. strófában:

Te Úristen, hogy voltunkat,/ megpróbálád állásunkat,/ mint ezüstre tűznek lángját,/ úgy reánk is a nagy próbát.

Ez a strófa az alaphasonlatot átveszi, ám a *tisztító tűz* értelmezési lehetőséget elhagyja, mely a Károli-fordításban megtalálható: Zsolt. 66,10.:

Mert megpróbáltál minket, oh Isten, megtisztítottál, a mint tisztítják az ezüstöt.

Ahol az ismeretlen fordító egy a Bibliában található hasonlatot átültet, ott az sem ritka, hogy a hasonlat pontos, jól és könnyen érthető magyarázatát is megadja még akkor is, ha ezzel a bibliai zsoltár egy szakaszát több strófényira kell bővíteni. Tisztán, jól érthető szöveget igyekszik létrehozni a szerző-fordító. A hasonlatok kifejtését jól példázza a 32. zsoltár parafrázisának (*Bűnnek soksága hogyha kit iszonyít...*) 17–18. strófája, mely a bibliai zsoltár egy hasonlatot alkalmazó szakaszát két strófában mondja el. A hasonlat előtti és utáni strófák is követik a bibliai gondolatmenetet: azaz egy bibliai szakasz egy versszakban van kifejtve.

Zsolt. 32,9: Ne legyetek okatlanok, mint a ló, mint az öszvér, a melyeknek kantárral és zabolával kell megszorítani az állát, mert nem közelít hozzád.

Bűnnek soksága... 17–18. strófa:

„Igen szorgalmas gondja legyen arra/ minden embernek, s magát úgy hordozza,/ nem mint a lovak vagy öszvérek dolga,/ értelem nélkül, nagy ostobaságba.

Súlyos és éles zabolával kiknek/ szájukat s’ vastag fékemlők viselnek,/ úgy kényszerítik, hogy ők engedjenek,/ fene voltukkal senkit ne sértsenek.”

Ez a tíz zsoltár az általában vett protestáns zsoltárköltészeti úzushoz képest főleg grammatikai-verstani szempontból tartalmaz markánsan elkülönülő, sajátos jegyeket.

Az anafora, az epifora és az epandosz sajátos alkalmazása, ismétlésekkel, rokon jelentésű szavak felsorolásával tarkított folyamatos, gyakran egyidejű jelenléte számos helyen megtalálható ezekben a zsoltárookban. Néhány példával szemléltetve:

Istenben bízván Dávid énekel... (31. zsoltár), 3. vsz.:

„Te légy énnékem erős *kőszálam*,/ légy erős helyem, had tartattassam,/ mert te vagy nekem az én *kőszálam*,/ *kerítésem* és erős *kőváram*.”

Nem ritka, hogy ezek a speciális ismétlődésen alapuló alakzatok nem egy strófán belül találhatók. Ilyen például az *Ím, s hogy kiált...* incipitű ének 1–2. versszakában található *sehol Isten–sehol nincsen* ismétlődés:

„Ím, s hogy kiált Istentelen,/ szívében szól ily képtelen,/ *nincsen nyilván sehol Isten*,/ ki vigyázna mindeneken.

Sehol nincsen, ki jót tégyen,/ megveszett már nagy hirtelen/ az emberség, s tökéletlen,/ vakmerővé lett már minden.”

A fenti példák már azt is mutatják, hogy ezekben a zsoltárokból a soráthajlás és a közölések milyen gyakran fordulnak elő. Egyes zsoltárok domináns poétikai szervezőelvévé válnak a közölések és a soráthajlások, olyannyira meghatározó szereppel bírnak.

Soráthajlással több olyan esetben is találkozhatunk, amely nem egy strófán belül megy végbe. Az ismeretlen szerző egy esetben összeköt két strófát a soráthajlással, amellyel a régi magyar vers esetében igen ritkán találkozhatunk, hiszen a legtöbb esetben egy mondat, egy gondolatmenet egy strófa, mi több, gyakran egy sor. Ez a két strófa közti gondolat- és soráthajlás *Ó, nagy Úristen...* kezdetű 16. zsoltár 2. és 3. strófája között található, s itt is megfigyelhetjük a soráthajlason kívül a számos közölést, ismétlést.

(2. vsz.) „Igen figyelmes légy megtartásunkra,/ mert mi csak bízunk magunkat magadra./ Szólok Istennek, te vagy híved Ura,/ *te minden jónkra*

(3. vsz.) *Igen figyelmesz*, noha nincsen szükséged / semmi mi jónkra. Engem a te néped, /kit választottál e földön, s vezérled, / csak gyönyörködtet.”

Szinte az egész zsoltár közölésekkel ellátott strófákból áll az *Isten kegyes füled szómat...* kezdetű 5. zsoltárban. Ennek az első két strófája:

„Isten kegyes füled szómat,/ hallja mostan beszédemet,/ tekintsed meg én elmémet/ ne vessd el kérésemet.

Derékképpen kiáltásom,/ halld meg valóban panaszom,/ én Istenem, s én királyom,/ könyörgésem hozzád nyújtom.”

A sok közölés, a megszokott szórendtől való eltérés egy esetben nagyon rejtetten, nagyon óvatosan, de dogmatikai értelemben igen radikálisnak számító értelmezésre is lehetőséget ad. Az *Egész Izraelnek népe...* kezdetű zsoltár 13. strófája tartalmazza egyébként az egyetlen krisztianizáló, Krisztusra utaló szöveg helyet a tíz vizsgált zsoltár közül:

(13.) „Nem tekinted méltóságunk,/ melyre fiad által juttunk,/ de halandó ember vallunk,/ úgy akarád, nyomja nyakunk.

(14.) Üstökön fogva hordozott,/ mi fejünkre ült és állott,/ mind tűzzel-vízzel fogyatott,/ mert felséged ostorozott.”

Az idézett szövegrészben arról van szó (mely a következő versszak segítségével értelmezhető pontosan), hogy a halandó emberek, akik méltóságra jutottak az Úristen fia által, az Isten ostorozása miatt más népek elnyomásától szenvednek.

A közölések miatt a fent idézett strófát igen nehézkesen lehetett értelmezni. Az értelmezési nehézségek elkerülése érdekében a nyomtatott kiadásokban egyébként gyakori a zárójelek használata a lengyel zsoltároknál. Erre példa az Ó, nagy Úristen... kezdetű zsoltár első, bevezető versszaka:

„Ó, nagy Úristen, (a szent Dávid király,
tizenhatodik énekében kit hálál,
ékes szózattal mi szívünk is talál,
a mi pártunkon állj.”

A már többször említett *Ím, s hogy kiált...* kezdetű ének 6. strófájában is találkozunk a nem szokványos szórend megértését a zárójelhasználat által segítő megoldással:

„Vigadoznak hogy már nagyon
esznek-isznak ők nagy bátron,
az Úristen, (kitől vagyon
minden jó csak) távol vagyon.”

A lengyel forrású zsoltárok esetében feltűnő, hogy a szerző-fordító olykor több strófán keresztül, hosszasan ecseteli önreflexív módon, hogy hogyan áldja, dicséri az urat, énekel, szóval/szájjal mondja/könyörög az Istenhez stb. Hangszeres zene egyetlen alkalommal, az *Egész Izraelnek népe...* kezdetű zsoltár bevezetőstrófájában, Dávidra vonatkoztatva fordul elő csupán:

„Egész Izraelnek népe,/ az Úristent hogy dicsérje,/ inti őket Dávid kedve,/ hegedűje és éneke.”

Ugyanennek a zsoltárnak a 2. versszaka is jó példa a számos éneklésre való reflektálásra:

„Rengjen a föld víg örömmel,/szent nevének énekléssel,/ dicsérjétek nagy jó kedvvel/ dicsőségét nagy hűséggel.”

Feltűnő, a protestáns zsoltárok szóhasználatában rendkívül ritka az, hogy az éneklést, az Isten dicsőítését „tapsolással” kísérik, s itt szinte minden énekben megtalálható, ahogy a példák is mutatják:

„Uram Isten, felségedben/ tapsolunk lelki örömben...” (Isten kegyes füled... 16. vsz.)

„Legyen dicséret Istennek,/ szenti között Felségének,/ áldassék neve, mindenek/ tapsoljanak kegyelmének.” (Kitisztítván Absolonnak... 6. vsz.)

„Tapsolván azért áldom az Úristent...” (Ó, nagy Úristen... 7. vsz.)

„Kicsinytől fogván nagyiglan/ énekeljünk mi tapsolván...” (Ím, s hogy kiált... 11. vsz. – hivatkozó strófa)

„...segedelmedben való igaz vigassággal,/ teljes szívből örvendek lelki tapsolással.” (Jaj meddig, nagy Úristen... 5. vsz.)

„No örüljetez mindnyájan Istenben,/ és tapsoljatek, igazak, örömben,/ énekeljetez lelki ismeretben,/ mindnyájan mondjuk Úristennek, amen.” (Bűnnek soksága... 21. – utolsó – versszak.)

Összegezve az eddig a lengyel zsoltárányagból átkerült zsoltárok sajátosságait: a legtöbb esetben a lengyel költészet jellemző metrumait használják, s nótajelzésük minden esetben *Nota Pol(onica)*, néhol magyar alternatívát is kínálva melléje. Minden zsoltárnak van akrosztichonja, amely argumentumszerűen a zsoltár lényegi mondandóját foglalja össze csakúgy, mint Bogáti Fazakas Miklós zsoltárainál.

A zsoltárok szövegeiben minden esetben – néhol az első, másutt az utolsó strófában – található hivatkozás a bibliai zsoltárra, a protestáns számozás szerint. Mindegyik zsoltár utolsó strófájában megtalálható az *Amen* kifejezés. Bonyolult trópusokat, retorikai eszközkészletet nem mutatnak fel, a bibliai hasonlatokat viszont átveszik. A szövegek gyakran anaforikus szerkesztésűek, közölésekkel és soráthajlásokkal gazdagon ellátottak, melyek olykor a strófák határain is túlmennek. A közölések, a szokatlan szórend miatt több alkalommal használ az 1602–15-ös unitárius nyomtatvány zárójeleket. Nyelvezetükre jellemző, hogy a bibliai zsoltároknál gyakrabban tartalmaznak az éneklés, a hálaadás szempontjából önreflexív elemeket, az Isten dicsőítésének említésekor „tapsolással” kísérve azt, de nem hangszerrel.

Megfigyelések néhány ismeretlen szerzőjű, csak unitárius forrásban szereplő zsoltárról

Már az unitárius énekanyagot kiadó RMKT 17/4. kötetének jegyzetében is megtaláljuk, hogy a lengyel fordítások és bizonyos, csak unitárius forrásban szereplő szövegek között olyan szoros a kapcsolat, hogy azok talán egy szerzőtől származhatnak. Az RMKT egymás után hozza ezeket a szövegeket 8–24. szám alatt, (de a 24.-et nem tartja szorosan idetartozónak), és az egy szerzőtől származásuk bizonyítékát stílus azonosságban, illetve az akrosztichonok hasonlóságában látja.⁴⁸ Az RMKT-val egyetértve a következőkben azt kívánjuk bemutatni, hogy a tíz lengyel zsoltárfordításon kívül találunk még hat olyan szöveget, amelyek csak unitárius forrásban hagyományozódnak, és poétikai sajátosságaik igen hasonlóak az imént elemzett lengyel forrású zsoltárokéval, így nem kizárt, hogy a zsoltárszerző illetve fordító személye azonos.

Az alábbi táblázatban RMKT-számmal, incipittel és versfőkkel fogjuk táblázatosan bemutatni a szóban forgó énekeket. Az akrosztichonokra ugyanis az jellemző, ami a Kochanowski-zsoltárok fordításaira: Bogáti Fazakas zsoltáraihoz hasonlóan minden ismeretlen szerzőjű, szóban forgó zsoltár olyan akrosztichont ad, amely rövid argumentumként, a zsoltár fő mondandójának összefoglalásaként értelmezhető.

Zsoltárszám és RMKT 17/4. szám	Incipit	Akrosztichon
86. zsoltár RMKT 17/4. 18. sz.	<i>Erős ellenségtől mikor Dávid király...</i>	ESETEM ÖRÜLIK SEGELI ÚR

⁴⁸ RMKT 17/4. 533.

⁴⁹ Bár az RMKT ezt az éneket is a többivel azonos szerzőjűnek mondja, a leginkább ez tűnik számunkra a többitől eltérőnek: az akrosztichonja nem rekonstruálható, pedig a többi esetében világosan látszik, hogy igyekeznek értelmes akrosztichont hozni. Ennek persze lehet az oka az is, hogy korábban keletkezett az ének, mint a többi. Ezenkívül, ahogy azt a későbbiekben látjuk, minden ismeretlen szerzőjű ének – a lengyelből fordított zsoltárokhoz hasonlóan – az utolsó strófájában *Ament* szerepeltet, de ez a zsoltár nem, annak ellenére, hogy az utolsó strófája hivatkozó strófa, tehát befejezettnek tűnik. Ezenkívül ez a zsoltár a 103. zsoltár átdolgozása, és a 103. zsoltárnak másik ismeretlen szerzőjű parafrázisa is van, az *Áldjad lelkem az Úristent...* kezdetű, mely szintén csak unitárius forrásban található meg. Ez a zsoltár pedig sokkal inkább hasonlít – az RMKT szóhasználatával élve – stílusában a többi ismeretlen szerzőjű énekre és a lengyel zsoltárokra, mint a szóban forgó *Áldjad én lelkem mindenkor...* incipitű zsoltár.

Zsoltárszám és RMKT 17/4. szám	Incipit	Akrosztichon
89. zsoltár RMKT 17/4. 19. sz.	<i>Nagy irgalmasságát a felséges Istennek...</i>	NE FELI EGIEL IGJAL KEGIELMES ASz ÚR
100. zsoltár RMKT 17/4. 20. sz.	<i>Az Űristent az egész föld...</i>	AMEN
103. zsoltár RMKT 17/4. 21. sz.	<i>Áldjad lelkem mindenkor az Urat...</i>	AMEKE(?) ⁴⁹
103. zsoltár RMKT 17/4. 22. sz.	<i>Áldjad lelkem az Űristent...</i>	ALGIAD LELKEM URADAT AMENN
116. zsoltár RMKT 17/4. 23. sz.	<i>Örvend Uram az én lelkem...</i>	EORVENDEK ASz URBAN SzABADULVAN E

Az akrosztichonok itt is a versek lényegi tartalmát közvetítik. A Kochanowski-fordításokhoz hasonlóan ezek a szövegek is minden esetben tartalmaznak hivatkozó strófákat, amelyekben a protestáns zsoltárszámozást használják. A hat énekből csak egynek van az elején ez a hivatkozó strófa, a többinek a végén található. A záró versszakok két kivétellel minden esetben tartalmazzák itt is az *Ament*, e két kivételre viszont van magyarázat. Az egyik a már a táblázatnál is említett *Áldjad én lelkem...* kezdetű ének, a 103. zsoltár parafrázisa, mely – bár az RMKT szerint idetartozik – a szóban forgó szövegek közül a legtöbb különbséget tartalmazza a többitől, így talán eltekinthetünk attól, hogy ugyanaz a szerzője, mint a többinek.

A másik, a záró strófában *Ament* nem szerepeltető zsoltár az *Örvend Uram az én lelkem...* kezdetű. Ennek az akrosztichonja a következő: EORVENDEK ASz URBAN SzABADULVAN E. Az utolsó előtti strófában ott találjuk az *Amen* kifejezést, viszont ez a versszak nem tartalmaz hivatkozást a zsoltárszámra, míg a záró versszak igen. Így valószínűnek tartjuk, hogy az elmaradt hivatkozó strófát utólag toldották a szöveghez, s az akrosztichonban a felesleges „E” is ezt lát-szik alátámasztani. Az utolsó két versszak a következő:

„Nagy örömmel rövid nap hogy láthassam/ szerelmesimet, Űristen, és áldjam/ jó voltodat, örvendezvén egyemben, /dicsértessék az Űr örökké, Amen.⁵⁰

Éneklé kiszabadulván mindenben,/ a szent Dávid száztizenhat énekben,/ Is-ten ötlet megtartá ekképpen,/ ki ezt mondja, látá, s várja örömben.”

⁵⁰ Már ezen a strófán is látható, hogy a lengyel zsoltárok fordítójának eljárásához hasonlóan itt is rengeteg közöléssel, soráthajlással találkozunk.

Ilyen, feltehetően utólag odakerült hivatkozó strófa található egyébként az *Áldjad lelkem az Úristent...* kezdetű zsoltárban is. Ennek akrosztichonja: ALGIAD LELKEM URADAT AMENN. Az „Amenn” első N-jével kezdődő strófa a többi ilyen jellegű zsoltárhoz hasonlóan tartalmaz *Ament*, de nem hivatkozza a zsoltár számát. Az utolsó versszak viszont igen, ám ez a versben végig tartott a13 a13-s (néhol $\times 13$ -asra módosulva) metrumot megváltoztatja, nem tartja a zsoltárban addig tartott metrumot, így itt is az utólagos betoldást feltételezhetjük:

„Nagy és kicsiny minden dolgi Urat dicsérvén/ áldjad, áldjad, oh én lelkem Úristent, Amen.

Nagy örömmel bűnének bocsánatát nyervén/ Dávid király százharmadszor örvendez Amen, Mi is nyertünk kegyelmet, mondjuk azért Amen.”

Az idézett zsoltárok metruma⁵¹ is hasonlít a lengyel fordításokéra: találunk szapphikus strófájukat (*Nagy irgalmasságát a felséges Istennek... és az Áldjad én lelkem...*), vágáns 13-ast (*Erős ellenségtől...*), de a11 a11 a11 a11-es metrumút is (*Örvend, Uram az én lelkem...*), és a lengyel fordítások leggyakoribb metruma, az a8 a8 a8 a8-as is megtalálható (*Az Úristent az egész föld...*).

Ezek az énekek tehát zömmel olyan metrumúak, mint a lengyel zsoltárok fordításai.

Ezek közül a zsoltárok közül egy sem krisztianizál, de ugyanúgy erősen meghatározza a zsoltárok jellegét a többstrófás, az éneklésre, a hálaadásra, az Isten dicsőítésére vonatkozó folyamatos reflexiók gyakorisága, mint azt a lengyel zsoltárfordításoknál láttuk. A lengyel zsoltároknál is megfigyelhető, hogy az Úristen „füleinek megnyitására” irányuló kérések, kifejezések ott is gyakoriak, ahol az eredeti zsoltárokban ezeket hiába keresnénk. Ezek itt is gyakran az Istenhez könyörgő, éneklő, őt dicsérő önreflexív környezetben jelennek meg, Dávid hangján szólalnak meg tehát, de az minden esetben oda van kölcsönözve az aktuális zsoltárt éneklőnek. A zsoltárok dicséretmondásai itt sincsenek hangszerhez kötve egyik esetben sem, csupán a „tapsolás” fordul elő.

Mivel ezekben a zsoltárokban is együtt, egymástól nehezen elválaszthatóan jelennek meg a kifejtett poétikai sajátosságok, akkor járunk el helyesen, ha az elmondottakat alább néhány példával szemléltetjük.

⁵¹ A különböző iskolák verstani álláspontjainak, az elnevezéseknek az ismertetése messzire vezetne a témánktól, így a metrumot a Papp Géza által a lengyel fordításoknál meghatározott terminusokkal nevezzük meg.

Az *Örvend, Uram...* kezdetű zsoltár első három strófája példa a dicséretmondással kapcsolatos hosszú reflexióra, melyben a tapsolás, a „szent fülek” megnyitása is szerepel:

„Örvend Uram az én lelkem tebenned,/ repes szívem tapsolással előtted,/ dicsekedem, hogy meghallgat Felséged,/ szám és elmém szeret, dicsér Úr téged.

Óhajtásim, könyörgésim, panaszim,/ nem taszítá Felséged el beszédim,/ de megnyitád szent füleid, öröimim/ megújítád elfeledvén bűneim.⁵²

Rólad azért soha nem feledkezem,/ jótétedet nagy felszóval dicsérem,/ mindeneknek háladással beszélem, / Felségedet csak mind éltig szeretem.”

Az *Erős ellenségtől...* kezdetű zsoltárban ugyanilyen gyakori a reflexió, a 7. strófája ebből áll:

„Örök Atya Isten, halld meg füleiddel, / könyörgésemet vegyed te jó kedveddel,/ beszédimet fogjad meg figyelmességeddel,/ esedezésem, Uram, egyezzen kedveddel.”

A közölések, soráthajlások, az anaforisztikus, ismétlődéseken és szokatlan szórenden alapuló szerkesztésmód használatát és az Isten önreflexív módon történő dicsőítését is kiválóan szemlélteti az *Az Úristent az egész föld...* kezdetű zsoltár. Első három strófájában mindenre bőven találunk példát:

„Az Úristent az egész föld,/ szolgálja víg örömmel őt,/ jer, járuljunk eleibe,/ háladásban s éneklésben.

Már ismerjük istent, hogy Úr,/ kitől s’ nem magától más Úr,/ ő népi és nyáji vagyunk,/ dicsérvén hozzá folyamjunk.

Énekkal s háladásokkal,/ szent nevét magasztalással, mert gyönyörűsége az Úr,/ mindörökké irgalmas Úr.”

Az ismétlődő elemek és a soráthajlás olyan szervezőelv ezeknél a zsoltároknál is, hogy a szemléltetésre szinte korlátlanul hozhatnánk a példákat. Az ismétlés által egybefűzött, a strófahatárokon túl is folytatódó, soráthajlásokban gazdag gondolatmeneteket példázza a *Nagy irgalmasságát...* kezdetű zsoltár 5–6. strófája, mely egyazon kérdéskört tárgyalja két strófában: azt, hogy van-e az Istenhez hasonló erővel rendelkező entitás.

⁵² A soráthajlások és a közölések itt is, szinte minden strófaszervezet legjellemzőbb vonásai lesznek csakúgy, mint a lengyel fordításoknál.

„Lehet-e ugyanis mert valaki hasonló
 égben, s Istennek fiai közt parancsoló,
 mint Felséged? Uram, rettenetes vagy te,
 szentek közt állandó.

Igen rettenetes udvarló seregednél
 Uram, seregeknek Istene, vajon s' ki él,
 ki erős, mint te vagy? Mert környülled álló
 igazság örökké él.”

Összegzés

Nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni az olyan, a többi protestáns énekvariánsal történt összevetés során kiderült információt, melyek az 17. századi unitárius énekgyűjtemények sajátosságait mutatják meg, ám ezeket eddig nagyobb mennyiségű szövegösszevetés híján nem ismerhettünk.

Az unitárius nyomtatványokban szereplő énekek sajátosságai a protestáns szövegváltozatokhoz képest a következők: a zsoltárok ritkán krisztianizálnak, általában nem tartalmazzak klasszikus kolofonstrófát. Helyette viszont gyakran illesztenek oda – főként az 1632-es énekeskönyvben – a zsoltár számára hivatkozó strófákat. A protestáns gyülekezeti énekekből az unitárius variánsok rendszerint kiveszik a záró doxológiát. Az unitárius szövegváltozatok kerülnek az ellenség megtörésére, letiprására vonatkozó kifejezések használatát, és igen gyakran helyettesítik az ilyen jellegű szövegrészeket az ellenség megtérítésére vonatkozó jelentéstartalommal. Az unitárius énekeskönyvekben a legtöbbször igyekeznek olyan zsoltárokat közölni, amelyek nem parafrazeálnak erősen, hanem őrzik a Bibliai értelmet. Az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv még a nótajelzések tekintetében is egységes, egyszerűsítő, könnyen átlátható tendenciára törekszik: egy-egy énekhez olyan nótajelzést rendel, amely szótagszám tekintetében pontosan azonos az adott énekkel, és a gyülekezeti énekhasználatban ismert, énekelt szövegre utal.

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai, úgy tűnik, a nyomtatott hagyományból nem kopnak ki akkor sem, amikor Thordai János zsoltárai elkészültek. Párhuzamosan használják a két Psalterium-fordítást.

A lengyel zsoltárfordítások csak unitárius környezetben maradtak fenn, s az 1602–15 között keletkezett énekgyűjteményben jellemzően ott használják őket, ahol a reformátusok Sztárai erősen parafrazeált, az ellenség megtörésére gyakran

utaló zsoltárait alkalmazzák. Ezeket helyettesítik a Kochanowski- és egyéb lengyel eredetű zsoltárok az első nyomtatott unitárius énekeskönyvben.

Az ismeretlen szerzőjű, csak unitárius korpuszon belül található néhány ének bemutatott poétikai jellemzői alapján láthatjuk, hogy az ismeretlen lengyel zsoltárfordító és az ezeket a szövegeket szerző zsoltáriró számtalan közös poétikai eljárást, retorikai, metrikai eljárást alkalmaz, s akrosztichonhasználatuk is hasonló. Ezek alapján talán érdemes azt gondolnunk, hogy a lengyel zsoltárok fordítója és a bemutatott, ismeretlen szerzőjű, csak unitárius forrásban megtalálható énekek szerzője egy és ugyanazon, ám továbbra is ismeretlennek mondható személy lehetett.

Az európai bevándorlás vagy menekültügy dilemmáinak társadalometikai aspektusai

Az európai közvéleményt már néhány éve az Európába beözönlő bevándorlók, migránsok, menekültek helyzetének a rendezése, megoldása foglalkoztatja. A probléma 2015-ben annyira súlyossá vált, hogy megoldása nem tűr halasztást. A problémával foglalkozók közül vannak, akik modern népvándorlásról beszélnek: „Globalizálódó világunkban egyre nagyobb méreteket ölt a migráció, már-már modern népvándorlásokról beszélhetünk, amelynek okai a fejlett országok rohamos előregedése és gazdasági vonzereje, illetve a fejlődő országok mérhetetlen szegénysége, túlnépesedése, a helyi háborúk és egyes esetekben az állami keretek szétesése.”¹ Olyan meglátások is szárnyra kaptak, amelyek új népvándorlást emlegetnek.² Véleményem szerint a bevándorlás jelenlegi európai megnyilvánulásai középette a globális népvándorlás kifejezés is találó.

A bevándorlók nagyon elszántak, minden áron, még életüket is kockáztatva igyekeznek Európa felé. Sokan a Földközi-tengeren próbálnak áthajózni, hogy Olaszországba, Görögországba vagy legalább Máltára jussanak, mások szöges drótkerítéseken másznak át Ceutában és Melillában,³ és vannak, akik a görög Égei-tenger szigetein vagy Cipruson kelnek át. Nagyon sokan vannak olyanok, akik Görögországból indulva Macedónián, Szerbián keresztül Magyarországra igyekeznek. Végössé úticéljuk az Európai Unió (a továbbiakban: EU) fejlett nyugati és északi országai. Az afgán és szír menekültek Németországba igyekeznek, mert ott nagyszámú afgán és szír közösség él. Tény, hogy a naponta tömegével érkező bevándorlók elszállásolása, ellátása a menekülttáborokban egyre nagyobb nehézséget jelent az érintett országoknak, amelyek nem voltak felkészülve ilyen nagy létszámú menekültáradatra. A helyzet rohamos súlyosbodását az jelzi, hogy az idei év (2015) eleje és május vége közötti időszakban 1865 menekült a Földközi-tengerbe fulladt. Nem véletlen, hogy olyan megnevezésekkel is talál-

¹ Wetzel Tamás: *A bevándorlás Magyarországon*. Budapest, 2011, Publikon Kiadó. 9.

² Tarróczy István–Glied Viktor–Keserű Dávid (szerk.): *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. Pécs, 2011, ID Research/Publikon Kiadó. A könyv letölthető a következő linken: http://www.ittvagyunk.eu/application/essay/127_1.pdf

³ Ceuta és Melilla spanyol enklávévárosok Észak-Afrikában, Marokkó tengerpartján.

kozunk, mint például: „halálhajók Afrikából Európába.”⁴ Elszántságukra vallanak azok az erőszakos megmozdulásaik is, amelyek a francia Calais kikötőváros Csatorna-alagútjánál történnek. A Csatorna-alagút francia bejáratánál több száz bevándorló hetek óta azzal próbálkozik, hogy bejusson a Csatorna-alagútba és azon keresztül Nagy-Britániába érkezzon. A próbálkozástól az sem rettentí viszsza őket, hogy a kísérleteik közben néhányan már meghaltak.⁵

Természetesen felmerül a kérdés, honnan jönnek a menedékkérők az EU-ba. A bevándorlók egyrészt az országukban vagy térségükben dúló háborúk, a polgárháborúk, a konfliktusok kegyetlenkedései, a fegyveres erőszak, a politikai, vallási, faji üldözések, másrészt a nyomor, az éhínség elől menekülnek, és Európa országaitól, népeitől támogatást, segítséget várnak. Az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Hivatala⁶ összesítése alapján az elmúlt öt évben a világon legalább tízenöt konfliktus robbant ki vagy lángolt fel újra.⁷ A legismertebb országok, ahonnan a bevándorlók menekülnek: Szíria, Afganisztán, Eritrea, Pakisztán, Irak, Bangladesh és Nigéria.⁸ A felsorolást természetesen még bővíthetjük.

A bevándorlók többsége illegális bevándorló (köztük nagyon sok a gyermek), akik között nemcsak olyanok vannak, akik életüket mentik a brutális erőszak, az üldözések elől, hanem olyanok is, akiket megélhetési menekülteknek neveznek, akik az éhínség elől menekülnek, illetve a gazdasági menekültek, akik egy igazságosabb, élhetőbb és méltóságteljesebb élet reményében indultak Európa felé. Egyes vélemények szerint a menekültek között beépített terroristák is vannak.

A menekülők vagy bevándorlók az embercsempészek által irányított veszélyes utazási körülmények között érkeznek kontinensünk partjaihoz. Az embercsempészek gátlástalanul végzik üzérkedő munkájukat, számukra a pénz az,

⁴ Békefy Lajos: *Halálhajók Afrikából Európába*. Üzenet 2015/13. 1. 4.

⁵ Michael Petrou: *Why Refugees Are Fleeing France for Britain?* <http://www.macleans.ca/news/world/why-refugees-are-fleeing-france-for-britain/>; *Migránsrohamok Calaisban*. In Krónika, 2015. augusztus 2. 6. Letöltve: 2015. július 31-én.

⁶ UNCHR: United Nations Commissioner for Refugees

⁷ A megoszlás a következő: Nyolc Afrikában (Elefántcsontparton, a Közép-afrikai Köztársaságban, Líbiában, Maliban, Nigéria északkeleti részén, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Dél-Szudánban, az idén pedig Burundiban); három a Közel-Keleten (Szíriában, Irakban és Jemenben); egy Európában (Ukrajnában); három Ázsiában (Kirgizisztánban, illetve Mianmar és Pakisztán számos körzetében). Ld. Halmos Máté: *60 millióan vannak, és mind ide tartanak?* http://index.hu/gazdasag/2015/06/19/menekult_statisztika_menedek/ Letöltve: 2015. július 31-én.

⁸ Nigériában a Boko Haram nevű iszlamista terrorszervezet tagjai üldözik a keresztényeket: megölik a gyermekeket, nőket, lerombolják a keresztények iskoláit, templomait.

amely motiválja tevékenységüket. Beszámoltak arról is, hogy egy rozzant hajóba, tulajdonképpen bárkába, amely száz személyes volt, háromszáz embert zsúfoltak be. Ezért nagyon gyakoriak a halálos kimenetelű „átkelések” a tengeren.

Tekintettel arra, hogy a menekültek Európába igyekeznek, és Európától várják helyzetük rendezését, röviden tekintsük át az *Európai Unió menedékpolitikáját*.

Az európai államok nagy hagyományokkal rendelkeznek az üldözött menekültek befogadása terén. Az alapvető emberi jogok védelme az európai együttélés egyik központi elve. 1999-ben az EU tagállamai elkötelezték magukat egy közös európai menekültügyi rendszer kidolgozása mellett annak érdekében, hogy eredményesebben kezeljék az unió országaiban felmerülő menekültügyi problémákat.

Az elkövetkező években az EU számos fontos joganyagot fogadott el, amelyek célja a tagállamokban alkalmazott menekültügyi rendszerek összehangolása. A *Dublini rendelet* (2003) meghatározta, hogy adott helyzetben melyik állam köteles elbírálni egy menedékkérelmet. A befogadási feltételekről szóló irányelv meghatározza azokat a minimális követelményeket, amelyeket a tagállamoknak a menedékkérők befogadási feltételével kapcsolatban – lakhatás, oktatás, egészségügyi ellátás, stb. – teljesíteniük kell.

Az EU létrehozta az *Európai Menekültügyi Alapot* (2004), amelyen keresztül anyagi eszközökkel támogatja a tagállamokat menekültügyi rendszerük hatékonyságának növelésében. Bevezetésre került az *Eurodac*, egy közösségi alapú informatikai rendszer, amely alkalmas az ujjlenyomatok ellenőrzésére, valamint annak megállapítására, hogy nem nyújtott-e be kérelmet a menedékkérő egy másik tagállamban is.

Az EU az unión belül és azon kívül is egyaránt fontos szerepet játszik a menekültüggyel és áttelepítéssel kapcsolatos problémák kezelésében. Az EU által alkalmazott törvények és gyakorlatok számos országban jelentősen befolyásolják a menekültvédelem rendezését. Az európai harmonizációt célzó irányelvek és rendeletek ellenére még mindig jelentős különbségek vannak az egyes tagállamok között a védelemmel kapcsolatban alkalmazott megközelítések, a megadott menekültstátusok aránya, valamint a befogadó körülmények tekintetében, ideértve például a menedékkérőknek nyújtott egészségügyi ellátást. Egyes tagállamokban például olyan alacsony szintű az alapellátás, hogy számos menedékkérő egyszerűen az utcára kerül.⁹

⁹ Az *Európai Unió menekültügyi politikája*. <http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/mivel-foglalkozunk/jogvedelem-biztositas/az-europai-unio-menekultugyi-politikaja.html>. Letöltve: 2015. július 31-én.

Az EU által megalkotott jogszabályok gyakorlati alkalmazásával kapcsolatosan személyes véleményem a jelenlegi helyzetben az, hogy nagy bizonytalankodást, kapkodást, meg nem értést, véleménykülönbséget látok az európai honatyák között. A helyzetet jól érzékelteti a folyó év június 25-én tartott csúcstalálkozón különböző vélemények révén megnyilvánuló diszharmonia a tagállamok képviselő között.

Az európai bevándorlás *politikai szintű* megoldása vagy legalábbis enyhítése érdekében 2015. június 25-én Brüsszelben az európai uniós országok állam- és kormányfői kétnapos csúcstalálkozót tartottak. A találkozó célja egy új európai konszenzus kialakítása a menekültek elosztása ügyében.¹⁰ A csúcstalálkozó egyik legérzékenyebb kérdése az volt, hogy a menekültek befogadása önkéntes legyen vagy kötelező. A csúcstalálkozó első napján Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor kijelentette: „Magyarországra nem hozni kellene a bevándorlókat, hanem el kellene őket vinni.”¹¹ Orbán megerősítette, hogy Magyarország ellenzi a törvénytelen bevándorlók szétosztására vonatkozó kötelező kvótákat. Ilyesmit csak önkéntes alapon tartott elfogadhatónak.

A csúcstalálkozón Donald Tusk, az Európai Tanács elnöke a kvótarendszer kötelező jellegére vonatkozóan kijelentette: „Az egyes tagországok által befogandó emberek számát illetően az Európai Bizottság által javasolt kvótarendszer kötelező jellegére nézve nincs konszenzus a tagországok között. A belügyminiszterek tehát a következő bő egy hónap során nyilvánvalóan az önkéntesség elve alapján alakíthatják ki a kereteket.”¹²

Tusk azt is elmondta, hogy mivel Magyarországnak és Bulgáriának jelentős migrációs hullámmal kell megküzdenie, e két ország külön elbírálás alá esik majd az áthelyezési és áttelepítési mechanizmus kialakításakor. Ezt az indokolja, hogy az év (2015) eleje óta a menedékkérők egyharmadát Magyarországon regisztrálták, vagyis többet, mint Olaszországban.

Az EU-csúcson elhangzott a *visszafogadási eljárásra* való hivatkozás is, mint a bevándorlás megoldásának egyik alternatívája. Az EU tagállamainak vezetői megállapodtak abban, hogy felgyorsítják a *visszafogadási eljárásra* vonatkozó tárgyalásokat az unión kívüli országokkal. Az uniós országok ahhoz az elvhez fogják igazítani kereskedelmi és fejlesztéstámogatási politikájukat, hogy amelyik

¹⁰ EU-csúcs: Előtérben a migráció megfékezése. Szabadság, 2015. június 26. 5.

¹¹ Orbán Viktor: Vigyétek el a bevándorlókat. Krónika, 2015. június 26–29. 5.

¹² EU-csúcs: külön elbírálást kap Magyarország a menekültügyben. <http://www.metropol.hu/nagyvilag/cikk/1335212-eu-csucs-kulon-elbiralast-kap-magyarorszag-menekultugyben>. Letöltve: 2015. július 31-én.

partnerország többet nyújt saját menekültjeinek visszafogadása terén, több uniós kedvezményben fog részesülni.

A találkozón döntés született arról is, hogy az *EU határvédelmi támogató-ügynöksége*, a *Frontex* a jövőben kiterjedtebb felhatalmazást kap az illegális migránsok visszaszorítására.

Az EU tagállamainak belügyminiszterei 2015. július 20-án abban állapodtak meg, hogy több mint 54 ezer menedékkérőt osztanak szét az uniós tagállamok közt az önkéntesség elve alapján. Magyarország nem kívánt befogadni egyetlen menekültet vagy menedékkérőt sem, hiszen Magyarországra érkezik a legtöbb bevándorló.

A politikusok véleményével párhuzamosan hallhatjuk az *európai egyházak* szavát is a bevándorlás kérdésében. Az érintett országok egyházi képviselőinek általában az a véleményük, hogy a menekültek iránt nyitottak, befogadóak kell legyenek a keresztény közösségek, amely a keresztény hit- és életfelfogásból következik. Evangéliumi parancs, hogy az üldözöttek, a menekültek, a jövevények iránt a szolidaritás, a gondoskodás és a keresztényi szeretet érzéseivel kell viszonyulni.¹³

Az Európai Egyházak Konferenciája Kormányzó Testületének strasbourggi ülésén (2015. június 5.) nyilatkozatot fogadtak el, amelyben irányelveket javasoltak a menekültekkel kapcsolatosan.¹⁴ A nyilatkozatból néhány gondolatot megemlítek:

- plakát- és nyilatkozatháborúk helyett szolidaritásra, konkrét cselekedetekre van szükség a bevándorlókkal kapcsolatban;
- gyakorolni kell a keresztény szeretetet, toleranciát a jövevények befogadása érdekében;
- szolidaritást kell vállalni a háborúk és a vallási gyűlölet áldozataival;
- arra kell törekednünk, hogy a rászoruló, kétségbeesett és kirekesztett embereken segítsünk, karoljuk fel őket;
- Európa egyházainak hangjukat hallhatóvá, messze hangzóvá kell tenniük a menekültügyi kérdésben, hogy azt a nyilvánosság hitelesen és alaposan megismerje;

¹³ Galambos Ádám: *Kritikusan a menekültkérdésről – Mit tesznek az egyházak?* <http://www.evangelikus.hu/menekultkeredes-egy hazak-2015>. Letöltve: 2015. július 31-én.

¹⁴ *Az Európai Egyházak Konferenciája Kormányzó Testületének Nyilatkozata*, 2015. június 15-én, Strasbourgban. In: <http://www.evangelikus.hu/cikk/cec-közleménye-bevándorlásról>. Letöltve: 2015. július 31-én.

– a keresztény teológiából és egyházértelmezésből következik az, hogy a migránsokat és a menekülteket testvérként tekintsük, és lehetőségeink szerint támogassuk.

Megemlítem, hogy a menekültek, az elvándorlók, a jövevények lelki gondozásának bibliai, teológiai vetületeit a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet doktori iskolájában Kereskényi Sándor református lelkész értékelte doktori dolgozatában.¹⁵ Kereskényi 2000-ben, még elég távol a mostani „jövevény-hullámtól” úgy látta, hogy a mai elvándorlókhoz azok a Bibliában található személyek és csoportok állnak legközelebb, akik a „jövevény” nevet viselik, és az azzal járó sors vonzatait élik át.¹⁶

A bevándorlási hullám Magyarországot nagymértékben érinti. A Magyarországi Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH) főigazgatója 2015 júniusában azt nyilatkozta, hogy „az év eleje óta 57 ezren lépték át illegálisan Magyarország határát, naponta több száz ember érkezik, köztük nagyon nagy számban afgán, szír, pakisztáni állampolgárok.” Hozzátette, ezek az emberek nagyon sok áldozatot hoztak, hogy elmeneküljenek a hazájukból, sokat fizettek, fizetnek az embercsempészeknek, így nem tántorítja el őket az az információ sem, hogy a célsországból nagy valószínűséggel visszatoloncolják őket.¹⁷ A helyzet azóta rosszabbodott. 2015 augusztusának utolsó napjaiban már több ezren érkeztek naponta, eladdig összesen 145 000 illegális bevándorló lépte át az ország határait.¹⁸

Az illegális határátlépőknek korántsem végcél, csupán átutazási pont Magyarország. Ha viszont a magyar hatóságok elfogják őket, már intézkednek. A menedékkérők bekerülnek egy befogadó állomásra, itt várják ügyük elbírálását, hogy megkapják-e a menekültstátust és hogy ennek mi a feltétele? Ezt nevezik idegenrendészeti eljárás kezdeményezésének.¹⁹

¹⁵ Kereskényi Sándor: *A jövevény lelkigondozása*. Doktori disszertáció a kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns teológiai Intézet doktori programjának keretében. Szeged–Kolozsvár, 2000.

¹⁶ Kereskényi S.: i. m. 185.

¹⁷ *Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal (BÁH): Naponta több száz illegális menekült érkezik Magyarországra*. <http://www.stop.hu/belfold/naponta-tobb-szaz-illegalis-menekult-erkezik-magyarorszagra/1332797/> Letöltve: 2015. július 31-én.

¹⁸ *Özönlenek a menekültek Magyarországra*. <http://www.fidesz.hu/hirek/2015-08-27/az-unio-keptelen-megvedeni-hatarait/> Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

¹⁹ *Menekültügyi eljárás*. http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&id=421:menekultugyeljaras&Itemid=392&lang=hu# Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

Időszerű felidézni a ma is érvényben levő 1951-es *Genfi Egyezmény* vonatkozó megállapításait a menedékkérelssel kapcsolatosan. Az 1951-es Genfi Egyezmény értelmében menekült olyan, a származási országán kívül tartózkodó személy, aki megalapozottan fél attól, hogy származási országában üldözés érné faja, vallása, nemzetisége, politikai véleménye vagy egy meghatározott csoporthoz való tartozása miatt, és saját állama védelmét nem tudja igénybe venni. Menedékkérő az a külföldi, aki menedékjogi kérelmet terjesztett elő, és ügyében még nem született jogerős döntés (menekült akkor lesz, ha menekültstátust kap). Migránsnak azokat nevezzük, akik elhagyják hazájukat vagy szokásos tartózkodási helyüket azért, hogy letelepedési szándékkal egy másik országba menjenek (szociológiai, nem jogi fogalom). Mivel a menekülőknek szinte soha sincs lehetősége hivatalos okmányokat, vízumot beszerezni, a Genfi Egyezmény alapján tiltott határátlépésüket nem büntetik. A szakemberek megemlítik, hogy az egyezmény első nemzetközi próbája az 1956-os magyar forradalom volt: a menekülteket kvóták alapján fogadták be európai és tengerentúli országok Ausztria menekülttáborából.²⁰

Megemlítem, hogy a bevándorlás, a menekültügy kérdésében a magyar állam álláspontját Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke foglalta össze és értékelte 2015. július 25-én, a 26. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban (Tusványos) elhangzott beszédében.²¹ Orbán tusványosi beszédének legfontosabb üzenete az volt, hogy a magyar kormány az illegális migrációt vissza szeretné szorítani, és hosszabb távon meg is szeretné állítani azt, ezért az EU-ban még határozottabban áll majd ki a „modernkori népvándorlással” szemben. A miniszterelnök beszéde egyben válasz is volt az európai és a magyar politikai baloldal felfogására és cselekedeteire is. „Szerinte az európai baloldal a bevándorlás problémájában nem veszélyt, hanem lehetőséget lát, mert a bevándorlás révén felszámolhatja a nemzeti kereteket. Elmondta, hogy az a magyar baloldal, amelyik 2004-ben a külhoni magyarok ellen uszított, „most tárt karokkal magához ölelné a bevándorlókat.” „Egész egyszerűen nem szeretik a magyarokat” – jelentette ki, hozzátéve, hogyha most ők lennének a kormányon, akkor rövid időn belül Magyarország egy nagy menekülttáborrá válna.”²²

²⁰ Halmos Máté: *Apropó, kik egyáltalán a menekültek? Jó, ha tudjuk: 1956 volt a főpróba.* http://index.hu/gazdasag/2015/06/19/menekult_statistika_menedek/ Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

²¹ K. M. – F. J.: *Orbán a menekültekről: az a kérdés, hogy egyáltalán lesz-e még Európa?* <http://itthon.transindex.ro/?cikk=25370>; Zay Éva: *Orbán Viktor: meg kell őrizni a „Magyar Magyarországot.”* Szabadság, 2015. július 27. 4. Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

²² Uo. Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

Magyarország az egyre növekvő bevándorlási hullám megfékezése érdekében biztonsági határárral zárta le a szerb–magyar határt. A négy méteres kerítés 175 000 km hosszú, és célja az, hogy a Szerbia felől érkező illegális bevándorlókat megakadályozza abban, hogy tömegével Magyarországra jussanak. Ezzel egy időben az illegális határátlépés büntetését súlyosítani akarják, valamint a kerítés megrongálását bűncselekménynek fogják minősíteni, amiért akár börtönbüntetést is kiszabhatnak. A korlátozások, akadályok mellett természetesen meg kell említenünk a bevándorlók iránti emberséges bánásmódot is. Budapesten a vasúti pályaudvarok környékén ún. tranzitterületeket hoztak létre a bevándorlók számára, ahol biztosítják számukra a legalapvetőbb közegészségügyi és higiéniai követelményeket. A tranzitterületek között autóbuszok biztosítják a bevándorlók célba juttatását.²³ A tranzitterületeken a segélyszervezetek is segítik a migránsokat. A bevándorlók létszámának rohamos emelkedése miatt ezeket a tranzitterületeket a város szélé felé kellett kiköltöztetni.

Az európai bevándorlás *politikai és egyházi véleményei sok dilemmát tükröznek*. Ezekre kívánok reflektálni a keresztény teológia, a hit- és életfelfogás és a keresztény társadalometika meglátásaira alapozva.

A menekültügy egyik legnagyobb erkölcsi dilemmája az, hogy az egyik oldalon egyre inkább büntetlenül maradnak azok, akik kirobbantják, *szítják és fenntartják a konfliktusokat*, úgymint az elvándorlás, a menekülés okozói, a másik oldalon a nemzetközi közösség képtelen arra, hogy együttműködjön a háborúk megállításáért, a konfliktusok megszüntetéséért, a béke megteremtéséért és megőrzéséért.²⁴ Úgy vélem, hogy a nemzetközi közösségnek ahhoz kellene feltételeket teremtenie, hogy a különböző állampolgárok saját hazájukban, saját térségükben és saját kulturális közösségükben találhassák meg a megélhetés és boldogulás lehetőségeit. Ezzel kapcsolatban azt is észrevételezem, hogy ugyanezeket a követelményeket kellene biztosítani a többségi államkeretbe szorult őshonos kisebbségeknek is.

A téma dilemmáival kapcsolatosan *két nagyon fontos és tanulságos kérdést* kell feltennünk. Az egyik kérdés az, hogy meg tudja-e oldani a menekültügy felmerült problémáit az EU akkor, amikor már rég meghasonlott önmagával, és a keresztény gyökereit megtagadta. Hiszen egyre inkább azt tapasztaljuk, hogy a keresztény értékrend háttérbe szorul. A másik kérdés az, hogy tudja-e rendezni

²³ Szabó Dániel: *Tranzitvónák jönnek létre Budapesten a menekülteknek*. http://index.hu/belfold/2015/08/05/igy_ad_tul_gyorsan_a_fovaros_a_menekulteken/

²⁴ *A menekültügy aktuális kérdései. Jogalkalmazási problémák és javaslatok*. <http://onszak.hu/folyoirat/?p=63>

a bevándorlók közötti nyelvi, kulturális és vallási különbségeket akkor, amikor saját őshonos kisebbségeinek jogait nem veszi figyelembe. Furcsa helyzetnek tekintem azt, hogy amíg Európa a bevándorlók ügyét kötelező vagy önkéntes kvótarendszer alapján igyekszik rendezni, addig a kisebbségek ügyének rendezését rábízza az elnyomó nemzetállamokra. Egyetértek azzal a kijelentéssel, mely szerint „az EU valóságos válságpolitikát folytat, ahelyett, hogy menekültügyi stratégiák kidolgozásával foglalkozna.”²⁵

A menekültügy okai nagyon sokrétűek, de természetesen összefügg *napjaink demográfiai problémáival* is. Szakemberek úgy vélik, hogy a menekültügynek komoly demográfiai vetületei vannak.²⁶ Az európai népességfogyásnak, a rohamos elöregedésnek a társadalmi következményei már napjainkban is szembetűnők. A népességapadás munkaerőhiányt eredményez, ezért szükség van a bevándorlókra, akik a munkaerőhiányt pótolni tudják. Az afrikai és ázsiai túlnépesedés és rohamosan terjedő szegénység elleni lehetséges megoldásnak ígérkezik a kivándorlás a fejlettebb és gazdagabb európai országokba. A probléma megoldása azonban korántsem ilyen egyszerű. Európa népességapadásának okai sokrétűek, ezek közül kétségtelenül ki kell hangsúlyoznunk az európai ember individualizmusát, pénzorientáltságát, a családhoz, a szexualitáshoz való téves viszonyulását. Ezek az okok már korábban aláásták az európai ember helyes értékrendjét, és elbizonytalanították jövőképét. A bevándorlók letelepítése gazdasági és népességi okok miatt súlyos, ma még beláthatatlan következményeket eredményezhet Európában.

A fentiekhez kapcsolódik az a dilemma is, hogy Európa némely országaiban és térségeiben *nagy félelem uralkodik a bevándorlás lehetséges következményei, hatásai miatt*. Egyes régiókban felerősödött az egyéni félelmekből táplálkozó gyűlöletkeltés. Az előítéletek a menekültekkel szemben megalapozottak kezdtek lenni: hangoskodnak, szemetelnek, erőszakoskodnak, kifosztják a nyugat-európai utakon állomásozó kamionokat, megdézsmálják a magyar termelők termését stb. Az őshonos lakosság félelmét és aggodalmát növeli az is, hogy a helyi magas munkanélküliségi arány miatt az illegális bevándorlók letelepítésével a megélhetésük még nehezebb lesz. Nem véletlen, hogy Európa egyes térségeiben ellentüntetések szerveznek a migránsok letelepítése ellen.

²⁵ K. M. – F. J.: *Orbán a menekültekről: az a kérdés, hogy egyáltalán lesz még Európa?* <http://itthon.transindex.ro/?cikk=25370>? Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

²⁶ Tom Flynn: *Population, Migration and the Global Future*. In *Free Inquiry*. Vol. 36., June/July 2015, No. 4. 19-22; Richard Heinberg: *Two Realities*. In *Free Inquiry*. Vol. 36., June/July 2015, No. 4. 25–28.

Tény az, hogy a tömeges bevándorlás és letelepítés egy adott ország térségében megbontja a térség társadalmának homogén jellegét, és multikulturális, plurális társadalom kialakulásához vezethet. Egyetértek Samuel P. Huntington amerikai politológussal, a Harvard Egyetem volt professzorával, aki azt állította, hogy „a mai világban a nemzetek társadalmi biztonságára a legnagyobb veszélyt a bevándorlás jelenti.”²⁷ A bevándorlók befogadása nem csupán szolidaritási, jótevénytudási cselekedetet, hanem sokkal többet jelent. Ez a többet azt jelenti, hogy más kultúrát, civilizációt, mentalitást, lelkiséget kell befogadni, amely nem biztos, hogy békésen összeillik az őshonos értékrenddel, sőt feszültséget, konfliktusokat generálhat.²⁸ Sőt mi több, a befogadó társadalom jóindulata ellenére is beindulhat a gettósodás folyamata a bevándorlók részéről. Ezzel kapcsolatban teljesen egyetértek a következő megállapítással: „A gettósodás gyakrabban nem a többségi társadalom elutasítására, hanem a bevándorlók zárt közösséget preferáló kultúrájára vezethető vissza (pl. ázsiai bevándorlók, ortodox zsidók). Bár kifejezetten sikeresek lehetnek ezek a csoportok, a befogadó társadalommal csak a legszükségesebb esetben kommunikálnak, így nem egyszer még a negyedik generáció is nehezen beszéli a többségi nyelvet.”²⁹

Számomra nagy kérdés, miként lehetséges az, hogy a Közel-Keleten, Afrikában az *embercsempészek* szabadon üzérkedhetnek. Európa és a világ közössége keveset tesz azért, hogy megakadályozza a menekültek átkelését a tengeren, és tudomásul veszi az embercsempészek kihasználásra, átverésre alapuló megalázó eljárását a menekültekkel szemben. Az embercsempészek veszélyes hajói, bárkái nélkül alig beszélhetnénk ilyen méretű menekültgyőről. A kiszolgáltatott menekültek kemény pénzeket fizetnek az embercsempészeknek. Egyesek az útra kelésük előtt eladják mindenüket, viszont másoknak nincs, mit eladni, és mégis van pénzük arra, hogy az út költségeit fizessék, némelykor szállodában aludni, vendéglőkben étkezni. Ezzel kapcsolatosan számomra kérdés marad az is, hogyan

²⁷ Samuel P. Huntington: *Kik vagyunk mi?* Budapest, 2005, Európa Kiadó. 286.

²⁸ Samuel P. Huntington a civilizációk találkozásainak következményeiről írt a *The Clash of Civilization and the Remaking of the World Order* című könyvében (New York, 1996, Simon and Schuster Publications). A könyv magyar fordításban is megjelent: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2005, Európa Kiadó. A nemzetközi migrációval és annak kockázataival kapcsolatosan lásd még: Póczik Szilveszter – Dunavölgyi Szilveszter: *Nemzetközi migráció – nemzetközi kockázatok*. Budapest, 2008, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó.

²⁹ Wetzel Tamás: *A bevándorlás Magyarországon*. Budapest, 2011, Publikon Kiadó. 163. A témával kapcsolatosan még ajánlom: Örkény Antal – Székelyi Mária: *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja*. Budapest, 2010, Eötvös Kiadó.

tudják kifizetni a kért nagy összegeket a bevándorlók, miből tudnak Európában taxizni, magán autóbuszokat fogadni. Számomra az anyagi háttér eléggé megmagyarázhatatlan marad. Sajnos az európai embercsempészet is virágozni kezdett. Magyarországra más országokból is érkeznek embercsempészek, akik a migránsok utaztatását pénzért, a rizikók ellenére is, felvállalják. A gátlástalan kihasználás az embercsempészek esetében sokszor tragédiákba, bűncselekményekbe torkollik. Ezzel kapcsolatosan említtem meg azt a tragédiát, amely 2015. augusztus 27-én történt az osztrák A4-es autópályán. Az autópálya leálló sávjában vesztegelő, korábban hűtőkamionként használt járműben 71 migráns fulladt meg (59 férfi, 8 nő, 4 gyermek). Az embercsempészek a szerencsétlen embereket a levegő nélküli kamionban magukra hagyták, és ők elmenekültek. Az ügy kivizsgálása kezdetén sikerült három bolgár és egy afgán férfit előzetes letartóztatásba helyezni.³⁰

Tanulságos kérdéskör az is, hogy legtöbben az *Iszlám Állam kegyetlenkedései* elől menekülnek, amelyet a világ nemzetközössége nem ismer el, és nem is tesz sokat azért, hogy megállítsa a lefejezéseket, az emberek elevenen történő elégetését, a keresztények nyílt üldözését és a szabad rablást. A nemzetközösség részéről csak szórványos próbálkozásokat tapasztalunk a kegyetlenkedések megszüntetésére.³¹

A hazáját elhagyó emberek egy részét a szó jogi értelmében nem tekinthetjük menekültnek. Valóságos erőszakoskodás, üldözés nem folyik ellenük, de a társadalmi-gazdasági hanyatlás, az ebből következő nélkülözés, éhezés, vagy a természeti katasztrófák mégis elvándorlásra készítetik őket. Viszont az is igaz, hogy rajtuk kívül olyanok is vannak, akik, kisebbségi helyzetben élve, elnyomással, diszkriminálással is dacolva nem akarják elhagyni ősi földjüket.

Méltányolom az egyházi segítségnyújtó szervezetek odaadó munkáját a bevándorlók megsegítése terén, de számomra – tisztelet a kivételnek – sablonosnak és egyoldalúnak tűnnek az érintett európai egyházak némely képviselőinek a megállapításai is a menekültügyi kérdésében. Azt tapasztalom, hogy a kijelentéseikben

³⁰ *Előzetesbe kerültek a halálkamion csempészei.* <http://www.atv.hu/belfold/20150828-nincs-magyar-gyanusított-71-en-fulladtak-meg-percrol-percre>. Letöltve: 2015. augusztus 29-én.

³¹ Joe Parkinson: *Turkey Steps Up Fight Against Islamic State.* <http://www.wsj.com/articles/turkey-launches-strikes-against-islamic-state-in-syria-1437726876>. Letöltve: 2015. július 31-én.; Mirco Keilbert – Cristoph Reuter: *Threat To Europe: The Islamic State's Dangerous Gains in Lybia.* <http://www.spiegel.de/international/world/islamic-state-advance-in-libya-could-present-threat-to-europe-a-1019976.html>. Letöltve: 2015. július 31-én.

kevés a következményekkel számoló jövőbe tekintés. A helyzet jelenlegi és azonnali megoldásának a sürgetése elhomályosítja a jövő felelősségteljes számbavételét. Dilemma számomra, hogy vajon nem kellene-e odafigyelni az olyan ajánlásokra is, amelyet Franciaországban tett az egyik muszlim vezető a francia államnak. Az iszlám közösség vezetője kérte a francia államot, hogy adja át az elnéptelenedett keresztény templomokat, azokat ők szívesen használatba veszik, és átalakítják mecsetté. Quo vadis, keresztény Európa?

Konklúzió

Az üldözött menekültek iránt teljes szolidaritást vállalok. A brutális üldözés elől menekülő keresztények otthonra kell találjanak a keresztény Európában, mert keresztényi kötelességünk „egymás terheinek hordozása.” (Gal 6,2) A keresztény vallásos embernek meg kell értenie a ma is időszerű felhívást: „A vendégszeretetről ne feledkeztek meg, mert ez által egyesek – tudtukon kívül – angyalokat vendégeltek meg.” (Zsid 3,2) Viszont az is kétségtelenül igaz, hogy Európa képtelen lesz befogadni az illegális, megélhetési bevándorlók egyre növekvő létszámát.

Meggyőződésem, hogy a jövőben az európai bevándorlás, menekültügy rendezésének még nagyon sok problémájáról fogunk hallani, mert a kérdés megoldása körül nagyon megoszlik az uniós tagállamok véleménye, és a helyzet maga is egyre inkább összetettebbé válik. Erre utal az is, hogy a jelenlegi bevándorlást vagy népvándorlást a második világháború óta a legnagyobb humanitárius katasztrófaaként kezdik tekinteni.

A menekültüggyel való foglalkozás fel kellene ébressze Európa lelkiismeretét: jobban, gondosabban kellene megbecsülnie a keresztény értékrendet, amely az európai civilizáció bölcsője volt.

A világvallások közötti párbeszéd elengedhetetlenül fontos, időszerű, és azonnali témáinak látom: a bevándorlást, a menekültügyet, korunk demográfiai kérdéseivel való foglalkozást.

Megjegyzés

Tekintettel arra, hogy az európai bevándorlás vagy menekültügy problémái és az azokra adandó társadalometikai válaszok állandóan változnak, a tanulmány időszerűségével kapcsolatban szükséges kijelentem azt, hogy tanulmányomat 2015. augusztus 30-án zártam le.

Befejezésül Sylvia Bukowski német református lelkész nő imáját közlöm, amelyet a 2015. évi Menekült Világnapra írt (magyarra fordította: dr. Békefy Lajos magyarországi református lelkész).

Ima a menekültekért

Irgalom Istene, aki
népedet átvezetted a pusztán,
s a kivonuláskor pásztoroltad őket,
Hozzád kiáltunk
milliónyi menekültért,
akik a bizonytalanságba
indultak,
és szegénység,
üldözés, erőszak a kísérőjük.
Te légy a vezetőjük és oltalmazójuk, Urunk!
Könyörgünk a családokért,
akik minden megtakarított pénzecskéjüket
odaadják fiaik és lányaik megmeneküléséért,
s azt remélik, hogy az idegenben
majd otthonra és megértésre találhatnak.
*Uram, hallgasd meg az otthon maradókat
és a nagy útra indulókat imáit,
amikor szembesülnek azzal,
hogy Európában és másutt
más emberek élnek, mint hitték!*
Könyörgünk az asszonyokért,
akiket menekülésük közben megerősokolnak,
és a férfiakért, akik emberi méltóságukban
annyi megalázást szenvednek el,
a csempészbandák lélektiprását viselik szótlanul -
Uram, hallgasd meg imádságukat!
Könyörgünk Hozzád Urunk sok gyermekért,
akiknek nem lehet gyermekkoruk, csak félelmeik,
akiknek a sorstalanság a kenyerük.
Állj mellettük, amikor elveszítik szüleiket,
s nincs, aki felkarolja őket -
*Uram, hallgasd meg az érettük mondott imákat,
és gyermeki könyörgésüket,*

légy figyelmes könnyeikre, Urunk!

És légy könyörületes hozzánk is, ne váljunk cinikussá,
közömbössé menekült testvéreink láttán!

Adj bölcsességet és irgalmasságot szívünkbe,
meg felelősséget a felelőseknek,
nagyobb felelősséget sorsuk iránt
itt, Európában és más kontinensen is.

Uram, hallgasd meg teremtményeid könyörgését,
akárhol a nagyvilágban,

bármely nyelven is kiáltanak Hozzád
a menekültekért, hontalanokért, elűzöttekért,
vagy az áldozatok, vesztesek hozzátartozóiért.

Te maradj mellettük, ha már az emberek
el is pártolnak tőlük!

Uram, hallgasd meg imáinkat értük és érettünk! Ámen.

Selinger Sándor¹

Az egykori Külső-Szolnok–Kővár vidéki Unitárius Egyházkör településeinek térinformatikai alapú adatbázisa

Ma olyan globálisan kiterjedt digitális térben élünk, melyben az emlékek és az írott, dokumentált emlékezet megjelenítése egészen más dimenziót nyer. Így nem meglepő az a törekvés, mely szerint folytatni akarjuk a térinformatikai szemléleten alapuló egykori erdélyi unitárius egyházkörök és településeinek térinformatikai alapú adatbázisának építését.

Jelen dolgozatunkban az Uzoni-féle egyháztörténetben szereplő, a XVI. sz. elején alkotott közigazgatási beosztás szerinti ötödik egyházkör, az egykori Külső-Szolnok–Kővár vidéki Unitárius Egyházkör településkataszterével foglalkozunk.

Ebben a tanulmányunkban a településkataszter táblázatának feltöltésekor a már korábban közölt Belső-Szolnok megyei egyházkör egyházközségeinek feldolgozása során alkalmazott módszertant vettük alapul. Az egykori Külső-Szolnok–Kővár vidéki Unitárius Egyházkör és településeinek feltérképezése esetében ugyanarra a térinformatika szakterületre által megválaszolható kérdésre kerestük a választ, hogy *hol, mikor és miért* alakultak ki az egyes *egyházkörök, anya- és leányegyházak, szórványok*.

Ismeretes, hogy több egyháztörténeti forrás is Uzoni munkájára hivatkozva az egykoron létező eklézsiák keletkezési idejét valamikor a XVI. sz. második fe-

¹ Dr. Selinger Sándor 1945. június 28-án született Nagybányán. Fizikus-informatikus, egyetemi docens a Budapesti Műszaki Egyetemen, korábban a Gábor Dénes Főiskola Műszaki és Alaptudományi Intézetének igazgatója.

lére datálja. Így ezen egyházkör települései is többségükben már az 1568–1570-es években unitáriusokká lettek, és a XVI. században népes unitárius egyházkört alkottak.

Annak ellenére, hogy ezen unitárius egyházkör esetében a települések döntő hányadában a keletkezés pontos időpontja nem ismeretes, jelen esetben is az általánosan elfogadott megállapítást vettük alapul, nevezetesen, hogy az 1570-es évek elejére az új, unitárius vallásfelekezet a legtöbb erdélyi magyarlakta faluban és városban otthonra talált.

A Külső-Szolnok–Kővár vidéki unitárius egyházkör és településkataszter felépítése során is a rekonstrukcióhoz felhasznált időbeli alapadatokat az idevágó unitárius egyházi történetírásokból vettük. Nevezetesen a Kénosi–Uzoni-féle unitárius egyháztörténetében és az unitarizmus általános történetével foglalkozó egyéb könyvekben és tanulmányokban, illetve folyóiratokban közölt adatokat dolgoztuk fel. Megállapítható, hogy ezúttal is sokszor hiányos vagy csak valószínűsíthető adatokat találtunk.

A megjelölt történeti időpontokat a térinformatikai adatbázisban szakadatként szerepeltetjük. A hozzájuk kötött esemény, az egyházközségi lét és annak földrajzi helye az adott időponttal rendelkező állapotra vonatkozik.

Az egykori Külső-Szolnok–Kővár vidéki Unitárius Egyházkör Erdély északnyugati részén terült el. Ez az egykori unitárius egyházkör a XVI. sz. második, ill. a XVII sz. első felében ismeretes közigazgatási beosztás szerint azonban több közigazgatási területet is magában foglalt: Közép-Szolnok vármegyét, Kővár vidékét és Kraszna vármegyét.

Közép-Szolnok vármegye vagy Kis-Szolnok vármegye: az egykoron egységes, Szamos menti Szolnok vármegye utolsóként említett külön tagja. Kraszna vármegyével együtt Szilágyságnak is nevezték. Északon Szatmár vármegye, Keleten Szatmár és Belső-Szolnok vármegye, délen Belső-Szolnok, Doboka, Kraszna és Bihar vármegye, nyugaton Bihar és Szatmár vármegye határolta. A XVII. századig magában foglalta Kővár vidékét is.

Kővár vidék 1549–1876 között önálló közigazgatási területet alkotott, a Szamos, Lápos, Kékes és Kapnik folyók, illetve a keleti vízválasztó hátságok által határolt területen.

1876-ban területét felosztották Szatmár és Szolnok-Doboka vármegyék között.

Kraszna vármegye a Kraszna és a Berettyó felső szakaszának vidékét foglalta magában, melyet délkelet felől a Meszes-hegység határolt, délnyugat felőli folytatása a Réz-hegység, régi nevén Igyfan-erdő volt. 1571–1876 között a Partium része, hol Erdélyhez, hol pedig a Magyar Királysághoz tartozott.

1876-ban a vármegye megszűnt, és Közép-Szolnok vármegyével egyesítve Szilágy vármegye alkotórészévé vált.

Az unitárius településkataszter felépítése során arra a következtetésre jutotunk, hogy Uzoni, Kanyaró és mások tanulmányai ugyan több települést is ehhez az egyházkörhöz sorolnak annak ellenére, hogy a XVI. sz. végén, illetve a XVII. sz. elején közigazgatásilag Kraszna vármegyéhez tartoztak. Ennek ellenére általánosan Külső-Szolnok–Kövár vidéki Unitárius Egyházkör az egyházkör elnevezése. A felsorolásban Kövár vidéke közigazgatási területéhez kapcsolódóan egyetlen egy unitárius ekléziát sem találtunk. Ennek az egyik magyarázata talán az is lehet, hogy az egykori Kövár vidéke 71 településéből, falvából 1405-ben 49 települést határozottan román faluként említenek, az 1566 körül keletkezett urbáriumban már 65 ilyen település szerepel.

Basilus István 1568 után az unitárius hitet próbálta a Partiumban, azon belül is a Szilágyságban terjeszteni. Néhány helyen sikerült is gyülekezetet alapítania, pl. Ilosván, Perecsenen, Rátonon és Krasznan. Ezek a gyülekezetek azonban nem voltak hosszú életűek, a XVI. század végén az unitárius hívek visszatértek a református egyházba.

Tanulmányunkban a felhasznált egyháztörténeti források alapján megállapítható, hogy a térinformatikai alapú településkataszterben felvett és a térképen ábrázolt 31 településből 16 település esetében található utalás arra, hogy olyan egyházközség, mely a XVI. században jött létre, de ezek létezésének időintervallumáról csak feltételezések vannak (1. ábra).

Ez a feltételezés különös hangsúlyt kap annak a fényében, hogy Markó Dániel ev. ref. esperes 1620–25 körül tért át az unitárius vallásról, míg Markó Mihály kövári és közép-szolnoki kerületi esperes 1646-ban történt áttérésevel ezek az unitárius ekléziák teljesen eltűntek.

Korábbi tanulmányunkban közölt folyamatábrán is megjelölt kategóriába sorolható 15 település: az unitárius eklézsia létezésére nem találtunk utalást semmilyen konkrét időpontra vonatkozóan, tehát ezen egyházközségek léte csak valószínűsíthető, bár unitárius történeti leírások említik őket.

Összefoglalás

A településkataszterben az általunk felhasznált irodalmi adatok alapján (1. táblázat) felsorolt egykori unitárius egyházközségek időkorlátos léte látható. Ebben a táblázatos formában mutatjuk be a korabeli vármegyrendszeri besorolás szerint azokat a településeket, amelyek a XVI–XVII. században feltételezhetően unitárius egyházközségekkel rendelkeztek. Ezen egykori unitárius

egyházközösségek léte két jól elkülöníthető időintervallumra korlátozódik. Ez a tény a térképeken is jól ábrázolható (2. ábra, 3. ábra).

A megjelölt időintervallumok a megalakulást követően az általánosan elfogadott 1571-es évet mint az adott egyházközösség keletkezésének évét feltételezve:

1571–1622 időintervallum, melynek vége egybeesik a Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem (1613–1929) idejében zajló ellenreformációs törekvésekkel,

1571–1646 időintervallum, melynek vége egybeesik a fentebb említett eseres áttéréssel magyarázható.

Ebben a tanulmányunkban is a térinformatika alapján szerkesztett, Erdély észak-nyugati részén elterülő egykori Külső-Szolnok–Kövár vidéki Unitárius Egyházkör keretében az unitárius egyházközösségi lét térbeliségének változása, illetve az ez által kirajzolódó „*térfogaló vagy megtartó erő*” hatótávolsága további adalékként szerepel az erdélyi unitarizmus XVI. sz. második felében történő terjeszkedésének tanulmányozásában.

Irodalom

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. köt. Budapest, 1890.

Ferencz József: *Unitárius kis tükkör. Az unitárius egyház történelme, hitelvei, szertartásai és alkotmánya*. Átdolg. Vári Albert, Cluj-Kolozsvár, 1930.

Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII-ik száz évben*. Keresztény Magvető, 24. évf. (1889), 95–117.

Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére*. Kolozsvár, 1891, Lehman–Baldi Kiadó.

Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István: *Az unitárius egyház története*. I. köt. Kolozsvár 2005, Erdélyi Unitárius Egyház.

Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Kolozsvár, 2009, Protestáns Teológiai Intézet.

Selinger Sándor: *Erdélyi unitárius egyházkörök térinformatika alapú történeti eseményrekonstrukciója és adatbázis-szerkezete*. Keresztény Magvető, 118. évf. (2012), 335–342.

Selinger Sándor–Winkler Gusztáv: *Erdélyi unitárius egyházközösségek és egyházkörök változó közigazgatási térben és időben*. Keresztény Magvető 119. évf. (2013), 410–418.

Selinger Sándor: *Egykori Belső-Szolnoki Unitárius Egyházkör és településeinek térinformatikai alapú adatbázisa*, Keresztény Magvető, 120. évf. (2014). 38–48.

1. táblázat. Településkataszter. KÖZÉP-SZOLNOK és KÖVÁR unitárius egyházkörök egykori települései

TELEPÜLÉS NEVE MAI (RÉGI) ELNEVEZÉS		UNITÁRIUS EGY- HÁZKÖZSÉG LÉTE		TEMPLOM A KÖZÖS- SÉGÉ	IDŐSÍKOK SZERINTI KÖZ- IGAZGATÁSI BESOROLÁS								
		-tól	-ig		N/A	Igen/Nem	XVII. sz. eleje	1787	1857	1910	1968		
1	Ákos (Ákosmonostora)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
2	Érgiolt (Girold)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
3	Érhatvan (Hatvan)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
4	Érindszent (Mindszent vagy Adyfálva)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
5	Érszakácsi (Szakácsi)	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
6	Nagypacal (Érszöllős)	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	B
7	Tasnád	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
8	Tasnádszántó (Szántó)	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
9	Tasnádszilvás (Szilvás)	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	SM
10	Kraszna	1571	1646					B	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
11	Krasznahorvát (Horvát)	1571	1646					B	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
12	Magyarkecel	-	-	x				B	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
13	Ráton	1571	1646					B	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
14	Varsolc	1571	1646					B	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
15	Almásrákos	-	-	x				D	B-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
16	Szilágypátelek (Bodon)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
17	Bádon (Báldon)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
18	Magyarbaksa	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
19	Sarmaság	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
20	Szilágykövesd (Kövesd)	-	-	x				K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
21	Szilágyásámon (Sámson)	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl
22	Zilah	1571	1646					K-Sz	K-Sz	Sl	Sl	Sl	Sl

TELEPÜLÉS NEVE MAI (RÉGI) ELNEVEZÉS	UNITÁRIUS EGY- HÁZKÖZSÉG LÉTE		TEMPLOM A KÖZÖS- SÉGÉ	IDŐSÍKOK SZERINTI KÖZ- IGAZGATÁSI BESOROLÁS				
	-tól	-ig		N/A	Igen/Nem	XVII. sz. eleje		
					1787	1857	1910	1968
23 Szilágyosmlyó	1571	1646			B	K-Sz	SI	SI
24 Szilágyperecsen (Perecsen)	1571	1646			B	K-Sz	SI	SI
25 Szilágyborzás (Borzás)	-	-	x		B	K-Sz	SI	SI
26 Kórógy	1571	1646			B	K-Sz	SI	SI
27 Szilágycseh	-	-	x		K-Sz	K-Sz	SI	SI
28 Szilágykorond (Korond)	1571	1646			K-Sz	K-Sz	SI	SM
29 Szamosdara (Dara)	-	-	x		SM	K-Sz	SM	SM
30 Hídalmás	-	-	x		D	B-Sz	SI	K
31 Almászentmihály	-	-	x		D	B-Sz	SI	K

Megjegyzés: A településkataszterben a települések felsorolása az 1876-os közigazgatási beosztás járási hovatartozása szerint történt.

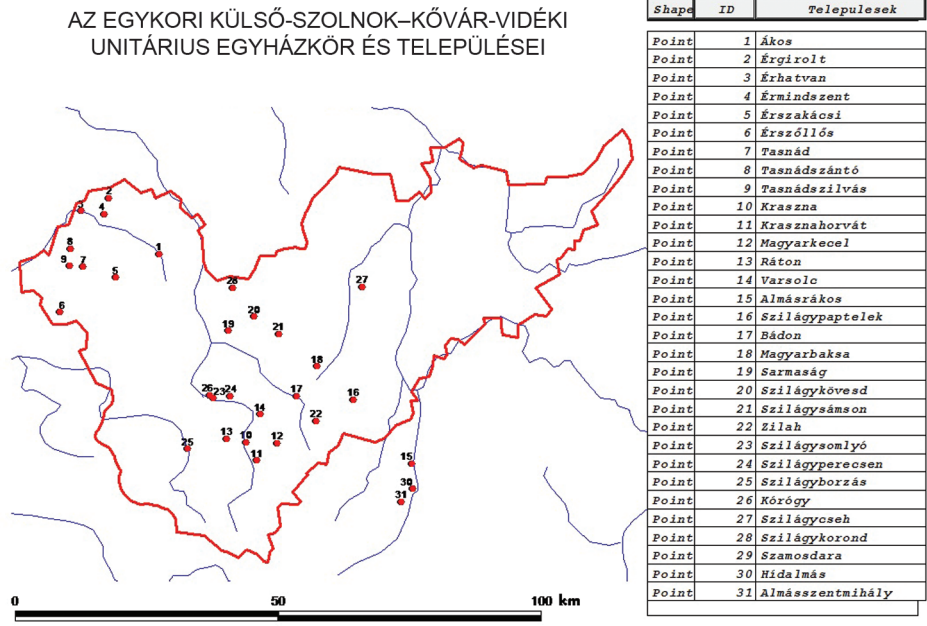
Kolozs (K) vármegye a XI. században alakult meg. Az ország 1541-es három részre szakadása után a vármegye területe az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott.

Közép-Szolnok (KSz) vármegye 1876-ban alakult Kraszna vármegye és Közép-Szolnok vármegye egyesítésével, kiegészítve Doboka vármegye Egregyi járásával.

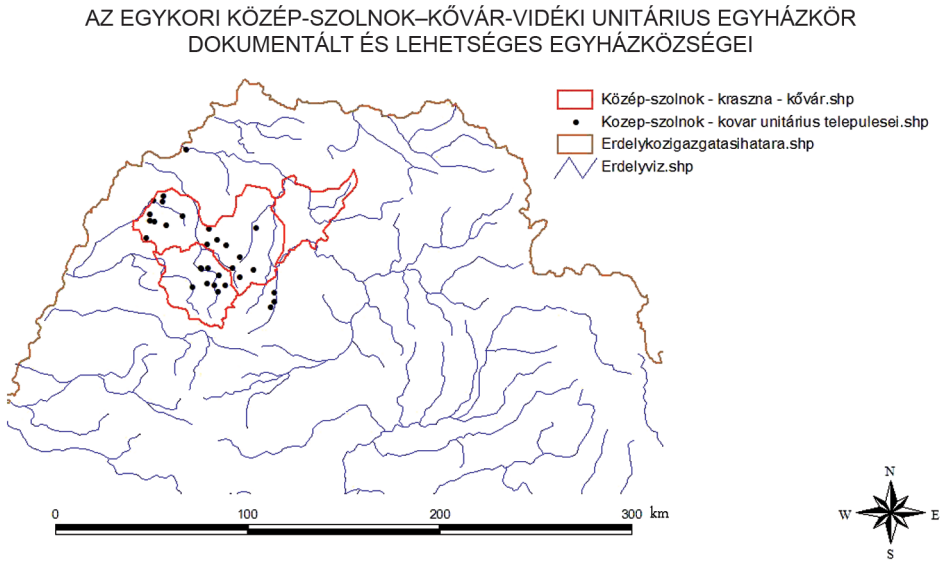
Kővár-vidék (Kv) 1549–1876 között önálló közigazgatási terület, a Szamos–Lápos–Kékes–Kapnik folyók és a keleti vízválasztó hátságok által határolt, csak vízrajzilag egységes terület. 1876-ban területét felosztották Szatmár és Szolnok–Doboka vármegyék között.

Szatmár (SM) vármegyét Szent István király hozta létre az államalapítás és a királyi vármegyerendszer megszerzése idején Szatmárvár központtal.

Szilágy (SI) vármegye 1876-ban alakult Kraszna vármegye és Közép-Szolnok vármegye egyesítésével, kiegészítve Doboka vármegye Egregyi járásával.

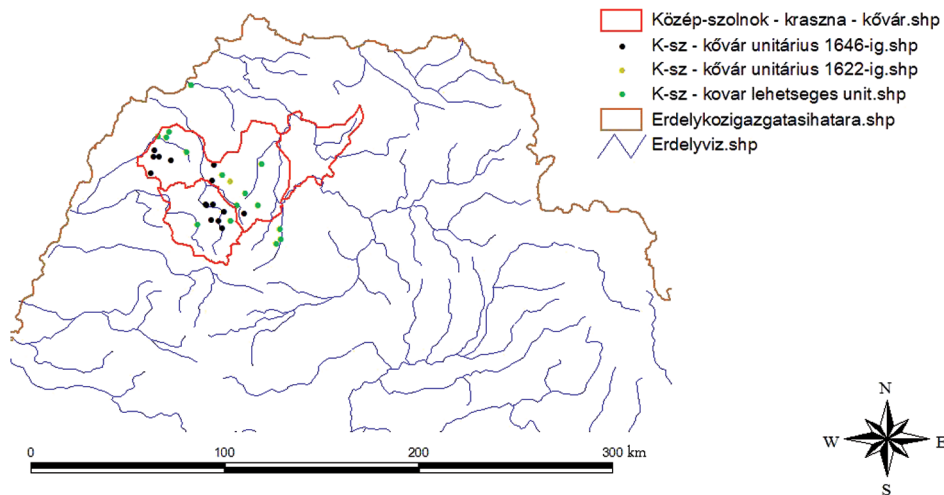

1. ábra

2. ábra

AZ EGYHÁZKÖZSÉGI LÉT IDŐINTERVALLUMAI
AZ EGYKORI KÜLSŐ-SZOLNOK–KŐVÁR VIDÉKI EGYHÁZKÖRBE

3. ábra

Jakabházi Béla Botond

Húsvéti úton¹

(húsvéti beszéd)

Bibliai alapgondolat: **Mt 28,1-6 és Jn 21,17a**

Szombat elmúltával, a hét első napjának hajnalán, elment a magdalai Mária és a másik Mária, hogy megnézzék a sírt. És íme, nagy földrengés volt, az Úr angyala leszállt a mennyből, odament, elhengerítette a követ, és leült rá. Tekintete olyan volt, mint a villámlás, és ruhája fehér, mint a hó. Az örök a tőle való félelem miatt megrettentek, és szinte holtra váltak. Az asszonyokat pedig így szólította meg az angyal: „Ti ne féljetek! Mert tudom, hogy a megfeszített Jézust keresitek. Nincsen itt, mert feltámadt, amint megmondta. Jöjjetek, nézzétek meg azt a helyet, ahol feküdt.”

Harmadszor is szólt hozzá: „Simon, Jóna fia, szeretsz-e engem?” Péter elszomorodott, hogy harmadszor is megkérdezte tőle: szeretsz-e engem? Ezért ezt mondta neki: „Uram, te mindent tudsz; te tudod, hogy szeretlek.”

Kedves Testvéreim!

Az ünnep reggelén húsvéti harangok jelezték, hogy templomunk ajtaja nyitva áll, és várja, hogy otthonainkból haza jöhessünk: gyülekezeti életünk középpontjára.

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett beszédpályázat I. helyezettje.

ba, az örömmel vagy fájdalommal elmondott, elgondolt és átérzett imáink színhelyére. Jól tetted, hogy eljöttél, Kedves Testvérem, hogy a közösségi ünneplést és megerősödést választottad, azt a közösséget, mely hitbéli elődeink példáját követve nem kész válaszokat kínál, közhelyszerű általánosságokat az élet áttekinthetetlenül bonyolult és csodálatos rejtélyeire; vagy ahol a szószék magasságából szürke gondolatok és megkövesedett hitelvek rendszerét próbálják Neked bizonyítani a céllal, hogy a hagyományok és a régi írások tekintélyére hivatkozva mások válaszolják meg helyetted a Te életednek legfontosabb vagy legsürgetőbb kérdéseit. Te az unitárius lelkiség által megszentelt hajlékot választottad. Azt a helyet, ahová őszintén és bizalommal elhozhattad kételyeidet, félelmeidet, időnkénti hitetlenségedet, de az életbe vetett feltétlen bizalmadat és szeretetedet is. Egy olyan helyre jöttél, ahol senki nem mond ítéletet fölötted azért, aki vagy, ahol egy olyan közösséget találtál, amelyben tanulhatjuk az életünk feszültségeivel való együttélést és az esendőségünkkel való bátor szembenézést. Ezért is tetted jól, hogy eljöttél, mert ezt a húsvéti utat együtt kezdtük el járni, és csak így, a közösségben válhat teljessé az életünneplésünk!

Mennyire rendkívüli és kimerítő volt ez az út, amelyet az elmúlt héten jártunk be! Jelen voltunk a virágvasárnapi ünnepen, átértéztük a hozsannát kiáltók lelkesedését, mélyen megérintett Jézus szerénysége, ahogyan bevonult Jeruzsálembe. Aztán nagycsütörtökön együtt gyötrődtünk és néztünk szembe a keserű pohárral: életünk zsákutcáival és sikertelenségeivel, újratanultuk azt, hogy elfogadjuk életünk megváltoztathatatlan tényeit, hogy az elszigeteltség, magányosság és csalódás is életünk része. Nagypénteken, bár talán kissé vonakodva és értetlenül a gyűlölettől elborult elméjű hóhérok, Pilátusok és Kajafások hatalma előtt, de megálltunk a kereszt alatt, és beláttuk, hogy mi is vesztesek vagyunk az emberi kudarc napján. Évről évre tanuljuk nagypénteken azt, hogy ne ragasszunk erkölcsi ítéleteket kudarcainkra és sikertelenségeinkre. Nagypénteken megálltunk és elismertük, hogy a mi életünknek is vannak sivatagjai, vannak benne jóvátehetetlen hibák, vannak végleg elszalasztott lehetőségek, és életünknek egy része már visszavonhatatlanul a múlté. De ezen a napon újra megértettük, hogy a Mester felhatalmazott minket: bocsássunk meg azoknak, akik bántottak, hogy meg tudjunk bocsátani önmagunknak, ha emberségünkben kudarcot vallunk. És most, húsvét napján, amikor visszatekintünk az elmúlt hétre, megértjük azt, hogy a nagypénteki reménytelenség és sötétség nélkül most nem volnánk képesek arra, hogy egész valónkban, teljes emberi sorsunkban átérezzük az emberi törekenységben is megnyilvánuló isteni gondviselést és áldást.

A húsvéti út nekünk – unitáriusoknak – nehezebbnek tűnik, mint más felekezetű társainknak. Kihívást jelent számunkra, hogy ezt a napot nem akarjuk

olyan magyarázatokkal vagy olyan értelmezéssel feltölteni, amelyek jól hangzának, de tartalmilag nincs sok közük az élettapasztalatunkhoz: így nem érezzük igazságtartalmukat, fontosságukat. Ehelyett mi valami valót akarunk, valamit, ami a megújuló élet bizonyítéka lehet, s amely szétosztatja kételyeinket, megerősíti életbe vetett bizalmunkat, és erőt ad ahhoz, hogy újra és újra átadhassuk életünk irányítását Istennek, aki életünk minden pillanatát megáldotta és az örökélet részévé tette.

A húsvéti ünnepkör bővelkedik jelképekben, melyek mind a megújulást, újjászületést hirdetik, és ezek is segítségünkre lehetnek útkeresésünkben. A szembeötlő és kézenfekvő motívumok nagy többsége nem a zsidó-kereszténység hagyományából ered. A nyúl, a tojás, a feldíszített ágak, mind-mind ősi, úgynevezett pogány jelképei a termékenységnek. Amennyire a régészeti és korai írott emlékeink által vissza tudjuk vezetni, ezek a szimbólumok a mai Irán és Irak területéről, az egykori Babilóniából származnak, a szervezett és államilag irányított földművelés egyik bölcsőjéből. Itt vált a termékenység kérdése központi fontosságúvá, hiszen ettől függött az emberek élete, és sokszor a birodalmak virágzása és hanyatlása is. Azért fontos a tojás mint jelkép, mert a megújuló élet ígérését hordozza magában. A nyúl mint a legszaporább háziállat a bő termés szimbóluma. Továbbá a virágzó ágak, a vörös szín mind ennek a gazdag tavaszi jelképrendszernek a központi motívumai. Később azonban a megújulás ősi jelképrendszeréhez, az újjászületés és termékenység ünnepéhez – Jézus életével és halálával – hozzáadódott egy olyan mély értelmű többletjelentés, amely új irányban terelte az emberiség történelmét, és milliók életére van hatással ma is. Jézussal egy új gondolkodásmód és egy új viselkedésminta tárult fel az emberiség előtt, amely az élethez, társainkhoz és az Istenhez való viszonyunkat a feltétel nélküli szeretet által nagymértékben átformálja.

A mai ünnepünkön az amúgy önmagukban fontos külsőségek és ősi jelképek maradjanak csupán az említés szintjén, ehelyett két személy életútjának és húsvéti tapasztalatának a tükrében hangolódjunk a húsvéti áldásra. S a mostani ünnepünk középpontjába állítsunk három személyt, három főszereplőt. Az első kettőnek a történetét ismerjük az evangéliumból, a harmadik főszereplő története még nem zárult le, még alakul, csiszolódik. Éppen e harmadik szereplő áll a mai húsvéti történet középpontjában, de előbb fordítsuk figyelmünket a két bibliai főszereplőre: a magdalai Máriára és Simon Péterre.

Az első szereplő a magdalai Mária. Miért olyan fontos ez a nő az evangéliumban? Ki egyáltalán ez a titokzatos, a bűnös asszony alakjával összemosott magdalai nő? Ahogy ennek az asszonynak a története húsvétkor elénk tárul, az enyhén fogalmazva meglepő, különösen, ha újra friss elmével és kíváncsisággal

olvassuk a tudósítást. Sőt, még az is felmerülhet bennünk, hogy valami szerkesztői hiba csúszott a szövegbe. Mert bár tudjuk, hogy ez a húsvéti történet egy kétezer évvel ezelőtt írt, legendás-mitikus nyelvezetet használó kelet-mediterrán kulturális közegben született, mégis érezzük, hogy valami egészen rendkívüli eseményről és személyről tudósít a bibliai író. A történet ugyanis nem a közízlésnek megfelelően alakul. Mert amúgy milyen elvárásaink lehetnének az első húsvét hajnalával kapcsolatosan? Kinek kellene a sírhoz menni, ha tudjuk, hogy Jézusnak nem volt saját családja? A kézenfekvő válasz az, hogy az édesanyja. Azt várnánk el, hogy Jézus sírjánál a kora hajnali órában az első személy, aki megjelenik, az Mária, a fiát a halálig kísérő anya legyen. Minden Jézusról szóló film Máriát úgy ábrázolja, mint az összetört szívű, a keresztfá alatt fiát keservesen, de méltóságteljesen sirató anyát. Az ő szenvedése a legkeserűbb, az ő tragédiája a legmélyrehatóbb: fiát veszíti el rettenetes körülmények között. Hát nem neki kellene elsőként ott lennie a sírnál? Nem neki kellene először hallania a jó hírt az üres sírnál? Nem őt illetné meg az a kiváltság, hogy leelőször hallja a húsvéti örömeztetést? Ehelyett egy másik Mária, a magdalai a kiváltságos. Miért éppen a magdalai Mária? Miért különleges ez a nő? Egy fiatal és egyedülálló személy egy olyan társadalomban, melyben a nőket törekenynek, bizonytalannak és a legjobb esetben a férfihöz viszonyítva alárendeltnek tartották, kiknek a tanúvallomása még peres ügyekben sem nyomott a latban. Az evangéliumi történet egy jól beidegződött kulturális-társadalmi normát rúg fel azáltal, hogy bemutat egy asszonyt, aki oly mértékű kitartó ragaszkodásról és bátorságról tesz tanúbizonyságot, amilyenre a férfitanítványok nem képesek, vagy legalábbis a történet e pontján még nem. Mint ahogy sokszor a férfiak szoktak búslakodni társaságban asztalnál lehajtott fejjel, reményvesztetten, a férfitanítványok is ilyen lelkiállapotban próbálják értelmezni a nagypénteki kivégzést. De ezalatt magdalai Mária bátran odamegy a sírhoz. Bár fél, mégis kész arra, hogy szembenézzen a sírkamrával, az elmúlással. Ő azon kevesek közé tartozik, aki nem menekül, nem rejtőzik nagypénteken, hanem asszonytársaival jelen van Jézus haláltusáján. Ehhez merészség kellett, ehhez ma is nagy bátorság kell. De magdalai Mária nem csak az imént felsoroltak miatt a főszereplő. Van egy olyan rész az evangéliumban, amelyben a tanítványok egyik-másika zúgolódik, hogy miért engedi Jézus olyan közel magához a női tanítványokat. A Mester azt feleli, hogy ennek az asszonynak sok bűnét megbocsátották, régiesen sok bűne megbocsátott azért, mert „nagyon szeretett”, mondja Jézus (Lk 7,47b); ez tehát Mária kiválasztottságának a titka. Ezért van ott a szombatot követő hajnalkor Mária a sírnál. A szeretete, a ragaszkodása teszi őt különlegessé.

Míg Máriát a női tanítványok képviselőjének tekinthetjük, aki példát szolgáltat bátorságból, ragaszkodásból, gondoskodásból, addig Simon Péter a jellegzetesen férfi tanítvány, aki a férfilelek teljes őszinteségével és kiszolgáltatottságával áll Jézus mellett. Ő a mi húsvétunk másik főszereplője. Pétert könnyen el tudjuk képzelni, ahogyan virágvasárnapon egyenes testtartással lépked Jézus mellett. Átérezhetjük Péter büszkeségét és elégtételét, hiszen annyi megpróbáltatás után végre láthatja, hogy a tömeg ünnepli, és nem üldözi a Mestert. Aztán, amikor öt nap elteltével a tanítványok életcélja, elképzeléseik, terveik kegyetlenül szertefoszlanak, akkor Péter is a többi tanítványhoz hasonlóan elkeseredik, és magába roskad. Hordozza magában a föloldhatatlannak tűnő gyásznak fájdalmát, és mesterének háromszori megtagadásáért érzett súlyos lelki terhet. A kétezzer évvel ezelőtti történet metaforákban gazdag nyelvezete egy hatalmas erejű eseményt örökít meg, egy történetet, amely Péter és a feltámadott Jézus találkozásáról szól.

Kedves Testvéreim! Most elsősorban férfitestvéreimhez fordulok, és megkérdezem: mi az, ami a férfiakat a leginkább zavarba hozza? Mi az, amitől annyira sebezhetőnek érzi magát a férfi? Hát az, amikor azt mondják neki, hogy „Szeretlek!”, vagy amikor mi akarunk vallomást tenni, és érezzük, hogy a kimondott szóval lelkünk meztelen tisztaságát, szívünk sérthetőségét fedjük fel a másik személy előtt. A húsvéti történetben Péter kerül hasonló helyzetbe: Jézus odaáll Péter elé, és kérdezi tanítványát. Érdekes ezen a ponton arra is figyelni, amit Pál apostol is a szeretet himnuszában megfogalmaz: a szeretet nem rója fel a rosszat. Péter az, aki háromszor megtagadta Jézust, lesújtóan gyáván viselkedett Jézus életének legnehezebb perceiben, vagy egyszerűen nem volt jelen (elaludt akkor, amikor virrasztania kellett volna az Olajfák hegyén). De Jézus mindezeket nem rója fel és nem kéri számon, de még csak említésre érdemesnek sem tartja. Ahogy a keresztfán bocsánatot kér hóhérait és a gúnyolóira, úgy itt is nyilvánvalóvá válik az Isten országa jelenvalóságában megtapasztalt szeretet tökéletessége, az, ami Jézust mint embert a lehető legteljesebb mértékben Istenhez teszi hasonlóvá. Szemrehányások helyett Jézus egy, a kis tanítványi közösség és a későbbi kereszténység jövőjére nézve nagy következményekkel járó kérdést tesz fel Péternek, mégpedig három alkalommal egymás után. „Simon, Jóna fia, szeretsz-e engem?” Péter előbb gyorsan válaszol a kérdésre, ezen a ponton még nem jön zavarba. Jézus azonban nem tágít, még egyszer megkérdezi, és ahogy nő Péterben a feszültség, Jézus harmadszor is felteszi kérdését. Jézus, aki mélyen az emberi lélekbe látott, addig kérdezi tanítványát, szelíden és kitartóan, amíg az lelke legmélyén megérzi saját válaszanak súlyosságát: elkötelezte magát Jézus mellett. Mert amikor már harmadszor is elhangzik a kérdés, akkor Péter végre nem csak

értelmével, hanem a szívével is válaszol: elszomorodik, mert annyira mélyen és őszintén szereti Jézust, hogy az érzés és a kötődés szavakba öntése félszeg és hiányos. Péter harmadszorra is válaszol, valószínűleg egészen halkán. Ekkor, a háromszori tagadást jóvá tevő háromszori szeretet-vallomás által válhat Péter a keresztény közösség vezetőjévé, aki végül életét is feláldozza hitéért és Mesterének tanításáért.

Ahogy Péternek egykoron, most nekünk is alkalmunk van válaszolni és vallomást tenni: jóvá tenni a többször elárult és letagadott értékeinket. A kérdés, amit nekünk szegez az ünnep, az az, hogy mi mint közösség, te és én mint egyének, szeretjük-e ezt az életet? Szereted-e ezt a világot, szereted-e ezeket az embereket, és ezt az esendő emberiséget? Szereted-e az isteni eredetéről megfélelkező, gyűlölködő vagy irányt veszített embert? Szereted-e a saját életedet, minden drámájával, kudarcával, látszólagos és tényleges zsákutcáival, édes-keserű ízével? Az ünnep élesen elénk tárja a kérdést, növeli bennünk a feszültséget, míg kifogyunk a „helyes” válaszokból. És ekkor, lelkünk mélyén megsejtjük a szentséget, az élet és halál összetartozását, a gondviselés áldását, életünk húsvéti ígérését.

Ezen a ponton a húsvéti utunkon újra igent mondunk. Igen, szeretjük az életet, a mulandó életet! Igen, szeretjük halottainkat, és teljes szívvel ragaszkodunk az élőkhöz! Ha nem is mindig sziklaszilárdan, de most újra tanuljuk azt, hogy nyitott szívvel hinni tudjunk a szeretet hatalmában, újra úgy kezdjük látni életünket és embertársaink életét, ahogyan Isten teszi: feltétel nélküli szeretettel, gyengéd engedékenységgel, megbocsátó ragaszkodással.

Kedves Testvérem! Sejtem, hogy tudod és érzed is már: ennek az ünnepnek, a mai húsvétnek a harmadik és legfontosabb szereplője Te vagy! Jézus, a magdalai Mária és Péter története már megíródott, lezárult. A Te történeted viszont most íródik, a Te húsvétod most alakul, középpontjában pedig Te állsz, a Te életteddel, és ez a közösség, a mi életünkkel. Húsvétnek az üzenete Benned van, és ebben a közösségben van. Engedd, hogy az ünnep átfórmáljon, ahogy átfórmálta magdalai Máriát, ahogy átfórmálta Pétert, ahogy átfórmálta és megszentelte a nagypénteki tragédiát millió hívő számára világszerte. Maradj ezen a húsvéti úton, hogy életteddel válhass a megújulás tanújává! Ámen!

Solymosi Alpár

Örökélet – dióhéjban¹

„Jézus így szólt hozzá: Mivel látsz engem, hiszel, boldogok, akik nem látnak és hisznek!” (Jn 20,29)

Kedves Testvéreim! Móricz Zsigmond regénye óta tudjuk, hogy a „pakk” fölötté áll minden más postai küldeménynek, csomagnak. A gondosan elkészített pakkban ugyanis a figyelmességek közé vegyülnek az édesanyák girbe-gurba betűkkel írott tanácsai, gyöngéd szavai is, melyeket szívébe zár a gyermek. Sok látható és láthatatlan érték és életérzés, törődés egy kis dobozban! Mint ahogyan Nyilas Misit is megtalált a szülői szeretet a kollégiumi diákélet sodrában, úgy minden ünnepen, így húsvétkor is megtalál bennünket Isten mennyei „pakkja”, csomagja: Egy küldemény az örökkévalóságból, melynek címzettjei mi magunk vagyunk, az istenkereső ember.

A Teremtő, a futárszolgálatok precíz kihordásához szoktatott 21. századi életvitelünket figyelembe véve, akár gyorpostára is tehetné húsvéti üzenetét, de nem teszi. Akár házhoz is küldhetné a kis ünnepi dobozát... Ő azonban mindig a Lelki Kollégiumokba, a templomokba juttatja el a nekünk szánt ajándékcsomagját. Itt vehetjük át és oszthatjuk meg egymással az Örökkévaló küldeményeit.

Mi is van Isten húsvéti pakkjában? Sok-sok szép evangéliumi történet a Bibliából. Igazából azonban nem is ezeknek a szép, olvasható történeteknek a világa hozza lázba az embert, nem is ezeket nehéz „kibontani”, „kicsomagolni” és „feltörni”. Számunkra az Atya girbe-gurba betűs üzenetei az igazán értékesek, azok amelyeket csak a beavatottak olvashatnak. Az ünneppel kapcsolatos tárgyi ajándékok előtt állva inkább a Gondviselő Isten azon indíttatását nagy kihívás megfejteni, amellyel Ő a „csomagot” készítette, amellyel az ünnep előtti időben gondolt ránk, gyermekeire.

Kedves Testvéreim! Ilyenkor, ünnepek táján, nagyon sokan szoktak szeretetsomagot kapni legfőképpen a szüleiktől. Az is lehet, hogy már te magad vagy az a gondos törődő, aki az ünnep előtti időben egy kis dobozba csomagolod há-

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett beszédpályázat II. helyezettje.

zadnak, háztájadnak javait, és postán vagy közvetítő segítségével juttatod el gyermekeidnek, unokáidnak a szeretettel összeállított csomagodat. Minden ilyen esemény egy kis varázslat is egyben, hiszen a csomagküldés meglepetésszerű, és ünnepi érzéseket idéz elő a címzettekben.

A szeretet ezen „csomagküldő” gesztusa családunk körében is hagyomány, és ünnepről ünnepre refrénszerűen ismétlődik. Így történt ez az idei húsvét ünnepén is. A doboz, a szatyor érkezése igazi ünnepi hangulatot teremtett a húsvét-ra készülő lelkünkben... A szeretetsomagot húsvét előtt egy kereskedelmi ügy-nökként dolgozó barátom adta át, aki a sietős kézfogás kíséretében csak ennyit mondott: „A szüleid küldték. Áldott ünnepet az egész családnak!”

Nagycsütörtök délelőtti magányomban, amikor a család egy része iskolában-óvodában, a feleségem pedig munkában volt, a konyhaasztalon bontogattam a csomagot: Házitojás, tej, hús a frissen vágott báránypól, diós-mákos kalács, és természetesen egy kis édesség az unokáknak. A szokásos házi dolgok mellett volt még egy kilónyi dióbél és egy fél liter házi készítésű kakaólikőr, fehér papírba csavarva. A likőr papírcsomagolásán édesanyám kezeírása: „Lajos küldte nektek felszemből (vak)!”

Ott álltam a kibontott ajándékok mellett, és tárcsáztam édesanyámat, hogy megköszönjem neki a szülői gondoskodást, figyelmességet. Telefonbeszélgetésünk végül Lajosra, a vakon élő falubelire terelődött:

„Képzeld el, fiam, Lajos kitalálta, hogy az ünnep előtti időben barátait egy-egy fél liter kakaólikőrrel lepi meg. Az ajándékital elkészítéséhez alapanyagként 10-11 liter házitejet vásárol, amelyből receptje szerint elkészíti italát. Ünnepek tájékán ebből a nagy adagból kimér egy-egy keveset, és minden kedves barátjának juttat belőle. Hétfőn egy kis dugaszolt üveget adott át, hogy küldjem el hozzatok! Na és láttad a dióbelet?” – folytatta édesanyám. „Ez abból a dióból van, amit legutóbb hazahoztatok., mert nem jutott időtök megtörni... Ő elvállalta, hogy megtöri. Hazavitte, és figyeld csak meg, hogy milyen gondosan, szép cikkekre bontva törte meg a dióbelet! Ebben a munkában nem segített neki senki! Mi, látók sem tudtuk volna ilyen szépen megtörni!” – jegyezte meg édesanyám. Végül boldog ünnepet kívánva köszöntünk el egymástól.

A beszélgetésünk élménye azonban továbbélt bennem, és meghatározta a nagyheti készülődésemet, az idei úsvéti ünnepemet. A nagyheti időben elsősorban nem a küldemény tartalma pendítette meg bennem a lélek húrjain azt az ünnepi dallamot és örömet, amely még most is szól a bensőmben, hanem a hálaérzetnek az a pillanatnyi varázsütése, hogy valahol tőlünk egy távolabbi térben egy ember, Lajos, és édesanyám, édesapám gondolnak rám, ránk is!

Ahogy ott álltam, és szedegettem elő az elküldött javakat, mintha már nem is abba a fehér csomagolópapírba, süteményes dobozba, nejlontasakba lettek volna gondosan becsomagolva a törődésnek ízletes kortyai, finom falatjai, hanem egy-egy édesanyai ölelésbe, apai jó szóba, baráti kézfogásba. Ezért ragyogott az egész ház a kicsomagolás során!

Húsvét első napjának örömeire virradva döbbsentem rá arra, hogy Lajos, a vak ember ajándékklikörje és az általa megtört dió, amelyből az ünnepi bejglink töltelke készült, hitelményt ébresztettek bennem. Magam elé képzeltem Lajost, aki soha nem látott virágzó diófát, zöld hajú diót, mely iskolakezdés táján sötétbarnára festi a szélverte gyümölcsöt szedegetők tenyerét, markát. Elképzeltem Lajost, aki soha nem látott szépen száradt, selyem-barnás dióhéjat, és mégis veszi a kis kalapácsot és lapítót vagy éppen a roppantót, és sorra megtöri azt a kemény, ovális, csonthéjas gyümölcsöt, mely ízletes, redős cikkeket rejteget. Megtöri azt a láthatatlan világot, amelyet ő maga soha nem láthat meg, de amelynek ízét, zamatát ő maga is, mint éppen a látók, megízlelhet, megtapasztalhat. Ez az érzés, tapasztalás, valamint az a tudat, hogy valakin segíthet, örömmel, boldogsággal tölti el. Ez a nemlátók boldogsága!

Kedves Testvéreim! Húsvét ünnepén Jézus így szól Tamáshoz: „Mivel látsz engem, hiszel, boldogok akik nem látnak és hisznek!” Ez az örökérvényű üzenet nekünk szól, a látás és kézzelfoghatóság tapasztalatára építőknél, a lelki vakságban szenvedőknél!

A bibliai történetek elbeszéléseiben Jézus, a gyógyítómester olyasmire vállalkozik, amelyre a mai orvostudomány is képtelen: vakokat gyógyít! A jerikói vakhoz így szól: „Láss, a hited megtartott! És azonnal megjött a szeme világa, és követte őt, és dicsőítette az Istent.” Ugyanígy adja vissza a szeme fényét Bartimeusnak, a bethesda-i vaknak és a vakon született embernek is, akinek gyógykezelésére különleges sarat készít.

János evangéliuma a szellemi-lelki világosság evangéliuma is egyben. A 9. rész 5. versében Jézus prófétai ars poeticáját így fogalmazza meg: „Amíg a világban vagyok, a világ világossága vagyok.” Jézus embertársak közötti tevékenysége és munkálkodása, a vak embereken véghezvitt gyógyításai az önmagukat látóként ismerő emberek felé szóló jelképes cselekedetek is egyben. Jézus mindenkinek segít a valódi látásban, abban, hogy megláthassuk a világ villágosságait, rejtett szépségeit.

Kedves Testvéreim! Húsvét ünnepén Isten a hit által tapasztalók örömét és boldogságát szeretné életre kelteni lelkünkben. A láthatatlan világ élményébe csábít, abba a lelki tapasztalásba, amelyben a végtelen, az örökkévalóság élménye éppúgy megtapasztalható, mint a magasztosnak vélt nagy és misztikus feltáma-

dás-történetekben. A végtelen, az örökkévalóság élményének megtapasztalása ugyanis éppúgy jelen van az olyan apró, kis, jelentéktelennek tűnő világokban, mint amilyen a dió, mint ahogyan jelen van abban a tapasztalásban, amely során Tamás a feltámadt Jézus sebeit érintheti. Tamás a nagyságos Jézust akarja látni. Azt a nagyságost, aki minden kétséget kizár, például az élet örök diadalát illetően is. Megadatik számára ez a tapasztalás, azonban ebben a nagyratörő, provokatív vágyában a kézzelfoghatóságra alapozott hitében szégyenítődik meg a tanítómester előtt, aki a nemlátók boldogságát előbbre valónak tartja a minden érzék-szervükkel tapasztalni akarók élményénél. Mert Jézus szerint a hit az emberi életünk legszebb és legboldogítóbb paradoxona. Ez az Isten dölt betűs üzenete a húsvéti csomagunkban!

A hitnek ezt a szép paradoxonát Weöres Sándor a *Nagyság* című versében így fogalmazza meg:

„Nagynak lenni dicső! ... de... természetes emberi méret
vonz engem, nem a nagy ragyogás, a szörnyü talapzat.
Létrehozni a velem született s a szerzett képességtől telhető
legjobbat, ha cipőt szegelek, ha fát ültetek, ha verset írok:
ennyit kívánok önmagamtól. Munkámat használni lehessen,
ne szájtátva csodálni.

Nem akarok óriás hullá lenni, melyen tizezer évig araszolva majszol
megannyi puhány kandiság (mit ízélt, hol?) és kathedra-éhu hódolat;
se példakép, mellyel az új kezdeményeket dermeszti meg
a multba mutató zsandárkodás; se fennkölt szobor a sarkon,
melyről csurog a vidám verebek kritikája
nem is óróla – mit bánják, kifene volt? – hanem az életről, kinek szobra nin-
csen.

Minden nagyság: kicsiség is. Mert van még nagyobb, vagy ha nincs: lehet.
De most elképzelek egy fehér elefántot – áll képzeletem benső terében
és nézegetem – mekkora? Most az asztalra vetítem: mint porcelán szobroc-
ka figyel;

most ablakon át a hegyre vetítem: a világot beborítja.
Állandó mérete nincs – nála se kisebb, se nagyobb nincs –
tehetem mogyoróhéjba vagy mennybolt teknőjébe: mindegy.
Íly méretnélküli legyen munkám. Se kevesebb, se több,
mint amennyi kinyújtózás vagy zsugorodás nélkül erőmtől telik,
se pompás, se szegényes: a mérettelen Istenek teremtésével közös ütemű.”

A költő versében az örökéletre törekedő, letisztult nagyságot, az igazi jézusi szellemiséget visszhangozza: Aki úgy él, hogy munkássága használható lehessen,

annak állandó mérete, alakja nincs. Az Istennel együtt munkálkodó ember életműve a mogyoró vagy dió héjában épp úgy elfér, és benne van, mint a „mennye-bolt végtelen teknőjében”.

Jézus élete és munkássága, minden megnyilvánulása méret nélküli, Isten teremtésével közös ütemű létforma! Isten számunkra is felkínálja az Ő végtelen szeretetével együtt lüktető létnek a formáját, az örökélet ajándékát.

Hiszem, hogy mint ahogyan a gondoskodó szüleink által küldött csomagokból árad felénk a szeretetteljes szívdobogás, úgy a húsvéti üzenetsomagban, a bibliai történetek szépségében, lelkünk legmélyén is meg tudjuk érezni Isten törődését, a létünk fölött őrkdő lázas dobogását.

Húsvét ünnepén a teremtő és gondviselő Isten végtelen ütemű életre hívja a benne bízókat.

A hitlélménynek ez a boldogsága járja át ezen áldott ünnepen szívünket-lelkünket!

Ámen.

Szabó Előd

Tábortűz¹

(húsvéti ünnepi beszéd)

„Amikor elmúlt a szombat, a magdalai Mária és Mária, a Jakab anyja, valamint Salómé illatos keneteket vásároltak, hogy elmenjenek, és megkenjék Jézus testét. A hét első napján, korán reggel, napkeltekor, elmentek a sírbolthoz, és erről beszéltek egymás között: „Ki hengeríti el nekünk a követ a sírbolt bejáratáról?” Ekkor felnéztek, és látták, hogy a kő el van hengerítve. Pedig az igen nagy volt. És amikor bementek a sírboltba, látták, hogy egy fehér ruhába öltözött ifjú ül jobb felől, és megrettentek. De az így szólt hozzájuk: „Ne féljete! A názáreti Jézust keresitek, akit megfeszítettek? Feltámadt, nincsen itt. Íme, ez az a hely, ahova őt tették. De menjetek el, mondjátok meg a tanítványainak és Péternek, hogy előttetek megy Galileába: ott meglátjátok őt, amint megmondta nektek.” Ekkor kijöttek, és elfutottak a sírbolttól, mert remegés és döbbenet fogta el őket; és senkinek sem mondtak el semmit, mert féltek. (Mk 16,1–8)

Húsvét ünnepe valami nagy titkot hordoz magában.

Az ünnepet nem az teszi teljessé, ha a titkot megpróbáljuk leleplezni, netán úgy teszünk, mintha megfejtenénk. Nemegyszer hallottam olyan húsvéti megnyilvánulást, amely arról szólt, hogy Jézus testi feltámadását bizonygatta, s ezeknek a bizonygatásoknak legnagyobb fegyvere mindig a zsarolás: ha nem hiszed, akkor hitetlen vagy, akkor bűnös vagy, akkor nem tartozol a keresztények, a Jézust követők családjába! De unitárius templomokban sokszor hangzik el az is, hogy „mi nem hiszünk a test feltámadásában”, bevallom, talán évekkkel ezelőtt én is ragadtattam el magam efféle elhamarkodott kijelentésre. Ezekben a megnyilvánulá-

¹ A Magyar Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által meghirdetett beszédpályázat III. helyezettje.

sokban is, ha burkoltabb formában is, de van némi zsarolás: ha hiszel a test feltámadásában, ha hiszel az üres sír legendájában, akkor tudatlan vagy, hiszékeny és gyerekes vagy, akkor nem is tartozol igazán a tiszta unitárius hitet vallók közé.

Ennek a két szélsőségnek a veszélye is arra int minket, hogy óvatosan bánjunk a húsvéti titokkal, mint egy olyan bűvös dobozzal, amelyben nem tudjuk, mi van, amelyről nem tudjuk, hogy melyik oldalán és hogyan nyílik, talán csak azt tudjuk róla, hogy értékes önmagában, külsejében, és értékes kincseket rejt a belsőjében.

E kincsesláda sokfélesége és titokzatossága az evangéliumi talajban gyökerezik. Ha elolvassuk a Bibliában levő négy leírást a Jézus halálát követő harmadik napról, már lehetetlen egy egységes képet alkotni arról, hogy tényszerűen, valójában mi is történt. Máté evangéliumában az asszonyok félelemmel és örömmel szembesültek a csodával: „... nagy földrengés volt, az Úr angyala leszállt a mennyből, odament, elhengerítette a követ, és leült rá. Tekintete olyan volt, mint a villámlás, és ruhája fehér, mint a hó.” (Mt 28,2–3); Lukács evangéliumában az asszonyok elbeszélték a tanítványoknak, amit láttak: „... két férfi lépett melléjük fénylő ruhában. Majd amikor megrémülve a földre szegezték tekintetüket, azok így szóltak hozzájuk: „Mit kerestek a holtak között az élőt? Nincs itt, hanem feltámadt.” (Lk 24,5–6). De a tanítványok üres fecsegésnek nyilvánították a beszámolót, kivéve Pétert, aki elfutott a sírhoz, hogy meggyőződjön arról, amit meséltek nekik. János evangéliumában egy asszony megy a sírhoz, és amikor megsejti a csodát, akkor hírül viszi a tanítványoknak, akik közül Péter és János versenyt szalad a sírhoz: Péter beront a sírboltba, és keresi a testet, kézbe veszi a lepleket, János pedig később lépett be „és látott, és hitt.” (Jn 20,8) És azért választottam Márk evangéliumából ünnepi beszédem alap gondolatát, mert annak befejezése még drámaibb, még titokzatosabb, még inkább elgondolkodtató: „És amikor bementek a sírboltba, látták, hogy egy fehér ruhába öltözött ifjú ül jobb felől, és megrettentek. De az így szólt hozzájuk: „Ne féljete!” ... Ekkor kijöttek és elfutottak a sírboltból, mert remegés és döbbenet fogta el őket; és senkinek sem mondtak el semmit, mert féltek.” (Mk 16,5–6.8)

A mai ember hozzászólt ahhoz, hogy az újságban a legbonyolultabb eseményt is néhány mondatban összefoglalják, vagy a televíziós híradóban tényszerűen, röviden, lehetőleg egyértelműen megfogalmazzák. Ha ezeket az evangéliumi feljegyzéseket alapul véve egy ilyen híradást kellene szerkeszünk, melyben tényszerűen elmondjuk, hogy mi is történt valójában, akkor nagyon valószínű, hogy cifra magyarázkodások csapdájába bonyolódnánk. Ezért sántítanak azok a „mindentudó” húsvéti szónoklatok, melyek pontosan tudni vélik, hogy mi történt. A négy evangélium beszámolója alapján ugyanis egyáltalán nem világos,

hogy mi történt: ki hengerítette el a követ? Volt-e valaki vagy valami a sírboltban? Egy vagy két fehér ruhás férfi fogadta az érkezőket? Mit mondott nekik, és azokra milyen hatással volt a találkozás?

De ugyanolyan furcsa lenne, ha a sok különböző érzés és élmény, a különböző szempontok, vérmérsékletek, lelki világok által tükröződő, nehezen megfeythető vagy éppen megfeythetetlen titok láttán csak legyintenénk, és azt mondanánk: semmi sem történt, csak képzelődés, csak mese!

Nem tudjuk, hogy mi történt, mert a tanúk, a szereplők eltérően, más-más módon észlelték a történetet. De tudjuk, hogy valami történt, mert az élénk élménybeszámolók és a tanítványok elkötelezettsége, áldozatkészsége arról árulkodik, hogy ez a nap, ez az élmény megváltoztatta, egy életre szólóan megpecsételte az életüket.

Húsvét nagy titkával szemben ezért nem is az a fontos, hogy megadjuk az unitárius választ, lehorgonyozva valahol a vakhit és a szélsőséges racionalizmus közötti szakasz valamely pontján. Húsvétkor a titkok tiszteletben tartásával kell megfogalmazzuk unitárius kérdéseinket a kétezer évvel ezelőtti eseményekkel kapcsolatban, és azok tükrében a mi hitünkkel kapcsolatban is.

A húsvéti történet szereplőit minden eltérés ellenére a félelem és az öröm érzéseinek kettőssége köti össze. Minden vallás mélyén ott van a félelem és az öröm kettőssége, hiszen a vallások a félelem elleni védekezésként a végtelen jószág oltalmának örömét ajánlják fel az ember számára. Mi is, mindannyian alapvetően azért vagyunk itt, mert hívő emberek vagyunk. Ha másféle is a hitünk, de lelkünk mélyén a hit azt jelenti, hogy miképpen találunk választ, erőt, reménységet, örömet a félelmeinkkel való szembenézésben.

És sokféle félelmeink közül a legnagyobb tagadhatatlanul az elmúlás, a halál. A meghalást nem lehet gyakorolni vagy elképzelni, a meghalás minden ember számára egyedi, hitet próbára tevő élmény. Csak a hozzátartozónak nem mindegy, hogy fiatal vagy idős, 33 éves vagy 88 éves korban ragadja el a szeretett személyt a halál, a haldokló ember számára ugyanúgy félelmetes az ismeretlenbe való távozás. Éppen ezért foglalkoznak a vallások is a halállal, a halál utáni lét vagy nemlét kérdésével, mert ebben a végső félelemben nem hagyhatják magára az embert.

Azért vagyunk itt, azért vagyunk vallásosak, mert hisszük azt, hogy Isten, aki megalkotott és szeret bennünket, egész életünkben támogat minket abban, hogy félelmeinkkel megbirkózzunk, és éppen ezért abban is bízunk, hogy megsegít minket a legnagyobb félelemben is, a halállal való szembesülésben is. Hogy fehér ruhában küldi-e angyalát vagy küldöttjeit, hogy testi feltámadásban vagy a lélek örökéletében tart-e meg bennünket, hogy lesz-e az elmúlás után kapcsolata-

tunk e földi élettel vagy sem, ezeket a kérdéseket s még sok más ehhez hasonló kérdést lehetetlen mindenki számára elfogadható módon megválaszolni. De erőt ad a felismerés, hogy amint különböző emberek vagyunk, de alapvetően mind Isten gyermekei, úgy hitünk részletei is lehetnek sokfélék, de alapvetően mind Isten bölcsességében és szeretetében bízunk. Így tudjuk a félelmekben, s a legnagyobb félelemben is megélni a reménység és hit örömét.

Az unitárius húsvétot nem tudom úgy elképzelni, mint egy katedra, szószék, trónus vagy parancsnoki magasság felől elhangzó tanítást, kioktatást, eligazítást, ahol fenyegetéssel, lelki zsarolással akarja egy ember meghatározni, hogy mit szabad, mit illő hinni. Az unitárius húsvét olyan, mint egy tábortűz. A sötét és hűvös félelem felől jövünk, körbeüljük a fényt és meleget adó tüzet, mely távol tartja a fenyegető vadakat. Lehet, hogy a tüzet más szögből látjuk, lehet, hogy egyszerűen mást nézünk, mert van, aki a magasba csapó láng útját követi tekintetével, s hajlandó szárnyalni azzal, más pedig a tűz forrását csodálja, s a miérteket keresi. De a tűz körül alkalom nyílik a találkozásra, a mesélésre, az élmények, félelmek, örömök és hitfelfogások megosztására. Nem megkövesedett, előre gyártott válaszokat keresünk, melyeket bűn el nem fogadni, megkérdőjelezni, hanem merjük elmondani, megvallani személyes hitünket azok között, akikben bízunk, és merjük meghallgatni mások vallomását, azokét, akik között élünk. És őrizkedve attól, hogy egymás meggyőzése legyen a cél, amikor nem akarjuk görcsösen az egyformaságot, akkor fogjuk megérezni a sokféle hitben a közöst, az összetartó erőt, az együvé tartozást.

Tudom, hogy az ünnep a templomozás után folytatódik a családi asztaloknál. Ott is beszéljünk, beszélgessünk hitünkről.

Tudom, hogy az ünnep nagyobb közösségekben, egy-egy pohár bor mellett is folytatódik. Ott is lehet vallani és odafigyelni.

Használjuk fel az ünnep minden pillanatát és helyzetét, üljünk le a húsvéti tábortűz mellé, s tegyük fel bátran önmagunknak és másoknak is a húsvétal kapcsolatos unitárius kérdéseinket, mert akkor képesek leszünk félelmeink letagadása nélkül, de az örömtelen kétségbeesés nélkül is élni életünket. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

Lőwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradai zsidóság története. Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Budapest, 2015. 563 p.*

Lőwy Dánielt Kolozsvárt vegyészként tartották számon. Nagy veszteségnek könyvelte el a kolozsvári egyetemi közösség, amikor távozott a városból, s Amerikában telepedett le. Ott is folytatta a vegyész pályafutását, sikereket ért el. De mint sok Kolozsvárról elszármazottat, őt is magával ragadta a város szelleme, pusztuló értékállománya. Még eltávozása előtt az emléktáblák összeírásával foglalatzkodott. Majd beledolgozta magát a város zsidó múltjába. Mondhatni minden elérhető forrást összegyűjtött, s távol innen megírta Kolozsvár zsidóságának a történetét (*A téglagyártól a tehervonatig*, 1998), aztán ezt a munkát tovább folytatva, az anyagot egyre bővítve 2005-ben már az újabb, albumszerű, illusztrált kiadást adta közre: *A kálváriától a tragédiáig* címmel. Úgy tűnik, annyira felkeltette érdeklődését a témakör, hogy most megírta a nagyváradai zsidóság történetét is.

Nagy feladatot vállalt magára két szempontból is. Egyrészt a váradi zsidóság sokkal nagyobb lélekszámú és sokkal összetettebb társadalmi tagozódású volt, mint a kolozsvári, másrészt az összegzést szinte kizárólag a már megjelent kiadványokra, illetve az in-

terneten elérhető forrásokra korlátozva kellett megírnia. No meg, Nagy Endre – a kötetben idézett – mondását parafrázálva, egy kicsit neki is váradivá kellett lennie.

A kötet a 21 fejezetes alapszöveg mellett függelék és forrásmunkajegyzék tartalmaz. Az alapszöveg első fejezete inkább bevezető, mely Nagyvárad jelentőségét, helyét a magyar kultúrában próbálja körvonalazni. Neves íróktól-történészekről kapta az Erdély kapuja, Körös-parti Párizs, alföldi Párizs, gúnyosan Pece-parti Párizs, Körös-parti Athén, a Vér városa (Ady), magyar Birmingham, magyar Bayreuth, Körös-parti metropolisz, a Holnap városa, a Tegnap városa elnevezéseket. A szerző hangsúlyozza, hogy munkájának súlypontját a vész-korszak bemutatására helyezte. Ennek megfelelően a további 20 fejezet – benyomásunk szerint – három részre osztható. A 2–12. fejezetek a hagyományos történetírás módszerével mutatják be az 1940-es bécsi döntés idejéig a zsidóság váradi megtelepedését és történetét. A 13–20. fejezetek a magyarok bevonulásától a vész-korszak végéig tekintik át a történeteket, inkább az írott és szóban elmondott (oral history)

visszaemlékezésekre alapozva, úgy-hogy itt – magasabb szinten – a holocaust-emlékkönyvek módszeréhez csatlakozik. A harmadik rész, egyetlen fejezet, a holocaust utáni történéseket próbálja összefoglalni.

Az első rész 120 oldalon tárja elénk mindazt, amit eddig a váradi zsidóság 1940-ig terjedő történetéről írtak. Főleg Lakos Lajos és Mózes Teréz munkáira alapoz. Míg Erdélyben 1848-ig a zsidók helyzetét az 1653-ban megjelent *Approbatæ Constitutiones* című törvénykönyv határozta meg, addig Váradon a sokkal engedékenyebb II. József-féle törvények (*De Judæis*, 1790) voltak érvényben. Az utóbbi megengedte a zsidók városokba költözését, Erdélyben viszont csak egyetlen városban, Gyulafehérváron telepedhettek le hivatalosan. Löwy a 2. fejezetben 1848-ig összegezi a zsidóság váradi emlékeit. Az első ottani háztulajdonosról 1515-ből maradt feljegyzés. 1722-ben már 20-nál több zsidó család élt ott, s megalapították az első hitközséget. 1731-ben a Hevra kádisát, a temetkezési szentegyletet is létrehozzák. 1766-ból a külön temetőről maradt fenn adat. A zsidóság száma akkor nő meg lényegesen, amikor a császári hadsereg feladja a várat, s tövében megengedik a zsidók letelepedését. 1783-tól kezdve kialakul a Váralja városrész, ahol a század végén 26 házat számlálnak, s valamennyiben zsidók laknak. 1850-ben 104 háztulajdonos lakik itt, s többüknek a város más ré-

szeiben is van tulajdona. 1840 után már akárhol lakhattak. Az 1790-es évektől zsidó főbíró irányította közösségüket. A rövid 3. fejezet az 1848-as forradalom és szabadságharc korát mutatja be. Akkoriban 256 családot írtak össze. Tíznel többen vettek részt a szabadságharcban, zsidó orvosok tűntek ki a honvédek ápolásában.

A következő fejezet kissé visszatér a történelemben, mert a hitközség fejlődését követi nyomon az első zsinagóga említésétől (1749) az emancipációt követő zsidó kongresszusig (1868), ahol a zsidóság két irányzatra szakad szét: megalakul az autonóm ortodox és a neológ (kongresszusi) hitközség, mindegyik felépíti a maga templomait. Mellettük 1915-től feltűnik a Nagyváradra menekült visznicei csodarebbe kétszáz híves haszid gyülekezete. Külön fejezet veszi számba a zsidó iskolaügy fejlődését. 1786-tól német nyelvű elemi iskolát működtetnek. 1888-ban pedig már gimnáziumuk van. Gábel Jakab igazgató idején épül az iskola palotaszzerű új otthona. A neológok 1903-ban indítják be saját héttanerős iskolájukat. Az elemiben a fiúk és lányok együtt tanulhatnak.

Négy fejezetet (6–9.) szán a szerző a váradi zsidóság aranykorának, a ki egyezéstől az első világháború végéig terjedő korszaknak a bemutatására. Először az ipar területén tesznek szert vezető szerepre. Azután kiépítik a korszerű bankrendszert. A kiemelkedő nagypolgárok a belvárosban emeltetik

impozáns palotáikat. Megalakulnak felekezeti alapon a különböző egyletek, szervezetek. Még 1866-ban jön létre az Izraelita Nőegylet, mely népkonyhát működtet és táncestélyeket rendez. Gyermekebarát egyesület, aggenház, leányegylet, sportegylet, irodalmi társaság létesül. A Monarchiában biztosított jogegyenlőség lehetővé teszi a zsidók részvételét az adminisztrációban, bekerülnek a városi tanácsba. Főleg a neológ fiatalok végeznek egyre nagyobb számban egyetemet, s orvosi, gyógyszerészi, jogi diplomával térnek vissza. De Váradon is működik a Jogakadémia, amelynek tanári karában ugyancsak megjelennek a zsidó származásúak. Az építészetben ők hozzák be a szecesszió újszerű stílusát. Ady szerint „a váradai zsidók kiemelték a várost a provincializmusból”. Mi több, rövidesen a zsidó szellemiség lesz a polgárosult város meghatározó jegye. Elegáns kávéházak, éttermek, szállodák nyílnak, ahol „dzsenti hajlamú zsidó párbajhősök” mulatoznak, s okoznak néha botrányokat. Híres szépasszonyok körül valóságos udvar alakul ki. Egyiknek a vonzása Adyt is megihletti. Fellendül az irodalmi-színi élet. Itt kezdi pályafutását Gózon Gyula és Kabos Gyula. Grósz Frigyes doktor még 1830-ban zsidó szemészeti kórházat létesít, mely aztán a következő század elején rangos egészségügyi intézeté fejlődik ki. Grósz Frigyes Emil unokája már Budapesten fut be szemészprofesszori pályát. 1876-ban

egy zsidó ügyvéd meghonosítja a szabadkőművességet, páholyházuk 1901-ben épül fel. A szerző külön fejezetre méltatja a „nagyvárosi sajtóélet”-et. 1907-ben Váradon egyszerre 11 napilap jelent meg. S szinte mindegyik szerkesztőségében akadtak zsidók, a legtöbb esetben ők voltak a főszerkesztők. A Fehér Dezső szerkesztette Nagyváradai Napló, melynek Ady is munkatársa volt, fogalommá vált a sajtótörténetben. De Hegedüs Nándor politikus-szerkesztő is beírta nevét az irodalomtörténetbe a Holnap antológia beindításával. A századforduló néhány évében „világirodalmi pillanatok”-at élt Várad. Egy időben élt, alkotott itt Ady Endre, Biró Lajos, Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Balázs Béla, Miklós Jutka.

Az impériumváltozás 1919-ben kezdődött Nagyváradon. S bár a gazdasági életben a zsidók megtarthatták vezető szerepüket, kultúrájuk tekintetében nehéz választás elé kerültek. Ekkorra főleg a neológok már teljesen magyar anyanyelvűvé váltak, s a magyar kultúrát vallották magukénak, csak vallásuk különítette el valamenynyire őket. Ezek Romániában most Gáll Ernő megfogalmazása szerint „kettős kisebbségi sorsba” jutottak. Elnyomták őket mint zsidókat és magyarokat. Valójában politikai nyomást gyakoroltak rájuk, hogy váljanak le a magyarságról, s önálló nemzetként határozzák meg magukat. Így például a zsidó iskola tannyelve nem lehetett a

magyar, csak a román, a héber vagy a jiddis. Az utóbbi két nyelven legfeljebb a rabbik tudtak, esetleg a haszidok. A királyi Romániában a zsidóság számára öt út kínálkozott: „a cionizmus (vagyis a magyar zsidóból zsidó zsidóvá válás útja), a teljes beolvadás a magyarságba (asszimiláció), a románsághoz való közeledés valamint a baloldali, nem cionista mozgalmakhoz való csatlakozás” – állapítja meg a szerző Gidó Attilára hivatkozva. Valójában csak az első bizonyult járhatónak, ha azt az alija követte. A többi mind zsákutcába vezetett. A váradi zsidóságból mindegyik irányzathoz csatlakoztak néhányan. Magyar kisebbségi politikusok és cionista szervezők is kerültek ki soraikból.

Két fejezet taglalja a fasizmus terjedésének és a zsidóüldözések kezdetének korát. Az új szélsőséges eszmék először az egyetemi diákság soraiban kezdenek hívekre találni egyik-másik professzor biztatására. Nemzetközi visszhangot keltett az 1927-ben Nagyváradon megrendezett román diákkongresszus, amelyre az ország valamennyi egyeteméről érkeztek küldöttségek külön vonattal. Összegyűlt vagy ötezer fiatal. A kongresszus legionárius díszvendégének a biztatása is hozzájárult ahhoz, hogy az értekezlet pár nap után zsidó- és magyarellenes pogrommá változzék. A megvadult diákok előbb Váradon végeztek pusztítást a zsinagógákban, majd a magyar vagy zsidó tulajdonosok üzleteit zúzták ösz-

szé. A hazatérő diákok egy része Élesden, Bánffyhunyadon is kiviselte magát. Kolozsvárt erőszakkal megállították a vonatot, s itt is törtek-zúztak, főleg az állomáshoz közeli neológ zsinagógában tettek kárt. A karhatalom nem intézkedett. A diákokra nézve alig lett következménye a pogromnak. Ez azonban csak a bevezető volt. Hitler 1933-as uralomra jutását követően szinte rendszeressé váltak a zsidóellenes tüntetések, megkülönböztető intézkedések. 1935-ben a román állampolitika már hivatalosan is felvállalta az antiszemitizmust. 1938 februárjában II. Károly román király bevezette a királyi diktatúrát. Egyre-másra születtek a zsidóság jogait korlátozó rendeletek. Ráadásul a 30-as évek végén a magyarság köreiben is felütötte fejét az antiszemitizmus, habár a kisebbségi magyar politikusok ez ellen küzdöttek, s ismételten teljes szolidaritásukról biztosították a magukat magyaroknak valló zsidókat.

Az 1940-es bécsi döntést a nagyváradi zsidóság is örömmel fogadta: mindnyájan arra gondoltak, hogy visszatérnek a monarchiabeli állapotok. Ekkoriban Váradon több mint 21 000 zsidó élt. Pedig Magyarországon akkor már érvényben voltak jogkorlátozó „zsidótörvények”, amelyeket rövidesen a visszatért területeken is alkalmaztak. Ráadásul a közigazgatási tisztségekbe jórészt anyaországi hivatalnokok, úgynevezett „ejtőernyősök” kerültek, akik nem ismerték a helyi viszonyokat, az

együttélés kialakult hagyományait. Betiltják a zsidó sajtót, majd a többi lap szerkesztőségéből is eltávolítják a zsidó származásúakat. Az egyesületeiket rendre feloszlatják. Az ipari egységek, üzletek sem maradhatnak zsidó kézen. Kénytelenek azokat szimbolikus összegért eladni, vagy legalább névleg átadni. Az 1942-es „negyedik zsidótörvény” a zsidóktól a földbirtokokat is elkobozza egészen csekély „térítés” ellenében. Az értelmiségi pályákról, állami tanügyből, szintársulatokból, egyesületekből rendre kizárják a zsidó származásúakat. A diplomás zsidók gyakorlatilag sehol sem tudtak álláshoz jutni. Sőt a numerus clausus rendelet a zsidó diákok számát is 6%-ra korlátozta osztályonként. Vagyis még a tanulás lehetőségétől is megfosztották a fiatalokat. Ennek kivédésére alakultak meg a zsidó gimnáziumok, a nagyváradit Kecskeméti Lipót főrabbiról nevezték el. Itt kitűnő tanári kar állt össze a más helyről kizárt oktatókból.

De ez csak a kezdet. A „magyar éra” történéseit bemutató következő fejezetek a jogfosztás, az embertelenség, a lealjasulás olyan példatárává válnak, hogy az elborzasztja a 21. századi olvasót. Még akkor is, ha már kézbe vett e témakörrel könyveket. Nem Lőwy rendezi ilyen fokozódó sorrendbe a tanúságtételeket, hanem a történelem szolgáltatója így az anyagot. Előbb a munkaszolgálat különböző válfajairól olvashatunk. Arról a jog-

fosztott állapotról, amikor az elcsigázott munkaszolgálatosokat azzal kergetheti el egy tiszt, hogy „előbb a lovak isznak, aztán jönnek a zsidók”. Az ukrajnai Dorosicsban 1943 áprilisában történt tragédia is jól jellemzi az állapotukat. A tífuszos munkaszolgálatosokat egy pajtában különítik el, ahol semmilyen kezelést sem kapnak. Több mint ötszázan fekszenek ott, amikor feltételezhetően két sarkánál is felgyújtják a pajtát, a kitörni próbálkozók eltorlaszolva találják az ajtókat, akik mégis kitörnek, vagy 56-on, azokat golyózápor fogadja. 478 személy esik a lángok martalékául. A honvédelmi minisztertől elrendelt kivizsgálás megállapítja, hogy senkit sem terhel felelősség, a „tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak”. Ritkán akadtak emberséges tisztek is, akik megkönnyítették a munkaszolgálatot. Közülük kimagaslik Reviczky Imre honvéd alezredes, aki behívatta a katonaköteles fiatalokat a gettózás megkezdése előtt, s ezzel megmentette őket a biztos haláltól. Ráadásul úgy soroltatta be őket, hogy a lakhelyükhöz közeli osztagokban szolgáljanak. Két, a környéken munkaszolgálatot teljesítő, azóta világhírűvé vált személyiség, Radnóti Miklós költő és Ligeti György zeneszerző történetét külön alfejezetben ismerhetjük meg.

A végkifejlet 1944. március 19-én, Magyarország német megszállásával kezdődik. A németek március 27–28-

án kerítik hatalmukba Nagyváradot. Április 5-én kötelezővé teszik a sárga csillag viselését. A „csillagosoknak” – akik már az utcára alig mernek kilépni – aprólékos vagyonebejelentést kell tenniük. Rövidesen minden értéket elkoboznak tőlük. Április 7-étől a Gestapo a „politikailag megbízhatatlan egyének”-et letartóztatja. Vallatás, kivizsgálás után többségüket szabadon engedik. Az addigi főispán és polgármester nem vállalja a gettó felállítását, úgyhogy lemondják őket. Az új tisztviselők már együttműködnek a németekkel, s a város egyik kerületéből 130 holdat jelölnek ki a gettó részére, melyet 2 m magas fapalánkkal kerítenek el. Május 3-án kezdődik a gettóba gyűjtés, s hat napig tart. Mintegy 22 000 embert zsúfolnak össze úgy, hogy a szobák padlóján is kénytelenek aludni. Egy személy legfeljebb 50 kilós csomagot vihet magával a gettóba. Elhagyott lakását rendszerint lepecsételik. (Utóbb aztán feltörik és kirabolják.) A legtöbb személyt zsúfolt teherkocsin szállítják be, de van, akit szekéren vagy gyalog kísérnek a gettóig. A szomszédok, az utcai járókelők néha együttérzőek, néha viszont gúnyos megjegyzéseket tesznek. Nagyon kevesen mentesítést kapnak a gettósítás alól, főleg első világháborús érdemeik vagy szakmunkásságuk miatt. Nagyváradon mindössze 16 mentesített családot tartanak számon. De előfordult olyan eset is, mint Biró József művészettörténészé, akit Váradon

ugyan mentesítettek, de Budapesten a nyilasok belelőttek a Dunába.

A belvárosi gettón kívül Váradon felállítottak egy „kis gettót” is a kaszárnya környékén, ahova a vármegye zsidóit gyűjtötték be. Itt vagy 8000-en voltak. Egy lovarda és egy fatelep szedett-vetett épületei nyújtottak számukra valamelyes védelmet, de sokan a szabad ég alatt maradtak.

A gettó belső élete, megszervezése, rendfenntartása, a tábori szabályzat mind visszaemlékezések alapján tárul elénk. Az igazi borzalom azonban a táborlakókra a szomszédos Dreher Sörgyárban várt, mert itt állították fel a „pénzverdét”. Ide azokat a férfiakat és nőket „utalták be”, akikről úgy tudták, hogy gazdagok. A legkegyetlenebb – részletesen ismertetett – kínzási módszerekkel próbálták megtudni tőlük, hogy hol rejtették el kincseiket, vagy kinek adták át azokat megőrzésre.

Május 24-én kezdődött a gettó lakóinak a bevagonírozása, az első szerelvényre 3110 személyt zsúfoltak fel. Az utolsó, hatodik szerelvény június 3-án indult 2527 személlyel. A nyári forróságban több napig tartó vonatozás alatt sokan meghaltak, mások öngyilkosok lettek, néhány nő szült is. Mindnyájan éheztek és szomjaztak. A deportáltak további sorsa már beleolvad az európai zsidóság történetébe, úgyhogy a lágerélettel és a megsemmisítéssel már nem foglalkozik a szerző.

A vészkorszakkal kapcsolatos utolsó három fejezet tanulságos utó-

hangja a tragédiának. Így megtudjuk, hogy a gettósítás után Nagyvárad jóformán orvosok nélkül maradt. Egyik orvos még a gettóban kitalálta, hogy szimuláljanak flekktífuszt. Ezzel 24 személyt elkülönítettek. Őket aztán nem lehetett vagonba kényszeríteni, s így megmenekültek a deportálástól. Külön történet sor áll össze a zsidók váradi bújtatásából vagy átszöktetéséből Romániába. A román konzulátus több tagja támogatta a zsidók megmentését. A román parasztok is segítették a menekülőket. A Romániába átszökötteket viszont gyakran visszatoloncolták.

A szerző külön csoportosítja azokat a visszaemlékezéseket, amelyek a nagyváradi lakosok viszonyulására vetnek fényt. Itt is akadtak közömbösek, jóindulatúak, haszonélvezők és „igaz emberek”. Főleg ez utóbbiak megítélése elég nehéz, hiszen ritkán adódik több tanú is, aki vallomást tegyen. A zsidóüldözés sajtóvisszhangjáról szóló rész meglehetősen szegényes, egyetlen negatív példából idéz, ez az unitárius teológiai tanár, Abrudbányai Fikker János cikke a kolozsvári Keleti Újság 1944. május 14-i számából. Abrudbányait távollétében 20 év börtönre ítélték, de 1990-ben rehabilitálták. Jó lett volna a váradi lakos viszonyulását is megismerni.

Bár szorosan nem kapcsolódik a zsidóság történetéhez, érdekes olvasni a magyar közigazgatás utolsó heteiről szóló fejezetet. Kik voltak az utolsó

tisztviselők, ki mit menekített, s ki mikor hagyta el Váradot. A szerző is megállapítja, hogy meglepő rendben zajlott minden, a jól bejáratott adminisztráció az utolsó percig működött. Nem volt fejtelenség, rendbontás. Az alkalmazottak még fizetésüket is kapták. A magyar tisztviselők és a német egységek október 12-én hagyták el a várost, 13-án reggel az utolsó Körös-hidat is felrobbantották, s két óra múlva megérkeztek a szovjet hadsereg első katonái.

A könyv utolsó, igen terjedelmes fejezete 1945-től az 1990-es évekig vezet a nagyváradi zsidósággal kapcsolatos eseményeket. Először a háborús bűnösök ellen a kolozsvári népbíróságon hozott ítéleteket veszi számba. Az ítéletek jó részét a vádlottak távollétében mondták ki. A város felszabadulása után vagy 120 körül lehetett a túlélő zsidók száma. Még október 21-én megalapították a Demokrata Zsidó Népközösség (DZSN) helyi szervezetét. Hetek alatt emelkedett a zsidók száma, mert a munkaszolgálatból elég sokan hazatértek. Úgyhogy az év vége felé 1500 férfit és 50–60 zsidó nőt vehettek nyilvántartásba. A koncentrációs táborokból szabadultaknak csak egy része választotta a hazatérés útját, mások nem kívánták újra látni az őket megtagadó várost. Létrejött egy Deportáltak Felkutatására Alakult Bizottság is, mely az Észak-Erdélyből elhurcoltak felkutatását és hazahozatalát tűzte ki céljául. 1945 nyaráig körül-

belül 4500 személynek nyújtottak segítséget a hazatéréshez. 1945-ben megkezdődött a két hitközség újjászervezése is, s 1947-re mindkettőnek kialakult a vezetősége, és munkaprogramot fogadtak el. A román–magyar határon egyre több zsidó zsúfolódott össze – az egykori Regátból is –, akik át akartak szökni Magyarországra, hogy onnan alijazzanak. 1947 májusa után a magyar hatóságok visszatoloncolták az illegális határátlépőket.

Az első években a zsidóság nem csak a hitközségeket, de minden korábbi intézményt, szervezetet megpróbált újjáalakítani. Így beindultak az iskolák, a kórház, a Hevra. Ezek munkáját és a túlélők egzisztenciáját lényegesen segítették a Joint-támogatások. 1945 decemberében a deportálásban elhunyt mintegy 20 ezer váradai zsidónak emlékoszlopot emeltek az ortodox zsinagóga udvarán. Megrendezték a – téves elméleten alapult – szappantemetést is. 1946-ban összeállították a városban élő zsidók névsorát. A felvett 6500 személyből 3500 élt korábban Váradon, a többi vidékről érkezett.

A kezdeti fellendülést 1948-tól egyre jobban korlátok közé szorította a kommunista állam. Az államosítással a túlélő zsidókat is megfosztják vagy onuktól. A különböző egyesületeket feloszlatják. Szembefordulnak a kivándorlást hirdető cionizmussal. A DZSN-t is kommunista befolyás alá vonják. 1949-ben a zsidó hitközsége-

ket egységesítik mint Mózes-vallásúakat, s egyetlen bukaresti székhelyű föderációba kényszerítik őket. Azoknak a zsidóknak, akik az új rendszerben pártvonalon akartak haladni, szakítaniuk kellett a vallással. De még ez utóbbiaknak is nagy része az 1970-es években a kivándorlást választotta.

Az 1950-es évektől Nyugaton vagy Izraelben megalakultak az egy-egy városból vagy vidékről elszármazottak baráti társaságai, ezek aztán az otthonmaradottakat is igyekeznek segíteni. 1965 elején New Yorkban hozták létre a Nagyvárad és vidéke nevű szervezetet. Több mint száz tagja van. A nagyváradai zsidó hitközségnek 1992-ben még 294 tagja volt, napjainkban az egész megyében legfeljebb 500-an élnek. Legfőbb feladatuk a zsidó múlt emlékeinek megőrzése és karbantartása. A magukat még a közösséghez számítók igyekeznek közös programok keretében az összeköttetést tartani.

Ez az utolsó fejezet a tanúságtevők és emlékezők műveinek a felsorolásával és értékelésével zárul. Különösen érdekes a „magyar Anna Frank”, a 13 évesen elhurcolt Heyman Éva naplója körüli vita ismertetése. A kislányt elpusztították, de naplóját utóbb megkapta újságíró nő édesanyja, aki aztán azt közzétette. Eredetije elveszett. Sokan azt feltételezik, hogy a lányának emléket állítani akaró édesanyja írta vagy lényegesen átírta a napló szövegét. Ma a kislány nevét viselő, a zsidó-

ság történetét kutató intézet működik Nagyváradon.

A Függelék mindazt felöleli, amit a szerző összegyűjtött, de nem tudott beledolgozni az alapszövegbe. Egy szövszedettel kezdődik, mely a megfelelő korszakban használatos vagy a zsidó kultúrához tartozó kifejezéseket, betűszavakat magyarázza. Ezt a nagyváradi zsidóság lélekszámát bemutató 1869–2002 közötti statisztika követi. Megkapjuk az 1848/49-es szabadságharcban résztvevő váradi zsidók névjegyzékét. A zsidó vonatkozású nagyváradi emléktáblák szövege következik. Aztán a gazdasági életben szerepet játszó iparágankénti felsorolását találjuk, s itt az ismert elpusztult személyek halálnevek szerinti listáját is megkapjuk. Igen terjedelmes és adatgazdag a Nagyváradi arcképcsarnok. Ez egy életrajzi kislexikon, melyben 215 személy pályarajzát találjuk meg. A Felhasznált forrásmunkák jegyzéke filmtekercsekre vett levéltári anyagtól kéziratokig, interjúkig és világhálós hivatkozásokig terjed. Mindegyiknek ott a lelőhelye. Elég arra utalnunk, hogy a Kötetek, tanulmányok fejezetnél 320 címet találunk. A kötetet személy- és helynévmutató zárja.

Lőwy Dániel könyve olyan összegző munka, amely Nagyvárad és az egész közép- és kelet-európai zsidóság

történetének egyik alapkövévé válik. Hihetetlen aprólékossággal jegyzetel, minden állítást hivatkozással ír le. Adatait viszont ritkán kommentálja. Ha valamely adata hibás, akkor az az idézett szerző, emlékező tévedése. Nyilván egy ilyen összegzéshez nem végezhetett levéltári alapkutatót – mert akkor soha nem írja meg a munkát. Azt azonban megtehette volna, hogy valamelyik nagyváradi napilapot átlapozza, s a témakörébe vágó híranyagot hasznosítja. Az 1870-es évektől az 1940-es évekig szinte minden eseményről pár sorban hírt adtak a lapok. Sajnos még hírlapjaink digitalizálása nincs napirenden. Alighanem hamarabb fogják ronggyá lapozni őket, mintsem sorozataikat lefényképeznék. Jól fogott volna egy térkép vázlat is, amely körvonalazza a gettók helyét a város területén. Lőwy Dániel most bizonyára egy újabb város zsidó múltjába dolgozza bele magát. Van még mi-ből válogatni. De talán egyik sem mutat majd olyan szomorú képet, mint a Nagyváradé.

A könyv kolozsvári bemutatójára 2015. november 23-án a kolozsvári magyar főkonzulátus termében került sor, Szócs Géza méltatta a kötetet. A szerző neki és Elekes Botondnak köszönte a megjelentetés lehetővé tételét.

Gaal György

ABSTRACTS

***A Hungarian Unitarian Student in Detention.
Elek Kiss's Letters from Camp Frimley (May 17 – June 28, 1915)***

The First World War changed the destinies and crushed the careers of many foreign civilians who lived in Britain in 1915.

Elek Kiss (1888–1971), the former bishop of the Romanian Unitarian Church, was among those civilians who were interned behind the barbed wire at the Frith Hill P.O.W. and Enemy Alien Internment Camp, at Frimley, in Surrey county.

The camp, commonly referred to as Frimley, was a forty-acre outdoor camp housing civilians as well as Austrian and German prisoners of war. It was bisected by a public road, on one side the military prisoners, on the other side were the civilian internees. Elek Kiss, a Hungarian Unitarian student of Manchester New College, Oxford, was a civilian internee at Frimley in May and June of 1915. Among his comrades he mentioned in his journal the names of several German prisoners including many Jews.

Kiss's seventy-page archive contains the letters destined to his fiancé. It is most probable that he never sent these letters, but kept them and brought them back after his release. They then disappeared into oblivion for several decades until, fortunately, an anonymous person sold them to the Archive of the Transylvanian Unitarian Church.

This paper presents a short introduction to the life of Elek Kiss and publishes his authentic Frimley letters. As far we know this is the sole Hungarian language documentation about the internees' life at Frimley. The English language diary written by the well known painter George Kenner (1888–1971), who was an internee at Frimley at the same time, coincides in many aspects with Elek Kiss's letters, both as a confessional and as a descriptive representation.

Keywords: Elek Kiss, Unitarian Church, war prisoner, Camp Frimley, World War I, George Kenner, journal, letters

Andrea Hevesi: *New Findings About the Sources of 17th Century Unitarian Hymns (Amendments and Observations)*

This paper discusses the Unitarian minister Miklós Bogáti Fazekas' (1548–1592) paraphrases of the psalms and the source materials for the 17th century Unitarian hymns. The aim is to point out that the Bogáti psalms, which are known from Antitrinitarian sources, were popular in the 17th century Unitarian communities – in contrast to what has been stated in the secondary literature previously. The moderate use of the Bogáti psalms as the basis for Unitarian hymns can be explained by other theoretical reasons detailed in the paper and summarized here.

The 17th century Hungarian translations and adaptations of the psalms of the great Polish poet, Jan Kochanowski (1530–1584) were brought to light through the works of Géza Papp (1915–2013). By examining these translations poetically and rhetorically, it becomes clear that they have special characteristics that are only rarely used in the old, i. e. 16th century, Hungarian literature, for example: use of anaphoric and cataphoric structures, acrostic summarization, frequent line overlappings, apo koinu constructions, and last-verse harmonizations are typical attributes of the translations.

The examination of these 17th century translations of the psalms and of the 17th century Unitarian hymns written by unknown author(s) show these same characteristics.

Based on the detailed examination included in this paper, it can be stated that the translations of Kochanowski's psalms and the Unitarian hymns by the 17th century author(s) must have been the work of the same person, whose identity remains unknown. It is clear though that he applied poetic techniques that are in many aspects different from those used by his 17th century contemporary authors and translators of psalms.

Keywords: 17th Century Unitarian Hymns, Miklós Bogáti Fazekas, Jan Kochanowski, poetic techniques, unknown author(s), psalm translators

Elek Rezi: *The Socio-ethical Aspects of European Immigration Dilemmas*

For a few years now European public opinion has been concerned with the problem of immigration. The introduction of this paper examines the background and circumstances of immigration and its presence in Europe and identifies its political, social, religious aspects. The paper covers the dilemmas of European

immigration and the socio-ethical aspects to cope with this timely and difficult problem in European society. The conclusion proposes that we must demonstrate solidarity toward the refugees, and that the Christian refugees must find home in Christian Europe, but toward the economic refugees the European societies must be careful and furthermore, immigration and its circumstances need to be very important issue for the world religions dialogue.

Keywords: immigration, immigration theory, European immigration, dilemmas, trafficking, demography, Samuel P. Huntington, world religion dialogue.

Sándor Selinger: *The Evolution of the Former Outer Szolnok–Kővár Unitarian District and Its Congregations*

This paper presents the evolution of the Greater Szolnok–Kővár Unitarian District and its congregations between 1571 and the first part of the 17th century. The spatial unfolding of these changes are analyzed, as well as the changes of the Transylvanian administrative districts. A Graphical Information System (GIS), together with data from Unitarian historical sources, are used to create a series of maps showing these changes over time.

The paper examines thirty-one settlements (towns and villages) mentioned in Unitarian sources. For sixteen of these, there is evidence both of the existence of Unitarian congregations in the sixteenth century, including the length of time these congregations existed. For each of the other fifteen towns, there was either no evidence of a Unitarian congregation, or there was no record of the duration of its existence.

Keywords: 1571, 17th century, Outer Szolnok–Kővár Unitarian District, settlements, congregations, Graphical Information System

Halottaink

2015. november 14-én ravatalozták fel Székelykeresztúron **Fekete Attila nyugalmazott lelkészt**, aki 23 évet szolgált a firtosváraljai egyházközségben. A szertartásvégző Vida Rozália lelkész mellett id. Szombatfalvi József nyugalmazott lelkész-esperes, illetve Sipos László firtosváraljai lelkész mondott beszédet felette. Szülőfalujában, Nyárádszentlászlón helyezték végső nyugalomra, ahol Léta Zsolt lelkész búcsúztatta. Pihenése legyen csendes.

Id. Biró József nyugalmazott lelkész életének 84. esztendejében türelemmel vi-selt rövid betegség után 2015. december 1-jén visszaadta lelkét Teremtőjének. 1931. december 22-én született Szentgericén. 1952 és 1956 között az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának volt hallgatója. Egyházi szolgálatát 1956-ban kezdte a Tordátfalvi Egyházközség segédlelkészeként. 1959-től 1973-ig a Csókfalvi Egyházközség lelkészeként, majd 1973-tól 2000-ben történt nyugdíjba vonulásáig kadácsi lelkészként szolgálta egyházát.

Temetésére december 3-án került sor a siménfalvi unitárius templomból. A temetési szertartást Szén Sándor helyi lelkész végezte. A Magyar Unitárius Egyház részéről Bálint Benczédi Ferenc püspök, a Székelykeresztúri Egyházkör, valamint a Tordátfalvi Egyházközség részéről Lőrinczi Lajos esperes, a Kadácsi Egyházközség részéről Lőrinczi-Vass Zsuzsanna lelkész, a lelkésztársak és barátok nevében Kiss Gergely nyugalmazott lelkész búcsúztatták. Emléke legyen áldott.

STUDII

Sándor Kovács Prizonierul de război Elek Kiss în Frimley Camp (Marea Britanie) 17 mai – 28 iunie 1915.....	279
Andrea Hevesi Cântece bisericești unitariene din secolul al XVII-lea	348
Elek Rezi Aspectele socio-etice ale dilemelor europene referitoare la migranți sau refugiați	375

ATELIER

Sándor Selinger Structura bazei de date a fostului Protopopiat Unitarian Solnocul Exterior– Regiunea Kóvár pe baza sistemului geografic informatic.....	389
---	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Béla Botond Jakabházi Drumul paștelui	397
Alpár Solymosi Viața eternă	403
Előd Szabó Foc de tabără.....	408

RECENZII

Dániel Lőwy: <i>Locatarii evrei ai oraşului aristocratic. Istoria evreilor orădeni.</i> Biserica Unitariană Maghiară, Eparhia din Ungaria, Budapesta, 2015. (György Gaal)	412
Rezumate	421
Decese	424

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Sándor Kovács
A Hungarian Unitarian Student in Captivity.
Elek Kiss's Letters from Camp Frimley (May 17 – June 28, 1915) 279
- Andrea Hevesi
New Findings About the Sources of 17th Century Unitarian Hymns 348
- Elek Rezi
The Socio-ethical Aspects of European Immigration Dilemmas 375

WORKSHOP

- Sándor Selinger
The Evolution of the Former Outer Szolnok–Kővár Unitarian District and
Its Congregations 389

SERMONS

- Béla Botond Jakabházi
On the Easter Road 397
- Alpár Solymosi
Eternal Life 403
- Előd Szabó
Campfire 408

BOOK REVIEWS

Dániel Lőwy: *The City's Upper-Class Jewish Residents. The History of the Jews in Oradea (Nagyvárad). The Hungarian Unitarian Church's Hungarian District, Budapest, 2015 (György Gaal)* 412

Abstracts 421

Obituary..... 424

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Miklós Kürti, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire, Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.